هەرێمی کوردستان
ئەنجومەنی وەزیران
وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
زانکۆی سلێمانی

زانستی هێما

هێما، واتاو واتا لێکدانەوە

د. محەمەدی مەحویی

بەرگی یەکەم

سلێمانیی2008

*زانستی هێما، واتاو واتالێکدانەوە
*د. محەمەدی مەحویی
*بەرگی یەکەم
*بابەت/ دانان و لێکۆڵینەوە
*زانکۆی سلێمانیی
*ساڵ/ 2008

زانستی هێما

هێما، واتاو واتا لێکدانەوە

د. محەمەدی مەحویی

بەرگی یەکەم

زانکۆی سلێمانیی
2008

هەرێمی کوردستان
ئەنجومەنی وەزیران
وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستیی
زانکۆی سلێمانیی

د. محەمەدی مەحویی

زانستی هێما
هێما، واتاو واتالێکدانەوە

بەرگی یەکەم

سلێمانیی 2008

بەشی سێهەم
هێمای زمانیی

پێشەکیی

پێڕست

بەشی یەکەم
زانستی زمان و زمان

بەشی دووهەم
زانستی هێما (هێمالۆژیی) و هێما

2/4_1) وشەی بنەڕەتیی

2/4_2) وشەی مۆڕفۆلۆژیی

(أ) وشەی هەڵگویزراو

(ب) وشەی لێکدراو

(ت) دەستەواژەی مۆڕفۆلۆژیی / کۆمەڵەوش

2/4_3) وشەی سینتاکسیی

مۆڕفێمە سینتاکسیەکان، /_دا، _ەوە/ ،
/_یش/.

2/4_4) ڕێسای پێشبینییکردن لە واتا: لێکسێم و کرداری ناویی

3/4) بوون بە لێکسێمی سەربەخۆ

بەشی پێنجەم
ئیدیەم و پەندو قسەی نەستەق

1/5) ئیدیەم

2/5) پەندی پێشینان

3/5) قسەی نەستەق

بەشی چوارهەم
واتاگۆڕکێ و بوون بە لێکسیمی سەربەخۆ

لێرەوە ئاشکرادەبێت, کە لە چێوەی زانستی زماندا پەنادەبەمە بەر "زانستی لێکسیکۆلۆژیی" و "زانستی لێکسیکۆگرافیی". لەبەرئەوەیش, کە بەرهەمی لێکسیکۆلۆژیی کوردیی ئامادەکراو بۆ نوسیینەوەی وشەنامەمان لەبەردەستدا نییە, هەر لە سەرەتای ئەم کارە زانستیەوە ئامادەکردنی ئەو بەرهەمە پێویستییەکی بنەماییە. سەرچاوەیەکی زانستیی باوەڕپێکراوی ئەتیمۆلۆژی وشەکانی زمانی کوردییشمان نییە, بۆئەوەی بۆ ئەو مەبەستەی سەرەوە پشتی پێببەستین, بۆیە ڕێژەو ڕادەی ئاڵۆزیی پرۆژەکە زۆرترو بەرزترە وەك بۆ نموونە لەبۆ زمانەکانی خاوەنی ئەو بەرهەمانەن و زمانەوانەکانیان خەریکی نوسیینەوەی فەرهەنگن. چونکە ئاشکرایە, کە گۆڕانکاریەکانی, لە گەشەکردنە مێژوویەکەدا بەسەر فۆرم و واتای وشەکانی زماندا هاتوون, بۆ ڕوونکردنەوەی واتا گەلێك یاریدەدەرن و پەردە لەسەر گەلێك لایەنی واتایی کەرەستەکان لادەبەن و واتاکانیان دەخەنەڕوو.

پێشەکیی2:

ئەم کتێبە سەرەتایەکە بۆ چوونە ناوبەتەکانی زانستی هێماو سیمانتیك و هەندێك لایەنی بنجیی و بنەڕەتیەوە، بۆیە ژمارەیەك لە زاراوەی زانستەکان هێنراونەتەوەو ڕاڤەکراون. بەڵام بایەخی بە لایەنی پەیوەندی هێماو هێمادانان بە وشەو ڕستەکانیشەوە داوە. بۆ نواندن و خستنەڕووی یاسا سیمانتیکیەکان لێکۆڵەران لە ڕستەکانەوە دەستپێدەکەن و لەمانەوە بۆ بەدەستخستنی یاساگشتیەکان دەچن، بەڵام لەم کارەدا یاسا سیمانتیکیەکان پەسنکراون و لەبەر ئەمە پەرتووکەکە بەزۆریی بۆ فێرکردنە نەك بۆ فێربوون. مامۆستایانی قۆناغەکانی خوێندن و

هێماکان و کۆدە گشتییەکەو واتا

ئاڵۆزییەکانی، کە لە لێکۆڵینەوەی واتا بەگشتیی و لە دیارییکردنی واتای لێماکاندا بەتایبەتیی، دەبنە کۆسپ و گرفت و دێنەڕێمان، تاریک و ڕوونیی واتای هێماکان و فرەلایەنییانە لەگەڵ جیاکردنەوەیان لە لێڵیی و تەمومژیی پێکهاتەکانی دەستەواژەو فرێزو ڕستەو مۆرفۆسینتاکس. بەشێکی سەرەتاکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە بریتییە لەو دیاردانە. پەیوەست بەو دیاردانەوەو بە واتاوە وەك یەکێك لە گرنگترین دەروازەی زانیاریی لێماکان، پارێکی ڕەخنەگرانەو ڕوونکەرەوانەیش بۆ ئەو زاراوانە تەرخانکراوە، کە ڕاستەوخۆ وابەستەی پەیوەندییە سێمانتیکیەکانی وشەکانن.

من لە ڕوانگەی زانستی زمان و زمانەوانێکی کوردەوە دەڕوانمە هێماو واتاکانیان، کە مەبەستی ئامادەکردن و نووسینەوەی فەرهەنگێکی کوردیی-کوردییە.

فۆڕمە کۆنەکانی لێکۆڵینەوە لە سێمانتیك لە لۆژیك، تیۆلۆژیی و وێژەوانییدا بوون و لەسەر واتای دەق بوون. هەروەها لە نوسیینەوەی وشەنامەو هونەری وەرگێڕانیشدا. لە بەرنامەکانی خوێندنیشدا، نا_پێڕەوبەندانە لێرەو لەوێ واتای هێمازمانیەکان هەبووە، بەڵام نەك وەك لقێکی زانستیی واتا.

لێکۆڵیینەوەیەکی واتای سەربەخۆ، لەگەڵ زانستی زمانە تازەکەدا، لە سەدەی 19 دا وەك لێکۆڵیینەوەی مێژوویی (ئەتیمۆلۆژیی) و ئۆنۆماسیۆلۆژیی –لە چشتەکانەوە ناودانان بۆ چشتەکان لە دیالێکتە جیاوازەکاندا وەك فۆڕمی پێش دیالێکتۆلۆژیی– و ئەوجایش وەك لێکۆڵیینەوەی دیالێکتۆلۆژیی سەریهەڵدا.

سێمانتیکە ڕەسەنەکە، بەڵام ئۆنۆمسیۆلۆژیانە نییە، سێماسیۆلۆژیانەیە، بەواتا لە هێماکەوە بۆ واتای هێماکە دەچێت. زانستی زمانی دروستەکاریی بە "سێمانتیکی پێکهاتە" Koponentialsemantik یان "سێمانتیکی نیيشانەکان" Merkmalsemantik تیۆرییەکی سێمانتیکی لەم چەشنەی زانستی زمانی هێنایەئاراوە. ئەمەیش بەزۆریی تیۆرییەکی واتای وشە (سێمانتیکی فەرهەنگیی lexical semantic) بوو، چەمك و بیرەکەی بۆ سەردەمەکانی تاوەکو ئەرسۆتالیسییش دەگەڕایەوە. Prototype -Semantics لەو هەوڵە زانستیانەیە، کە لەگەڵییدا لە پێشبڕکێدایە.

لێکۆڵیینەوەکانی سێمانتیکی نزدییکەی پەنجا ساڵی دوایی لەڕێی لۆژیکی شێوازبەندانەوە formal logic تازەبوونەوەو دەستپێداهێنانی بەخۆوەبینیی. لەم هەوڵەیاندا، کە بە logical semantic یان formal semantic یش ناسراوە، لەناوەندو چەقدا وشە نییە، بەڵکو ڕستە وەستاوە، بەواتا "سێمانتیکی ڕستە". ئەم چەشنەی لێکۆڵیینەوەی سێمانتیك لە لێکۆڵیینەوە مۆدێرنەکانی سێمانتیکدا لە سەرەتاکانی ڕێزمانی بەرهەمهێناندا (بڕوانە "سێمانتیکی بەرهەمهێنان" !) هەیەو ئەمڕۆ بەندە بەستراوە بە Montague Grammatik یان Kategorialgrammatik ەوە.

بەتایبەتی زانکۆکان بەپێی هەڵاوێرکدن و هەڵبژاردنی پێویستیە ڕاستیەکانیان دەتوانن سوودی لێببینن. بە خشکەیی ئەوە دەرپردرا، کە پێویستە سێمانتیک و فەرهەنگسازیی بخرێنە بەرنامەکانی خوێندنەوە.

"سێمانتیک" وەك ڕێزمان پێڕەوبەندانە فرەواتایە: لایەنێکی بابەت و چشتی لێکۆڵینەوەکەی زانستی زمان دەگرێتەوە (وشە، ڕستە) یان زانست و تیۆریەکەی دەبەخشێت. شاکارێك هەیە بەناوی "ڕێزمانی کوردیی" ەوە یان بەناوی ڕێزمانی هەر زمانێکی ترەوە، بەڵام پەرتووکێك نییە، کە ناوی "سێمانتیکی کوردیی" بێت یان ناوی سێمانتکی زمانێکی دیکەی، وەك عارەبیی یان فارسیی هەڵگرتبێت. هۆی ئەمەیش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە سێمانتیك، وەك بۆنموونە "ڕێزمان، مۆرفۆلۆژیی یان فۆنۆلۆژیی"، پێڕەوێکی داخراو نییەو تایبەت بە زمانێکیش هەبوونی نابینرێت.

بۆ بواری "سێمانتیکی لێکسیکیی/فەرهەنگیی" جاروبار "لێکسیکۆلۆژیی" یش بەکاردەهێنرێت. لێکسیکۆلۆژیی زانست و تیۆریی بەرفراوانی وشەیە، بەواتا تیۆریی "فۆڕمەوشە" و ئەدگارە ڕێزمانیەکان و واتای وشەکانە.

"سێمانتیك"، پێناسە گشتیەکەی خۆخەریککردنی زانستیە بە واتای هێماکانەوە. لەبەشی (1) –سێمیۆتیك– دا semiotic بەو واتایەوە ڕاڤەکرا، کە چشتێك تەنها کاتێك هێمایەو بەهێما دادەنرێت، کە لەبری چشتێکی تر دانرابێت و واتایشی هەبێت. ئێستا دەزانین، کە بێ هۆ نییە، وا semiotic و semantic ناوی لەیەکچوویان هەیە. لە کاتێکدا لێکۆڵینەوەی ڕهێتۆریك و لێکۆڵینەوەی ڕێزمان 2500 ساڵە هەن، هێشتا لقێکی زانستیی هێمای سەربەخۆ بەو جۆرە بوونی نییە. هێشتا هەر بەتەواویی نازنرێت چیی سەر بە واتایەو چیی سەر بە واتا نییە یان واتا لەکوێدا کۆتایی دێت و پراگماتیك دەستپێدەکات، چونکە لەڕووی ڕێبازەوە گرفت یان کێشەی هەیە. هۆی ئەمەیش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە واتا دییوە نا_کەرەستەییەکەی هێمایە. پاشانیش لە سێمانتیکدا بە زمانی سروشتیی لە زمانی سروشتیی دەکۆڵینەوەو باشتر بڵێین بە چڕیی دییوە نا_کەرەستەییەکەی دەپشکنین.

ڕکێفدابوون لە دروستەی درەختەکەدا دروستیکردوون. یاسی (و پ ت) بۆ کرداری /گرتن/ بەم شێوەیەیە:

V [+V +transitive] / [_ NP AK] vp

یاساکە دەڵێت: جێگەی V بە کردارێکی تێپەڕ پڕبکەرەوە، ئەگەر بەرکارێکی خستنەسەری Akkusativ-objekt بەدوادا هات. (ب_ب) وەچەپۆلێنکردنی هەڵاوێرکەرانە (و پ ە): لەڕێیەوە ئەو نیشانە سێمانتیکیە_فەرهەنگیانە دیاریدەکرێن، کە پەیوەندیەکانی هەڵکردنی نێوان لێکسێمەکانی هەندێك جێکەوتەی سینتاکسیی دیاریکراو لەگەڵ یەکتریدا (بە بکەریشەوە) دیاریدەکات. ئەم پەیوەندییە هەڵاوێرکەرانەیە لەنێوان کرداو بکەردان (بڕوانە ئەم دەربڕاوە لە یاسا_لادراوانە *} پەرتووکەکە توایەوە{، }نەسرین بەردەکەی خواردەوە{[1].

کۆتوبەندەکانی هەڵاوێرکردن:

لە مۆدێلی ڕێزمانکەی چۆمسکییدا (نا_کاتەگۆریانەکەی) بریتییە لە مەرجی لەگەڵ یەکتریدا هەڵکردنی سێمانتیکیی_سینتاکسییە لەنێوان کەرەستە فەرهەنگیەکانی، کە ڕێگە لە هەڵگواستنی ڕستەی نا_ڕێزمانیی وەك *}ئاسنەکە بیریدەکاتەوە{ بگرێت. ئەگەر ئەم مەرج و کۆتوبەندانە سینتاکسیی یان سێمانتیکیی بن یان نا، جێگەی مشتومڕ بووەو لێکۆڵینەوەی دژبەیەکی لێکەوتۆتەوە. لادان لێیان وەك ئامێری دەستکرد (نەك سروشتیی) لە زمان_بەکارهێنانی وێژەوانییدا بەکارهێنراوە (بڕوانە "مێتافەر")[2].

---

[1] Bechert (1970), Bierwisch (1965), Chomsky (1965), Steintz (1969).

[2] Bierwisch (1970), Chomsky (1965), McCawley (1968).

وەچەپۆل_دیارییکردن و کۆتوبەندە سیمانتیکیەکان:

لە ڕێزمانی گواستنەوەو بەرهەمهێنانی چۆمسکی (1965) دا، وەچەپۆل_دیارییکردن (وەچەپۆلێنکردن = وپ) بریتییە لە پۆلێنکردنی "ناو، کردارو ... هتد. بەپێی هەندێك هۆهاندەر بۆ چەند وەچەپۆلێکی سینتاکسیی و بەتایبەتیی سیمانتیکیی، کە پەیکاڵی هەڵکردنی پەیوەندیی نێوان لێکسیمەکانی هەندێك لە گۆکردنە سینتاکسییەکانی ڕستەیە لەگەڵ یەکترییدا. پەیوەست بە وەچەپۆل_دیارییکردنی "ناو" و "کردار"ەوە ئەم جیاوازیانە کراوە:

(ا) یاسای ناوابەستەکان لە دەق: (بۆ ناو)، کە ناوابەستە لە دەق و بەکارهێنان و دەرکەوتنەکەی هەن. بڕوانە، بۆ نموونە، ئەو ڕەمزە ئاڵۆزە بۆ /پەرتووك، کتێب/، کە لەم نیشانە سیمانتیکیانە پێکدێت :

[+Nomen, +Appelativum, +Induativum, _belebt, ..._menschlich]

(ب) یاسا دەق_وابەستەکان بۆ کردارەکان، کە (و پ) ی بەو دەقەوە بەستراوە، کە تێیدا بەکردەهێنرێت و دەردەکەوێت. پەیوەست بە پەیوەندیەکی شێوازبەندانەوە، کە وابەستەی نیشانەکانی بڕشتی سینتاکسیی کردارەکەیە یان بە پەیوەندییە سیمانتیکیی_لێکسیکیەکانەوە، ئەمانەیش جیادەکرێنەوە: (ب_ا) وەچەپۆلێنکردنی تەواو توند (و پ ت)، کە کردار چێوە سینتاکسییە خورتییەکە دیارییدەکات –کردارە تێپەڕو تێنەپەڕەکانە، یان کردار بە خستنەسەرو خستنەژێرو فرێزی پێشناویەوە–. (وپ ت) لێردا جێکەوتە دەگرێتەوە، بەواتا کە یاسای (وپ ت) مکە –بە پێچەوانەی هەڵاوێرکردنەوە– پەیوەستە تەنها بە وەچەپێکهاتەکانی کردارەوە، کەواتە ڕاستەوخۆ پەیوەستە بەو چێوە سینتاکسییەوە، کە پەیوەندیەکانی زاڵبوون بەسەردا/لەژێر

یان ڕێبازی "لێکۆڵینەوەی ئەزموونبەندانە[٩]" بە زەقیی کارو بەرهەمەکانی ئەم قۆناغە لە قۆناغەکەی پێشتر جیادەکاتەوە.

بە هەمان شێوە بەرنامەو بابەت و ئامانجی خوێندنی زانستی زمان لە "کۆلێژی زمان" و "کۆلێژی زانستی زمان" دا جیاوازن. بۆیە لە هەر یەك لە بەشەکانی کۆلێژی زماندا -زمانی دایك و زمانە بیانیەکان- بایەخ بە پێڕەوە تەواوەکەی زمان ئەدرێت، چونکە بەرنامەو ئامانجی خوێندنەکە بۆ لێکۆڵینەوە لەخودی زمان نییە، بەڵکو بە گشتیی بۆ فێرکارییە (بۆ فێرکردن و فێربوونە). دەرچوان، بۆ نموونە، دەبن بە مامۆستای زمان یان خاوەن پیشەیەك، کە پێویستیان بە زمانە، وەك وەرگێڕان و نووسەریی لە دەزگاکانی حکوومەتدا.

بابەت و کەرەستەی لێکۆڵینەوەی زانستیی لە کۆلێژی زانستی زماندا خودی زمانەو دەشێت تەنها بەشێك یان لایەنێکی بچووکی زمان بێت، وەك بۆ نموونە پێڕەوی فۆنێمەکەنی پێکهاتەی فۆنۆلۆژیی ڕێزمانی کوردیی یان چەند دیاردەیەك لە دیاردە فۆنۆلۆژیی و فۆنەیتیکییەکانی. لێکۆڵینەوەکان و ئەنجامە دەستکەوتووەکان و سەلمێنراوەکانیان بە بەڵگەی ئەزموونبەندیی بۆ خودی زانستەکە ئامانجی زانستیین و وەك "بەڵگەنەویستە زانستییەکان" مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرێت.

---

[٩] Empirical research

پێشەکیی 1

ئەم زنجیرە پەرتووکە لە دوو بنەماوە سەرچاوەی گرتووە، کە ڕاستەوخۆ پەیوەندییان بە ناونیشانی سەرچاوەکەوە هەیەو بریتین لە (ا) بابەتە تایبەتەکان بە "تیۆریەکانی زانستی زمان" (تیۆریە زمانیەکان) بۆ "بەشی زمان و ئەدەبی کوردیی" و بۆ "کۆلێژی زانستی زمان" لەگەڵ (ب) بەرنامەیەکی زانستیی بۆ چۆنیەتی ئامادەکردن و نوسینەوەی فەرهەنگ و فەرهەنگێکی کوردیی_کوردیی بە ڕێبازی زانستیی ئەم سەردەمە. لەبەر ئەوەی قۆناغە مێژوویەکانی گەشەکردنی زانستی زمان و بابەتەکانی لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ تیۆریەکانی زانستەکەدا هاوتەریبی یەك بوون، جیاکردنەوەی قۆناغە تەقلیدیی (و کلاسیکیەکە) و قۆناغە مۆدێرنەکەی دوای ئەو تاوەکو ئەمڕۆ ڕاستەوخۆ، هەم بابەتەکانیان و هەم تیۆریە بەکارهێنراوەکان بۆیان –کە تیۆریەکانی زانستەکەن–، بۆ چوونە ناو بابەتە سەرەکیەکەوە هەنگاوێکی دروستە .

بابەتەکانی سەرچاوەیەك بۆ بوارو مەوداکانی زانستی زمان، لە بەرگی یان دەروازەی یەکەمییدا بابەتەکانی زانستی هێمادان و وشەسازیی (مۆرفۆلۆژیی) دەگرێتەخۆی، کە ڕێبازەکەی بە "ڕێبازی نەرێتدارانەی بەر لە پەسنکەرانە[3]" ناسراوە. ئەمەیان قۆناغی یەکەمی زانستەکە دەنوێنێت. لەتەك پێکهاتەکانی دییکەی ڕێزماندا –سینتاکس (و مۆرفۆسینتاکس) و فۆنۆلۆژیی– بوارەکانی سێمانتیك و پراگماتیك و زانستی زمانی کۆمەڵایەتیی و دەروونیی و ... هتد. یش بەرگی یان دەروازەی دووهەم و بەشەکانی دوایی زنجیرە پەرتووکەکە پێکدەهێنن. ئەمیشیان قۆناغی دووهەمی گەشەکردنەکە دەخاتەڕوو. ڕێبازی "شییکەرەوانەی پەسنکەرانە[4]"

---

[3] Normaive-präskriptive
[4] Descriptive analysis

ئەوەیشدا، بە نەزەریی و لە ڕووی نەزەرییەوە ئەمە بۆیە نابێت ئەوە بگەیەنێت، کە زانستی زمان پێویستە ڕێبازەکانی پەسنکردن و تیۆرییەکان دەربارەی بابەتەکەیان (زمان) بهێنێتەئاراوە، چونکە هەر زانستێك بۆ خۆی هەر ئەم کارە دەکات. زانستی زمان وەك زانستێکی نەزەریی، بە پێچەوانەی "زانستە ئاڕاستەکراوەکانەوە بۆ جێبەجێکردن"[9] (زانستی جێبەجێکەرانە)، خاوەنی بوارو کێڵگەی ڕاستەوخۆی بە کردەوە جێبەجێکردنی (پراکتییزەکردنی) نییە (بەڵام بڕوانە "زانستی زمانی جێبەجێکەرانە" applied linguistic !). ئەو کەسانەی، کە دەیانەوێت چاك بنووسن یان ببن بە مامۆستای زمان یان ئەو نووسەرانەی، کە دەیانەوێت گوتەو گوتاری زۆر پەسەند پێشکەشبکەن، ڕەنگە لە زانستی زمانەوە گەلێك چشتی باش فێربن، بەڵام بۆ ژیانی بەکردەوەو پراکتیکیی خۆیان، ڕاستەوخۆ دەستکیرۆییەکی لێوە نابیینن.

زمانەکانی مرۆۋ دروستبووی گەلێك چڕو ئاڵۆزن و بە شێوەی گەلێك جۆراوجۆرو جیاواز بە حاڵەت و هەلومەرجی نا_زمانیی زۆرەوە بەندو بەستراون. چەمکی "زاراوەڕۆژانە"[10] کەی "زمان"، بۆ نموونە، فرەواتایە[11]. وێنەئاوێنەی ئەو چڕیی و ئاڵۆزییەی بابەتەکە زۆرتر لە زانستی زماندا خۆی نیشاندەدات و خۆی دەردەخاتەوە. زانستی زمانی ئەمڕۆ زانستێکی زۆر جیاو لەیەکجیاکەرەوانە[12] بنیاتنراوە. ئەوەتا زانستەکە ژمارەیەکی زۆر لەبوارو بەشەمەودای گرتووەتەوە، کە هەر یەکەیان هەندێك "(چەمکە_) لایەن"[13] ی زمان پەسندەکات و گشتیشیان پێکەوە بینایەکی ئاڵۆز لە زانست و خوێندنی زانستیی[14] پێکەوە بەندو بەستراو دروستدەکەن. لەگەڵ ئەوەیشدا ڕێگەدەدات پەسنکردنەکان بە "گرتنەوەی مەودای" جیاوازەوە لەیەکجیابکرێنەوە: هەندێکیان خۆیان بە پرسیاری گشتیی سنووربڕەوە

---

[9] Anwendungsorientierte Wissenschaften

[10] Alltagsbegriff

[11] دەربارەی فرەواتایی وشەی "زمان" لە زمانی کوردییدا، بڕوانە محەمەدی مەحویی (زانستی زمان)

[12] differenziert

[13] Aspect

[14] Disziplin

بەشی یەکەم
زانستی زمان و زمان

1/1) پێناسەو ئامانج

بۆ مەبەست و ئامانجەکانی ئەم سەرچاوە زانستییەو پەیکاڵ لەگەڵ بەرنامەو پێڕستەکەیدا، ئەم بەشە پێویستیەك و مەرجێکی پێشەکییە.

"زانستی زمان[٦]" لێکۆڵینەوەی زانستیی و ئەکادێمیی زمان و دیاردەکانیەتی. زاراوەی "زمانەوان" Sprachwissenschaftler/in گەلێك جار لە زمانی ئەڵمانییدا بە هەمان واتاوە لەتەك زاراوەی "زانستی زمان[٧]" دا بەکارهێنراوە. هەرچەندە "زمانەوانیی" لە زمانی کوردییدا بنەما_واتاییەکەی بۆ (پیشەو کاری زاناو پسپۆڕی زمان) دەگەڕێتەوە، زاراوەکانی "زانستی زمان" و "زمانەوانیی" یش کەم یان زۆر واتا_جیاوازن، بەڵام لەم پەرتووکەدا تا ڕادەیەکی زۆر هاوواتا بەکارهێنراون و بۆ ناولێنانی "بەشەمەودا[٨]" یەکیشی هێنراونەتەوە. بەم جۆرە "زانستی زمانی دەروونیی" و "زمانەوانیی دەروونیی" تا ڕادەیەکی زۆر بۆ هەمان بوار هێنراونەتەوە، بەڵام ئەویان بۆ زانستەکەو ئەمیان زۆرتر بۆ کارو چالاکیی پێششەوەرەکەی.

ئامانجی زانستی زمان پەسنکردن و ڕوونکردنەوەی دروستەو دیاردە زمانیەکانەو ئەمەیش بە مەبەستی نەزەریی و گریمانەکارییەوە دەکات. لەگەڵ

---

[٦] Sprachwissenschaft, science of language
[٧] Linguistik, linguistic
[٨] Teilbereich

"زمان" دەستدەکەوێت و لە زانستی زمان دەگەین ئەو تێگەیشتنەمان بۆ دەبێت بە سەرەتای پشکنینی کێشەو بابەتەکە.

1_ سێ فۆڕمی شکاندنەوە بەسەر زماندا

(أ) شکاندنەوەی سەرەکیی بەسەر زماندا[16]: یەکەمین تێزی شکاندنەوە بەسەر زماندا (زمان_شکاندنەوە) سەر بە کەرەستە بەراییەکانی کەلتوورە زۆرەکانە: پەیبردن بە "توانازمانیی[17]" وەکەی مرۆڤ تایبەتمەندیەکی تایبەت بە مرۆڤە. هەبوونی ئەم زمانە، بۆ گەلێك لە کۆمەڵ و کۆمەڵگاکان، بووە بە مەرجێکی بنەمایی و بڕیاردەری پێناسەی خودی مرۆڤ. گرنگترین هۆهاندەری خۆخەریککردن بە زمانەوە لەم تێڕوانینەدایە. پرسیارکردن و بەدواداچوونی زمان بووەتە بەشێکی پرسیارو بەدواداچوونی ناسنامەی کەسێتیی[18] مرۆڤ (بڕوانە "جیاوازیی بنەڕەتیی هێما لە ڕووی گرییمانەکارییەوە لەگەڵ زانستی زمانی کۆمەڵایەتیی و بوارەکانی لێکۆڵینەوەی" !).

(ب) بنچینەو بناغەی ئەم دیارییکردنەی دووهەم سەرنجدانی مرۆڤە لە زمان و بایەخدانێتی پێی. بۆ نموونە، منداڵە زۆر بچووکەکان ئەم ڕاستییە نیشاندەدەن. منداڵ سەری لەوە سووڕدەمێنێت، کە لەلای ئێمە بە منداڵ دەگوترێت *منداڵ* و منداڵە هاوسێکان دەڵێن *کوورەك* و زۆر جاریش پرسیاری کردووە، بۆچی بە نەسرین دەگوترێت *نەسرین* یان چۆن لە هەندێك دیالێکتی سەیر دەگات، کاتێك خۆی ناتوانێت بەو شێوەیە قسەبکات. لەم حاڵەتانەدایە، کە دەربڕینە زمانیەکان یان ئەدگارە زمانیەکان لە گۆکردنەکانیان دەهێنرێنەدەرەوەو لە ئەرکەکانیان جیادەکرێنەوەو زمان لە

---

[16] Primäre Sprachreflexion
[17] Sprachfähigkeit
[18] identität

خەریککردووەو هەندێکی دیکەشیان خۆیان بۆ داڕشتن و نواندنی وردی مەودای دیاردەکان و بۆ وردەکارییەکان تەرخانکردووە. ئەو پرسیارارانەی لێرەدا دێنە پێشەوەو خۆیان دەسەپێنن، دوو بەدواداچوونی سەرەکیی دەگرنەوە: (ا) جێکەوتەی هێمالۆژیی یان زانستی هێما لەو بینا ئالۆزە زانستیەدا لە کوێدایە؟ (ب) واتاو واتالێکدانەوە یان سیمانتیک چۆن و لە کوێدا –پەیوەست بە ڕێزمانەوە وەك پێکهاتە گەورەکە– دیارییدەکرێت و دەگیردرێت؟

دیاردە زمانیەکان لە ژیانی هەر مرۆڤێك و کۆمەڵیشدا لە گەلێك ڕووەوە ڕۆڵی ناوەندیی و چەقیی دەبینێت. لەبەرئەوە "زمان" تەنها بابەتی لێکۆڵینەوەی زانستی زمان و زمانەوانیی نییە. ژمارەیەك لە زانستەکانیش خۆیان بە زمانەوە، یان بەلانی کەمەوە بە هەندێك (چەمکە_) لایەنی زمانەوە، خەریککردووە. ئەم تێبینیانە بۆ ئەوەن، بە کورتیی پەیوەندیی زانستی زمان بە فۆڕمەکانی دیکەی خۆخەریککردنەوە بە زمانەوە بخەنەڕوو. کەواتە دیمەن و خستنەڕووی بوارو مەوداکانی زانستی زمان، کە بەگوێرەی ناونیشانی پەرتووکەکە ئامانجێکین، بەپێی پێویست و گرنگییان بۆ کۆلێژەکانی زانستی زمان و بۆ زمان و وێژەوانیی (ئەدەب) و بۆ دەزگایەکی تایبەت بە فەرهەنگ و ئامادەکردن و نوسینەوەی "فەرهەنگێکی کوردیی_کوردیی" ئاشکرادەبن.

2/1) دەستەڵات_شکاندنەوە[15] بەسەر زمان و زانستی زماندا

1_2/1) دەستەڵات_شکاندنەوە بەسەر زماندا

بە چ شێوەیەك "زمان"، لە دەرەوەی زانستی زماندا، دەبێتە ئەو بابەتەی کە مرۆڤ خۆی پێوەخەریکدەکات؟ بە کورتیی ئاماژە بە سێ جۆری تەواو جیاواز لەم چەشنە شکاندنەوانە بەسەر زماندا دەدرێت. لەمانەوە تێپەڕگەو دەرووی دەستگەیشتنمان بە

[15] Reflexion (über die Sprche)

منداڵانە پێویستە ئەو پەیپێبردن و تێگەیشتنە بنەڕەتیانەیان هەبێت، کە لە هاتنەئارای نوسییندا پێویست بوو مرۆڤ هەیانبێت و کە ئەوانە بۆ پسپۆڕێك یان لێزانێکی نوسیین بەڵگەنەویست (بەدیهیی) نییە: کە زمان ئامرازێکەو ڕێگەدەدات بە دەنگەکان (و وەك ئەڵتەرناتیڤیش بە پییتەکان) دەربارەی چشتەکان چشت دەبڕدرێت[25].

فێربوونی خوێندنەوەو نوسیین زمان_شکاندنەوەیەکی چڕو پڕاکتیکیی دەخاتە گەڕ. زانیین و تەنانەت تێڕوانیینی ئەو کەسانە دەربارەی خودی زمان و لە زمان دەگۆڕێت، کە خوێندنەوەو نوسیین فێردەبن و لە ژیاندا بەکردەوە لە بەکارهێناندا سوودیانلێدەبیینن. بۆ نموونە:

– بۆ یەکەم جار زمان لە "نوسیین" دا دەبێت بە بابەت یان نیيشانە ئامانج (object) یان چشتێکی تاکوتەنهای جیاکراوە. بۆ یەکەم جار منداڵ لە قوتابخانە لە فێربوونی نوسییندا لەوە بەئاگادەبیت و ئەوە دەزانێت، کە زمان لە بنەڕەتدا ڕێسائاسا بەشبووە بۆ جومگەکانی، بەواتا بۆ پییت/دەنگ و وشەو ڕستە.

– نوسیین پەیوەندیی بە ترادیسیۆن (ەوە) دەگۆڕێت: فۆڕمەکانی تێگەیشتن و بەڕێوەبردن و بەدەستخستن لەڕێی کارکردنەوەو پێڕاگەیاندنی بیرەکانی فێربوون و فێرکردن تەنها لەسەر بناغەی نوسیین بییریان لێدەکرێتەوە. چشتە نووسراوەکان لەبارن بۆ ئەوەی بە ویست زۆرتربکرێن، بهێڵرێنەوەو بپارێزرێن و دووبارەیش بخوێنرێنەوە. نوسیین ڕێگە بە "بەجفرەکردن[26]" (بڕوانە ( ) !) ی زانیین لە فۆڕمێکی نوێدا دەدات و بەم پێیەیش ڕێگە بە مامەڵەکردنێکی دیکە لەگەڵ ئەو زانیینەدا دەدات. ڕووبەڕووبوونەوەمان لەگەڵ نووسراوەکۆنەکاندا قەوارە گەورەکەی ئەو

---

[25] Aussagen دەربڕیینی زانیاریی و هەواڵ یان شایەتیی

[26] Kodifikation

تایبەتمەندێتیی[19] یان گرنگییدا دەبێت بە پرسیارو بابەتی بەدواداچوونی. ئەم چەشنە تێڕوانیین و جۆری تێگەیشتنە هێشتا گەلێك دوورن لە "هوشیاریی زمان[20]" ی کەسی کامڵەوە، بەڵام نییشانیدەدەن، کە مرۆڤ زمانی هەیەو پەی بە زمان دەبات و کە ئەم دوانە هەر لە سەرەتاوە توندوتۆڵ بەیەکەوە بەندوبەستراون، بەواتا کە "توانای زمانیی" تایەتمەندییەکی تاییەت بە مرۆڤە.

(پ) "نوسیین[21]" وەك ئەنجام و هۆ بۆ شکاندنەوە بەسەر زماندا بناغەی سێهەمیین سەرنجدانە. ئەو زمانی نوسیینەی، بەو فۆڕمەی ئەمڕۆوە هەیە، لە مێژوویەکی دوورو درێژدا هێنراوەتەئاراوەو گەشەپیێدراوە. نوسیین بە نوسیین[22] ی واتاکان یان چەمکەکان دەستییپێکردو Ideographie بوو –وەك چۆن هیرۆگلیفە[23] میسریەکان نییشانیدەدەن، لە پێشدا وێنەی ئەو چشتانەبوو، کە مەبەسیان بووە–. ئەوجا لە پڕۆسەیەکی دوورو درێژی گەشەکردنەکەیدا ئەو دەرکردن و پەیپێبردن و تێگەیشتنە دروستبوو، کە نوسیینی دەنگەکان و زنجیرەدەنگەکان –شییکردنەوەی وشەکان بۆ دەنگەکان و "بەجفرەکردن[24]" ی دەنگەکان– ئەگەری نوسیین و نوسیینەوە ئاسانترو بۆ بەکارهێنان گونجاوو لەبارتر دەکەن. بەم شێوەیە هۆو ئامرازێك دروستبوو، کە ڕێگە دەدات گشت ئەوانە بنوسرێن، کە دەتوانرێن لە زمانێکدا بگوترێن، تەنانەت چەمکە نوێکانیش و ئەوانەیش، کە لە زمانەکانی دییکەوە وەردەگێردرێن. ئەو کێشانەی، کە دەبوو لەو پڕۆسەیەدا زاڵبیین بەسەریاندا، ئەمڕۆیش هەر هەن، بەتاییبەتیی کاتێك کە منداڵ فێری نوسیین و خوێندنەوە دەبێت، ئەو کێشانە ئاشکرا دەردەکەون. ئەو

---

[19] eigenart
[20] Sprachbewusstsein
[21] Schrift
[22] Schreiben
[23] Hyroglyphen
[24] Kodierung

چشتەکە دەکات، کە دارشتن و خستنەرووی چرپی "چشت و کاروبارەکان[29]"

ە، بە تایبەتیی پەیوەندیەکانیان، هۆوهۆکارەکانی پشتەوەیان و نرخاندنیان. لەمەوە ئاشکرادەبێت، کە سەرسوورهێنەر نییە، کە "نوسین[30]" و "دەقی پێکهێنراو بە نوسین" بوون بە فۆرمێکی زاڵ و باڵادەستی زانین و کارپێکردن و هەروەهایش بوون بەو فۆرمە زاڵەی پێراگەیاندن و گەیاندنی "زانیینی چشت[31]" و "پێگەیاندنی شێوازبەندانە/فەرمیی" (پێگەیشتنی زانستیی و رۆشنبیریی لەرێی خوێندنەوە).

کەواتە ئەگەر نوسین رێگەبدات، وەك ئەنجامی خۆخەریککردنێکی دووردرێژی مرۆڤ بە زمانەوە، لێیبگەین و لە هەمان کاتیشدا وەك ئامێرێکی گرنگی پرۆسەکانی پێگەیشتن و پێگەیاندن و بیریش بیبینین، ئەوا شکاندنەوە بەسەر زمان –و ئاشکرایە بەسەر جیهانییش– دا بنەماو بناغە پێشەکیەکانین.

2_ شکاندنەوە بەسەر زماندا لە زانستەکاندا:

لە گەلێك لە کولتوورەکاندا، شکاندنەوە بەسەر زمان و ئەدگارەکانییدا بە بەردەوامیی و نەپچڕاویی و ئاراستەکراو لە پەسنکردن و تیۆریەکاندا لەسەر زمان دەناسین. وەك بەرهەمی ئەم خەریکبوونە، لە سەرەتادا ناوی رێزمانەکان و کارکردنەکان[32] لەسەر زمان دەهێنین. ترادیسیۆنی ئەورووپیی لەم بوارەدا دەگەڕێتەوە بۆ یۆنانیە کۆنەکان و دواتریش بۆ "تیۆری زمانێك" ی بووژاوەو نوسیینی رێزمان لە هندستان. نابێت شکاندنەوە بەسەر زمانداو نوسیینی رێزمان بە یەك چشت دابنرێن.

---

[29] SACHVERHALTE
[30] SCHRIFT
[31] SACHWISSEN
[32] aBHANDLUNG

گۆڕینەی پەیپێبردن و تێگەیشتنمان و حاڵەتەکان دەخاتەڕوو. لەتەك ئەوانەیشدا تیشك و ڕوناکیی دەکەونە سەر گۆڕین و گۆڕینەکانی، کە بەسەر زماندا هاتوون و باشتر دەکەونەڕوو و ئاشکرادەبن.

– نوسین بەبێ کێشەو گرفت ڕێگە بە کردەی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن دەدات، لە نێوانە دوورەکاندا: بۆئەوەی ئەم جۆرەی پرۆسەی گفتوگۆکردن، کە ئەمڕۆ هەیەو هۆگری بووین، بتوانرێت بهێنرێتەئاراوە، پێویستبووە "دەقێکی نووسراوو پێکهێنراو"[27] جێگەی "ئاخاوتن و قسەکردنە دەمیی"[28] ەکە بگرێتەوە. دەقە نووسراوە پێکهێنراوەکە "دروستبوویەکی زمانیی" ە، کە زانیاریەکانە بۆ گەیادنن و تا دەکرێت بە تەواویی دروستەی بیرەکان دەردەبڕێت. لەبەرئەوەی لە زمانی نوسییندا (نووسراو) بەو جۆرە نییە، کە کاردانەوەی دەستبەجێی هاودەم و بەرامبەرەکەی قسەکەری تێدابێت، بەواتا وەك لە دیالۆگدا نییە، کە هێنانە ناوەوەی تێبینییەکی بچووکی(موداخەلەیەکی) ڕاستەوخۆی هاودەمەکە/بەرامبەرەکە تێگەیشتن و چەوتتێگەیشتن نیشانبدات –چونکە لە دەقدا هیچ ئیشارەی کاردانەوەیەك نییە، لە کوێدا ئەگەری کورتکردنەوەکانی بیرەکە هەیەو لە کوێدا درێژکردنەوەکانی پێویستن–، دەقی نووسراو هەر لە سەرەتاوە بە ڕێژەو پلەیەکی تا ڕادەیەك زۆرو زۆر بەرزەوە بە ڕوونیی و ئاشکراو تەواو_کامڵ دانراوە. دیالۆگ بەپێی لۆژیکێکی لەیەکگەیشتن دانراوە، بۆیە ئەوکەسەی قسەدەکات کاردانەوەکانی هاودەمەکەی بەردەوام دەهێنێتە ناو پلانی مەبەستەکەی و ناو ئەوەیەوە، کە هەنووکە دەیەوێت بیڵێت. ئەو کەسەی دەنوسێت، دەتوانێت کەمەکیی یان زۆر قەیدکراوو سنووردار ئەم کارە بکات. دەقێك زۆرتر پەیڕەوی لۆژیکێکی

[27] Schriftlich konstituierter Text
[28] Mündliche Rede

– زانستی ماتماتێك و کۆمپیوتەر (کە تیایاندا لەو ڕووەوە زمان دەپشکنرێت (ا) تا چەند دەتوانرێت لە مۆدێلە ماتماتیکیەکاندا بۆ تێگەیشتن و پەیپێبردنی لەباربکرێت و (ب) ئایا دەتوانرێت موتوربەکردن و لەیەکدانی (سینتێزەی) دەربڕینە زمانیەکان بکرێن بە پرۆگرام و ئەمەیش چۆن دەکرێت).

ئەگەر لەمڕۆوە سەیربکەین، ئەوا پێویستە "نوسینی ڕێزمانی" تەقلیدیی و چەند بوارو بەشەمەودایەکی ڕەوانبێژیی –کە ماوەیەکی دوورو درێژ لە گفتوگۆکاندا تەنگی پێهەڵچنرابوو– بە فۆرمە پێشینەکانی زانستی زمانی مۆدێرن حساببکرێن. بەلام بە واتاو ناوەڕۆکی مۆدێرنەوە، ئەوانە نە لەڕووی بەڵگەنەویستییانەوە (بەدیهییانەوە) و نە لە ڕووی ئامانجانەکانیانەوەو نە لە ڕووی ڕێبازەوە "خوێندنی زانستیی و ئەکادێمیی[34]" زانستی زمان نین.

1/2_2) زانستی زمان و دەستەلات_شکاندنەوە بەسەرییدا

ئایا زانستی زمان لەناو ئەو خۆخەرییککردنانەی مرۆڤدا بە زمانەوە، کە لە سەرەوە هێنرانەوەو هەندێکیان بوونەتە دەزگای تایبەت، لە کوێدا خۆی دەبینێتەوە؟ زانستی زمان تا ڕادەیەکی زۆر درەنگ سەریهەڵداوە، چونکە وەك خوێندنێکی زانستیی و ئەکادێمیی لە سەرەتای سەدەی (19) دا هاتووەتە ناو زانکۆکانەوە. لەگەڵ ئەوەیشدا، کە ئەو خوێندنە زانستیانەی پێشتر باسکران، بۆ نموونە لەسەردەمی یۆنانی کۆنەوە هەن، بەلام"زانستی زمان" نزدییکەی (200) ساڵە وەك زانستێکی سەربەخۆ[35] هەیە.

---

[34] disziplin

[35] دەربارەی "مێژووی زانستی زمان" بڕوانە (Helbig (1986, 1989 !)

شکاندنەوە بەسەر زماندا لە زۆر لە زانستەکاندا بە بەرفراوانیی و فرەچەشنیی بووەو هەیە. ئەوەتا زمان کەمەکیی هەر لە سەرەتای ئەم زانستانەوە بابەت[31] بووە بۆ

– ژیربێژیی، (کە گەڕان بەدوای واتای یەکە زمانیەکاندا بەردەوام لە ناوەندداا بووەو هەمیشە سەرەکیی بووە)،

– تیۆلۆگیی، (کە لێکدانەوەی ئینجیل، بۆ نموونە، بەرەو خەرییکبوون بە وەرگێڕان و بەرەو پەیوەندیی واتای بردووەو تێیدا ناوەرۆکی قووڵی دەقەکانی لێکدراونەتەوە)،

– بابەتە فیلۆلۆژیەکان، (کە تێیدا گەڕان بەدوای تێگەیشتنی ڕاست لە دەقە کۆنەکانی، بەمەبەستی خۆخەرییککردن بە قۆناغە کۆنەکانی پێشتری زمانەوە، بزواندووە)،

– ڕەوانبێژیی (کە بۆ دەرهێنان و داڕشتنی بیچمی دەقە کاریگەرەکان لەسەر جەماوەر بوو) و پاشانیش بۆ جوانکاریی،

– زانستی قانوون (کە بۆ خواردن و لێکدانەوەی ڕوون و ئاشکرای دەقە قانوونیەکان و بۆ هەڵسەنگاندنەکان کراوە، بەتایبەتیی پەیوەست بە دییوی دەربڕیینی زمانەوە،

– زانستی دەروونیی، ئەنسرۆپۆلۆژیی و بایەلۆژیی (کە خۆیان لە تێڕوانین و بۆچوونی فیلۆگێنەیتیی و ئۆنتۆگێنەیتیی زمانەوە بە زمانەوە خەرییکدەکرد: ئەوەی سەر بەمەیە، (ا) پرسیارکردنە لە چۆنیەتی یان گەڕانە بە دوای ئەو گۆڕانکاریانەدا، کە مرۆڤ لە گەشەکردنە مێژوویەکەیدا، وەك گیاندارێکی لەڕووی زمانەوە بە توانا، بەرپایکردوون یان هێناونیەئاراوەو هەروەها (ب) پرسیارکردنیشە لەو پرۆسانەی، کە بنەمای هەر زمانوەگرتنێکی (زمانفێربوونێکی) منداڵن و بەدواداچوونیانەو ... هتد.)،

---

[31] THEMA

کردبووە ئەرکی خۆی، کە تاوەکو ئەو کاتە ناوابەستە بوو لە پرسیارکردن لە ناوەرۆك و لێکدانەوەی سەرچاوە پشکێنراوەکان.

بە ڕووکردنە "پشکنینی مێژوو" لەگەڵ "خێشایەتیەکانی زمانەکان"، زانستی زمان بەگشتیی و بەزۆریی حەزێك و ویستێکی مێژوویی و ئارەزوویەکی بۆ مێژوو نیشانداو ئەمەیش بۆ گەلێك لە زانستەکانی سەدەی (19) باوو ڕێشتوو بوو. لە سەروو ئەوەیشەوە "مەودای بابەتێك" ی بۆ خۆی هێنایەئاراوەو داهێنا، کە تەنها هی خۆی بوو، بەڵام نەیشدەتوانرا لەلایەن خوێندنە زانستیەکانی دیکەوە مشتومڕی لەسەر بکرێت. ئەم مەودایەی، لە تێڕوانیینی ئەمڕۆوە، گەلێك تەسك و سنووردار خۆی وەك زانستێکی سەربەخۆ چەسپاند. خۆی وەك خوێندنێکی زانستیی چەسپاند، کە خاوەنی پرسیارو عەوداڵبوون بە دوای بابەت و کەرەستەیەکدایەو خاوەنی زمانێکی زانستیی و زاراوەو مۆدێل و ڕێبازو تیۆریی تایبەت بە خۆیەتی.

ئەم قەیدکردن و سنوورە تەسکە زاڵە لە کۆتایی سەدەی (19) دا دەستیکرد بە توانەوەو لەناوچوون. لە سەرەتای سەدەی بیستداو لەگەڵ سەرهەڵدانی "زانستی زمانی دروستەکاریی/ڕۆنانکاریی" structuralism دا، کە بنیاتنەرەکەی de Sausuure بوو، پرسیارەکان و ئەو خوێندنە زانستیانە توانیان فرەچەشن پێشبکەون، کە ئەمڕۆ زانستی زمان دەنوێنن و کە هەوڵدەدرێت، گرنگترینیان لەم سەرچاوەیەدا بخرێنەڕوو.

چییەتیی زانستی زمان:

چیی خۆخەریککردنی زمانەوانیی (زانستی زمانیانە) بە زمانەوە، لەو جۆرانەی دیکەی خۆخەریککردنی زانستەکانی دیکە بە زمانەوە، جیادەکاتەوە؟ با لێرەدا ئەو خاڵانە بهێنرێنەوە، کە سەرەکیین:

سەرنجڕاکێش ئەوەیە، کە زانستی زمان وەك زانستە ئەکادێمیەکە مێژووەکەی بەوە سەریهەڵنەداوە، ترادیسیۆنی وەك نوسیینی ڕێزمان یان شییکردنەوەی ژێربێژیی دەقەکان بخاتە چەق و ناوەندیەوە. بەڵام ڕاستە ئەم دوو چەمك و لایەنە، بە تایبەتیی ژێربێژیەکەیان، تێیدا ڕۆڵێکی گەورەیان بینییوە. وێنە دیارو دەرکەوتووەکەو مێژووی زانستی زمان لە سەدەی (19) دا بابەتێك بوو، کە هەمبەر بە ترادیسیۆنەکە نوێ بوو، کە "پشکنیینی مێژوویی زمان[36]" و گەشەکردنەکەی و "خزمایەتیی و خێشایەتیی[37]" ەکان ی زمانەکان بوو.

حەزکردن لە قۆناغەکانی پێشتری زمانی دایك یان زمانە بیانیەکان تەواو تازە نەبوو، بەڵام ئەو حەزە تاوەکو ئەو کاتە حەزێك نەبوو لەو قۆناغانەی زمان لەبەر قۆناغەکانی زمان خۆیان، بەڵکو حەزەکە ئامێرێك بوو بۆ ئامانجێك، وەك بۆ نموونە بۆ تێگەیشتنی ڕاستودروستی دەقە کۆنە گرنگەکان. شاکارەکانی وێژەوانە کلاسیکییە یۆنانیەکان و ئەوانەی ژێربێژەکان –کە چیدیی نەدەتوانران بخوێنرێنەوە، چونکە زمان گۆڕدرابوو و گۆڕانکاریی بەسەرداهاتبوو– پێویستیان بە یارمەتیی بوو. لەسەروو ئەوەیشەوە پێویستیان بە بەراوردکردنی دەستنووسەکان (دەقە نووسراوەکان) بوو، بۆ ئەوەی دارِشتنە بنەڕەتیەکی (سییغە ئەسڵییەکەی) دەقەکان بەدەستبخرێن. لە زانستی زمانی سەدەی (19) دا مەبەست ئەم چەمکە جیاوازە بوو، مەبەست زمانەکان بوو وەك "بابەتە مێژووییەکان[38]" و "پێڕەوبەندیی و یاسابەندیی خودی زمان[39]" لە گەشەکردنەکانیاندا. لەگەڵ ئەوەیشدا، کە گەشەکردنەکە دەتوانرا تەنها لەڕێی "بەڵگە دەقییەکان" ەوە پێکبهێنرێتەوە[40]، پشکنیینی مێژوویی زمان ئەوەی

---

[36] Historische Erforschung der Sprache
[37] Verwandtschaften
[38] Historische Objekte
[39] Eigengesetzlichkeit
[40] rekonstruieren

(ب) تەواویی لە پەسنکردندا[46]: زانستی زمان هەوڵ بۆ جۆرێك تەواویی (تەواوپڕاوپڕێتیی) لە پەسنکردنەکەیدا دەدات و خۆی لە پێناوییدا ماندوودەکات. زمان لە "گشتێتیی[47]" ەکەیدا دەبێتە بابەت[48] و ئەوەیش ئەمە دەبەخشێت: ئەرکێکی ناوەندیی و سەرەکیی زانستی زمان ئەوەیە دیاریی بکات "زمان" چ واتایەك دەبەخشێت، کام دیاردانەو لە کام ڕووەوە ئەو دیاردانە بە زمانیی دادەنرێن و چۆن ئەو دیاردانە لەناو خۆیاندا پەیوەستدارن یان وابەستەی یەکترین. وەڵامەکانی ئەو پرسیارانە ناونراون "**تیۆریی زمان**[49]".

(ت) داڕشتنی پرسیار لە چەشنی نوێ[50]: زانستی زمان لە دەرچوونیەوە لە پرسیاری "زمان چییە؟" ەوە لە سەدەکانی دواییدا ڕوویکردووەتە مەودای نوێی بە دواداچوون و پرسیارکردنەکانی: لەوانە، زمان و کۆمەڵ، زمان و مێشکی مرۆڤ (ئاوەز)، بەڵام زۆرتر یان بە شێوەیەکی سەرەکیی مەوداکانی بەکارهێنانی زمان[51] وردتر دەپشکنێت، کە "دەق[52]" ەکان و "دەمەتەقی[53]" کانن. ئەم زانستە نوێیانە، ڕەنگە ڕوونترین دەربڕین بن بۆئەوەی، کە هەوڵدان بۆ "گشتگریەکی تێگەیشتنی زمانەوانیی[54]" دەربارەی "زمان" لە گەشەکردنە فرەچەشنیەکەی زانستی زمانی ئەم سەدەیەدا هاتووەتە دەربڕین و بەدەرکەوتووە. ئەم جۆری لێدوانانە، بە ئاسۆ گەش و زۆرەکانی "زمان" ەوە، بەوە خۆیان دەردەخەن، کە گشتیان لەسەر پەسنکردنێکی

[46] Vollsändigkeit der Beschreibung
[47] Gesammtheit
[48] Thema
[49] Sprachtheorien
[50] Neuartige Fragestellungen
[51] Verwendungsbereiche
[52] Texte
[53] Gespräche
[54] Ganzheitlicher linguistischer Erfassung

(أ)وردبوونه له زمان و ڕەچاوکردنی زمان[41] لەبەر خودی زمان خۆی: له چێوەی زانستی زماندا ئەو بابەت و پرسیارانه دەبنه بابەت و پرسیاری ڕۆژ[42]، که کەمەکیی له شوێنی دییکەیش دەکرێنه بابەت و پرسیارو بەدواداچوونی. ئەمە بۆ نموونه بۆ "سیمانتیك" دەخوات (بڕوانه بەرگی دووهەم !)، به واتا بۆ زانست و تیۆریی واتای یەکه زمانیەکانی، که له زووەوەوه تاوەکو ئەمڕۆیش له ژێربیژییدا بابەتێکی گرنگ بووەو بوویشه به بەشەمەودایەکی زمانەوانیی (بڕوانه ("سیمانتیك") !). زانستی زمان بەڵام پرسیارو به دواداچوونەکانی ئەو زانستانەی دییکه وەك خۆیان وەرناگرێت و زمانەوانەکان هەمان چێشتی ئەو زانایانەیان ناکەن. له زانستەکانی دییکەدا پرسیارەکانیان و بەدواداچوونەکانیان دەربارەی زمان و بۆ زمان، هەمییشەو هەردەم له تێڕوانیینی پسپۆڕیی تایبەت به خۆیانەوە دەبن و تێڕوانیینەکەیان وابەستەی ئەو چێشت و کەرەستەیەیان دەبێت: وابەستەی ژێربیژیی یان زانستی یاسا[43] یان تیۆلۆژیی (فیقه)[44] دەبێت. پەیکال لەگەڵ ئەمەدا، حەزو مەبەستی ئەو زانستانه قەیدو کۆتوبەندکراودەبێت[45] به چەند (چەمکە_) لایەنێکی دیارییکراوی زمانەوە. به پەرۆش نیین، بۆئەوەی پەسنکردنێکی پێڕەوبەندانەی زمان یان یەکەیەکەی "مەوداکانی دیاردە" زمانیەکان به دەستبخەن و بیخەنەبەردەست. بەڵام به تەواویی ئەمەیانه حەزو مەبەستی زانستی زمانه: زمانەوانیی خودی زمان دەهێنێته ناوەندو چەقەوەو وەك زمان خۆی و بۆ خودی زمان خۆی دەیپشکنێت. بەم واتاو ناوەڕۆکەوەیه، یان بڵێین بەم چەشنەیە، که شکاندنەوە بەسەر زماندا له زانستی زماندا ئەوتۆنۆم و سەربەخۆبووەو بۆته زانستێکی سەربەخۆ.

[41] Sprachbetrachtung
[42] aktuell
[43] Rechtswissenschaft
[44] Theologie
[45] beschränkt

مۆركی خۆی لە مەوداكەی خۆی و لە زمانەوانە كاریگەرەكانی ئەمڕۆ داوەو كە كەمەكیش ئەمڕۆ هەر ئەو مۆركەیان دەبەخشن. (پ) هەوڵی زانستیی نوێ هەن، كە بە جۆرێك لە جۆرەكان ڕەخنەی ورد یان ڕەخنەی ڕێسابنەمایی (قاعیدە) بەجێیان لەسەر ئەو تیۆریانە هەیەو دەهێننەوەو تێڕوانینی ئەڵتەرناتیڤیان لەبرییان هەیەو پێشكەشیاندەكەن.

ئەم پەرتووكە بەپێی پێویست بە پانتایی "زانستی زمانی ئەمڕۆ[65]" دا تێدەپەڕێت. لە تەكییدا ئەو چەمك و پرسیارو بەدواداچوونانە لە بەشەكانییدا دەهێنرێنە ناوەندو چەقیانەوە، كە بۆ ئێمە خۆیان وەها نییشاندەدەن, بۆ زانستی زمانی ئەمڕۆ بەتایبەتیی ڕوونكەرەوەن و زانیاریی بەخشن. هەم بەشە تیۆریە كلاسیكیەكان و هەم مۆدێرنەكان دەهێنرێنەوەو گفتوگۆیان لەسەر دەكرێت و هەندێك جاریش لەسەر تیۆریە بەسەرچووەكان قسەدەكرێت، ئەگەر لەناو هەر یەك لەو پەیوەندیانەی گفتوگۆكاندا بە یاریدەدەر زانرا. بەم پێیە، ئەوەی پێشكەشدەكرێت، وێنەیەكی تەواو وردی پەیوەندیی و پەیوەستداری زانستی زمان نییە. لێرەدا، زۆرتر پەیوەست بە بابەتەكانی سەرچاوەكەوە، وێنەیەكی ڕاستەقینەیی (واقیعیی) زانستی زمانی ئەمڕۆ دەكێشرێت، كە تێیدا چەند وێنەیەكی گشتگری جۆراوجۆر بە مەودای گرتنەوەی كەم یان زۆرەوەو بە توندوتۆڵیی و تۆكمەیی كەم یان زۆرەوە، نەك تەنها لە گۆڤارو پەرتووكەكاندا لە پێشبڕكێدان لە گەڵ یەكترییدا، بەڵكو كەمەكیی لە مێشك و ئاوەزی زمانەوانەكان خۆیشیاندا لە پێشبڕكێدان.

هەوڵدراوە، ئەو پەیوەندیی و لەیەك_پچڕاندنانەی لە وێنەكێشراوەكەی زانستی زماندا هەن و دەردەكەون، تا دەكرێت بە ڕوونیی نییشانەبكرێن. زمانەوا لەو باوەڕەیشدایە، كە لەگەڵ جیاوازیی و لەیەكجیابوونەوەكانیشدا، وێنە كێشراوەكەی ئەم پەرتووكانە ڕێدەدەن تا ڕادەیەكی زۆر پەیوەندیی نێوان "بەشە زانست[66]" و

---

[65] Aktuelle Linguistik
[66] IEILDISZIPLIN

تاڕادەیەک "پەیوەندییدارو پەیوەستدار[55]" و فرەڕەهەند[56]ی دیاردە_کرۆکییە[57] زمانیەکان بنیاتدەنێن. لق و خوێندنی بنەڕەتیی زانستی زمانی نوێ –کە ئیعتیباردانان و وردبوونەوەی مێژوویی لە زمان[58] مەبەستە، تەواو بەم واتاو ناوەرۆکەوە لە ساڵەکانی دواییدا لەسەر بناغەی پەیپێبردنە نوێ زمانەوانییەکان بیچمێکی نوێ و هۆماندەری نوێی وەرگرت.

دەتوانرێت بگوترێت، کە زانستەکانی دیکە خۆیان بە زمانەوە خەریکدەکەن، بەڵام بە شێوەی بەشەزانستی[59] وەک "ژیربێژیی زمان[60]"، "زانستی کۆمەڵایەتیی زمان[61]"، "زانستی دەروونیی زمان[62]" ... هتد. زانستی زمان خۆی بە زمانەوە خەریکدەکات، بەڵام بە ڕەچاوکردنی (ئیعتیباردانان بۆ) تێڕوانیینی نازمانیی بەشە زانستییەکانی وەک "زانستی زمانی کۆمەڵایەتیی[63]"، "زانستی زمانی دەروونیی[64]" و ... هتد.

2) مەوداکانی زانستی زمان

1/2) تێڕوانیینی پێڕەو_وابەستانەی زانستی زمان

زانستی زمان، بەو شێوەیەی کە ئەمڕۆ خۆی دەنوێنێت و خۆی نیشاندەدات، دروستبوویەکی لەناو خۆیدا تەواو داخراو نییە. (ا) بەشدارییکردنی کۆنی مێژوویی سەرنجڕاکێش هەن و (ب) پەسنکردن و تیۆریە کلاسیکیەکان هەن، کە هەر یەکەیان

[55] kohärent
[56] vieldimensional
[57] Kernphänomene
[58] Historische Sprachbetrachtung
[59] Teildisziplin
[60] Sprachphilosophie
[61] Sprachsoziologie
[62] Sprachpsychologie
[63] Soziolinguistik
[64] Psycholinguistik

تێڕوانین و تێرامان لە "زمانەوانیی" پێڕەوی زمان (ڕێزمان)	تێڕوانین و تێرامانی "مامەڵەییانە" ی زمان (پراگماتیک)

تێڕوانین و تێرامان لە زمان بەپێی بۆچوون و ڕوانگەی دییکە

هێمالۆژیی (بڕوانە بەشی دووهەم !) بەو زانستە بنچینەییە دادەنرێت، کە بۆ خۆخەریککردن بە زمانەوە زاراوەو چەمکە پێویستەکانمان دەداتێ. ئەو بەشەمەودایەی هێمالۆژیی، کە بەتایبەتیی خۆی بە زمانەکانی مرۆڤەوە خەریکدەکات و لە دەرەوەی بەشەمەودای زانستی زماندا دانراوە، زۆر جار ناوی "زانستی زمانی گشتیی" allgemeine Sprachwissenschaft لێنراوە.

لە ڕەنگرێژییەکەی (1) دا،"ڕێزمان" لەتەك "پراگماتیک" دا مەودایەکی گەورەی زانستی زمانە. ئەگەر بە ڕێزمانیی یان لەڕووی ڕێزمانەوە بڕوانیینە زمان، ئەوا ئەمە ئەوە دەبەخشێت، کە لە زمان وەك "پێڕەو"و وەك دروستبوویەکی لەناوخۆدا دروستەیی دەڕوانین و لێیوردەبیینەوە.

دروستەی زمانە سروشتیەکان چڕو ئاڵۆزە. هەر کە پرسیارمانکرد، کامانەن کەرەستە بەرایی و بنەڕەتیەکانی زمانی کوردیی، ئەو چڕیی و ئاڵۆزییەی زمان ئاشکرادەبێت. بە دەگمەن کەسێك لە وەڵامدا دەڵێت: ئەو دەربڕاوو دەقانەن، کە بە کوردیی بەرهەمدەهێنرێن. وەڵامێکی پەسەند بەڵام زۆرتر ئەمە دەبێت: "وشەکان" ن. بەڵام کە تەواو وردتر لە وشەکان ورددەبیینەوە، هەر زوو ئاشکرادەبێت، کە

"بەشەتیۆریی[67]" ە هێنراوەکان و بەمەیش "دروستەی بنەڕەتیی[68]" زانستی زمانی ئەمڕۆ نیپشانبدرێت و بخرێتەڕوو. "ڕەنگرێژیی و هێڵکاریی[69]" ەکەی (1) ئەم دروستەیە لە شێوەی وێنەی کێشراودا (خشتە) دا دەنوێنێت. ڕەنگرێژییەکە وشە سەرەکییەکان[70] ی "وێنەهێڵکاریی[71]" ەکە دەردەخات و لە هەمان کاتیشدا بنیاتی ئەم پەرتووکە نیپشاندەدات:

لە بەشی (1) ی بەرگی یەکەمدا، "چییەتی زانیتی زمان و زمان" و دەستەڵاتشکاندنەوەکان بەسەریاندا ڕاڤەدەکرێن و بۆ ئەوەی ئاشکرابێت "هێمالۆژیی" دەکەوێتەوە کوێیەوە، بوارو مەوداکانی زانستی زمان ڕووندەکرێنەوە. دیارە، کە چەشنەکانی تێڕوانینیش لە زمان، قسەیان لەسەردەکرێت. لە بەشی دووهەمدا، گفتوگۆ لەسەر هێمالۆژیی (زانستی هێما زمانیەکان) و هێما بە گشتیی و لایەنە پەیوەندییدارەکانیان دەکرێت. بەشی سێهەم بۆ هێمای زمانیی و ئەدگارەکانی و پەیوەندییە سێمانتیکیی و گرافێمیەکانی تەرخانکراوە. بەشی چوارهەم بوون بەلێکسێمی سەربەخۆوو چەشنەکانی وشەی گرتۆتەخۆ. پارەکانی ئیدیەم، پەندیپێشینان و قسەی نەستەق بەشی پێنجهەمیان پێکهێناوە. ناونیپشانی بەرگی دووهەم "واتوواتالێکدانەوە/سێمانتیک" ە. کەواتە لەو زانستانە گفتوگۆدەکرێت، کە هەر یەکەیان "زمان" لە تێڕوانین و بۆچوونێکی زۆرترەوە دەکاتە بابەتی خۆی. با بۆ ئەو مەبەستەیش بڕوانیینە ئەم دابەشبوونەی زانستی زمانی ئەمڕۆ:

1 _ ڕەنگرێژیی و هێڵکاریی دروستەی بنەڕەتیی زانستی زمانی ئەمڕۆ ل7

هێمالۆژیی

---

67 TEILTHEORIE
68 GRUNDSTRUKTUR
69 SCHEMA
70 STICHWORTE
71 SKIZZE; ENTWURF رسم تختيتي

بەبێ زانیاریی و پێزانینی زمانەوانیش ڕاستەوخۆ دیارە، کە بەردی بینا خراوەتەکیەکانی ئاستێکی قووڵ لە ئاستە ڕاستەوخۆ بەرزترەکەیدا هەمدیسان بەردی بینای نوێن و وەك خراوەتەکیەکی گەورەتر بەکاردەهێنرێنەوە[76]: لە دەنگەکان فۆڕمی وشەکان دروستدەکرێن و لە وشەکان ڕستەکان و لە ڕستەکانیش دەقەکان و هەر یەکەیشیان بەپێی "یاساو تەرز[77]" ە دیارییکراوەکانی خۆیان. لە سەر گشت ئاستەکان، جگە لە ئاستی دەنگەکان، دەربڕیینەکانی وەك ئەنجام_دەستکەوتووەکان، واتادارن[78].

لە سەر ئاستی دەنگەکان –لە گشت زمانەکاندا– کارو پەیوەندییمان لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لە "کەرەستە[79]" دایە. لە زمانی کوردییدا نزدییکەی (32) دەنگی گرنگ و پێویست "بەردی بناغەی زمانیی[80]" لەیەکجیادەکرێنەوە و ئەمەیش زۆر کەم بە گوێرەی تێڕوانیین وبۆچنە گرییمانەکارییە بەنەڕەتیەکان دەگۆڕێت. ژمارەی "وشە بنەڕەتییەکان[81]" یان "وشە بنەڕەتیەکان"، بە پێچەوانەوە، زۆر زۆرە، بەڵام لەگەڵ ئەو زۆرییەیشیدا هێشتا ژمارەکەی هەر سنووردارو دیارییکراوەو دەبێت ئەوەیش ڕەچاوبکرێت، کە بەهۆی ئەگەرە فرەچەشنەکانی لێکدانی وشەکان (وشەی لێکدراو) و هەڵگواستنی وشەوە ("وشەدروستکردن[82]")، ژماەی "وشە ئەگەرییەکان[83]" یان "وشە بەبڕشتەکان"[84] لە ڕاستییدا بیکۆتاییە. بەڵام بە گرییمانەکاریی و لەڕووی گرییمانەکارییەوە ئەگەری ئەوە هەیە، وشەبنچیینەییەکان و هەڵگواستنەکان و لێکدراوەکانی کاتێکی دیارییکراوی زمانێك بنووسرێنەوە. بە دڵنیاییەوە، دە زانرێت

---

[76] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (زانستی زمان)) !

[77] Regeln und Musters

[78] Bedeutungshaft

[79] Element

[80] Sprachbausteine

[81] Grunwörter

[82] Wortbildung

[83] Potentielle Wörter

[84] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (2008) !).

وشەکانیش دوا یەکەکان نیین. زۆریان لەبارن بۆئەوەی بکرێن بە بەشەپێکهێنەری بچووکتر، کە کەمەکیی هێشتا هەر چشتێك لە وشەیەتییان/وشێتیان[72] هەیەو پێوەیە، ئەگەر هەڵگری واتا بن: <دە_بیین_ڕێ_ت>، /نامە_بەر/. لەلایەکی دییکەیشەوە ئەمانەیش لە بەشی دییکە دروستبوون، کە دەنگە (یان پییتە) "بێواتا[73]" کانن. ئەم بییرکردنەوەو لێکدانەوەیە ڕوونیدەکاتەوە، کە پێویستە بۆ زمانەکان چەند ئاستێکی پەسنکردن لەیەکجیابکەینەوە: (ا) دەربڕیینەکان و (ب) واتاکانی پەیکاڵیان. ئێمە تەنها لە گەورە_بینایەکی ڕستە لە کەرەستەو ژمارەیەك لە ڕێسا یان بە تایبەتیی یاساکانی خستنەتەکیەك نادوێین، بەڵکو مەبەستمان چەند بینایەکی ڕستەی لەسەریەك بنیاتنراوە، کە هەر یەکەیان کەرەستەو یاسای بیناو بنیاتی خۆی هەیە، کە لەسەروو ئەوەیشەوە وابەستەی یەکتریین. بە شێوەیەك وابەستەی یەکتریین، کە گۆڕیین و گۆڕانکاریی لەسەر ئاستێکیان دەتوانێت کاریگەریی لەسەر ئاستەکانی دییکە هەبێت.

پێویستە لە بنەڕەتدا دیاردە ڕێزمانیە جۆاوجۆرەکان لەیەکجیابکەرێنەوە. پەیکاڵی ئەوە، بەشەمەودا[74]کەی زانستی زمان "ڕێزمان" لە ژمارەیەك لە "بەشەزانست[75]" پێکهاتووە. لەیەکجیاکردنەوە گچکەکان ئەمانەن:

ئاستی
- دەنگ (ەکان)
- مۆرفێم (ەکان) و وشە (کان)
- ڕستە (ەکان)
- دەق (ەکان)

---
[72] Etwas worthaftes
[73] bedeutungslos
[74] Teilbereich
[75] Teildisziplin

ڕەچاوکردن و وردبوونەوە لە زمان لەڕووی مامەڵەکردنەوە ئەوە دەبەخشێت، کە زمان بۆ ئەوە دەپشکنرێت، چۆن دەتوانرێت زمان وەك هۆو ئامێری کردەی گفتوگۆکردن و لەیەککگەیشتن بخرێتەکارو بەکام بەکارهێنانانەی زمان دەتوانرێت زمان بۆ ئامانجە گفتوگۆکردنە لەیەککگەیشتنیەکان[93] بەکاربهێنرێت. دەربڕدراوە زمانیەکان زۆر لە بەرجەستەکردنی پێڕەوی زمان زۆرتر دەگرنەوەو دەبەخشن. دەرپڕدراوە زمانیەکان بۆ ئەوە دەکرێن، چشتێك بە کەسێك ڕابگەیەنرێت، بۆ ئەوەی هاودەمی کردەی گفتوگۆکردنە بۆ چشتێك بجووڵێنرێت و ببزوێنرێت. هەروەها بۆ ئەوەیشە بیرو بیرکردنەوەیەك بچەسپێنرێت –وەك کتێبی بیرەوەریی، کە ڕۆژانە تۆماردەکرێت– و لە لەناوچوون بپارێزرێت. ئێمە تەنها ئەو دەمە قسەدەکەین، کە بەو قسەکردنە "مەبەستێك[94]" مان هەیە –تەنانەت ئەگەر ئەو مەبەستە بۆ ئەوەیش بێت لە خامۆشیی و بێدەنگیەکی نابەجێ ڕزگارمان بێت و ئەو هەڵوێستەی پێڕزگاربکەین–. بەم واتاو ناوەرۆکەوە، پیاو دەتوانێت ئەم "قسەکردن[95]" ە (یان نوسیینە) بە "فۆرمێکی مامەڵەکردن[96]" ی زمانیی تێبگات و بەوەی دابنێت، بەواتا وەك "کردە[97]" یەکی ببینێت.

ئامانجی "پراگماتیك" وەك ئەوەی ڕێزمان پێڕەوبەندە. ئامانجی پراگماتیك ئەوەیە، یاسا بنەڕەتیەکان بدۆزێتەوە، کە بە گوێرەیان زمان لە مەوقیفەکاندا دەخرێتەکار/بەکاردەهێنرێت و بە "یاساکانی زمان_بەکارهێنان[98]" ناسراون.

ئەگەر "یاساکانی زمان" برینداربکرێن –لادان لێیان–، ئەوا دەرکردە یان بەرهەمەکەی بە ناڕێزمانیی یان لەڕووی زمانەوە بە چەوت دەرنرخێنرێت و دادەنرێت.

---

[93] Kommunikative Ziele
[94] Zweck
[95] Sprechen
[96] Form von Handeln
[97] Tun, act
[98] Regeln des Sprachgebrauchs

کە وشەنامە گەورەکانی هەر زمانێك –وەك ئەوەی زمانی ئەڵمانیی (دوودن (1976)، کە لە (6) بەنددایە– بەشێکی گەورەو گرانی گەنجی وشەکان[85]" ی ئەو زمانەی تێدایەو دیارە کە گشتگریشە.

بە پێچەوانەوە، ئەگەرەکانی خستنەتەکیەکەکان لەسەر دوو ئاستە سەرووترەکەی تر ڕوون و ئاشکرانییە: ژمارەی ئەو ڕستەو دەقانەی لە زمانی کوردییدا ئەگەری بوونیان هەیە، بێکۆتاییە –بە واتاو ناوەرۆکی ژمارەیی و ماتەماتیکییەوە بێشومارو بێکۆتاییە–. ئەمەیش هۆی خۆی هەیەو هۆکەیشی لە "ڕێسای دووبارەگەڕانەوە/بەکارهێنانەوە[86]" دایە. ئەمەیان زۆر بەڕوونیی لەسەر "ئاستی ڕستە[87]" ئاشکرایەو دەردەکەوێت. ڕستەیەك بەشی جۆراوجۆری تێدایە، بەڵام بەشێك لەم بەشانە دەتوانێت خۆی ڕستەیەك بێت، کە لە بەشی جۆراوجۆر پێکدێت و کە بەشێکیان دەتوانێت بۆ خۆی ڕستەیەك بێت و بەم شێوەیەو ... هتد. بەم جۆرەیە – هەرچەندە هەر "ڕستەیەکی سادە[88]" تەنها ژمارەیەکی سنووورداری لە بەشەکان تێدایە–، کە ژمارەی کۆمەڵەی "ڕستەئالۆزەکان[89]" لە ڕاستییدا بێکۆتاییە. دەبینین، کە ئەگەرەکانی خستنەتەکیەکی "کەرەستە بەرایی و بنەڕەتیەکان[90]" ی هەر ئاستێکی پێڕەوی زمان ژمارەی کەرەستەکانی ئاستە بەرزترەکەی بەرزدەکاتەوەو زۆرتردەکات. بەشێکی چاکی لەباریی زمانە سروشتییەکان بۆ خۆگونجاندن لەسەر ئەم سامانە وەستاوە[91].

2/2) تێڕوانیین و تێڕامانی مامەڵیانە[92] ی زمان: پڕاگماتیك

---

[85] Wortschatz
[86] Prinzip der Rekursivität
[87] Satzebene
[88] Einfache Sätze
[89] Komplexe Sätze
[90] Grundelemente
[91] بڕوانە سەرچاوەی پێشوو !
[92] Handlungsbezogene Betrachtung

لە "عەرز[105]" دروستدەکات، کە بۆ هەر یەکەیان ئەگەری کاردانەوەی جۆراوجۆر هەن: (ا) دەتوانم هەوڵی ئەوەبدەم، کە گوێم لە "داوایەك" نەبێت (وەهایدەرخەم کە گوێم لێنەبووە) یان (ب) بە دەنگی داواکردنەکەیەوە بچم و هەوڵبدەم هۆو هۆکار بۆئەوە بهێنمەوە، بۆچی ناتوام بەدنگیەوە بچم، هەروەها (پ) دەتوانم بانگەشەکان (ئیدیعاکردنەکان)[106] بە باوەڕپێکراو دابنێم و پەسەندیانبکەم یان بە باوەڕپێنەکراویان دابنێم و ڕەدیانبکەمەوەو (ت) ... هتد.. هاودەمەکان تەنها بەزمان (لەڕووی زمانییەوە) لە دەربڕدراوەکان ناگەن، چونکە بە کاردانەوەکانیان نیيشانیدەدەن چۆن لەو "مەبەستە/ویستە" یان[107] گەیشتوون، کە بنەمابنەڕەتییەکەی دەربڕدراوەکانیانن و تا چەندیش ئامادەن ئەو مەبەستانەیان پەسەندبکەن و وەڵامیانبدەنەوەو لەگەڵیاندا بەردەوام بن و بڕۆن. لەم پڕۆسە گشتگرەی تێگەیشتنەدا، لەتەك داتا زمانیەکاندا، چێوەیەك لە مەرجیی نازمانیی[108] وەك "دەمکات[109]"ی گفتوگۆکردنەکە، جۆری "پەیوەندیی هاودەمی گفتوگۆکردن[110]" ەکەو ... هتد. یش گرنگ و بڕیاردەرن. لەم چەمك و لایەنە پڕاگماتیکیەدا دەمەتەقێیەکی کەسانێك لە چایخانەیەکدا بەدەم یارییکردنی تاوڵەوە بەرهەمێکی هونەریی یاسابەندێتیی و تەکنیکیی و ستراتیژیی و تەرزی جۆراوجۆری زمان_بەکارهێنانە. "بەشەبوار[111]" ە زمانەوانیەکانی، کە خۆیان بەم مەودایەی مامەڵەکردنی زمانییەوە خەریکدەکەن، "تیۆریی کردە زمانیەکان[112]" و "تیۆریی دەربڕینی خشکەیی گفتوگۆکەرانە[113]" و تیۆریی دیکەن. تیۆریی کردەی پەیوەندیی

[105] Angebot
[106] Behauptungen
[107] Intention
[108] Nicht sprachliche Rahmbedingungen
[109] Zeitpunkt
[110] Verhältnis der Kommunikationspartner
[111] Teilgebiete
[112] Sprechakttheorie
[113] Theorie der konversationellen Implikatur

بەڵام ئەگەر یاساکانی زمان_بەکارهێنان بریندارکران، ئەوا لەوە دەدوێین، کەدەربڕدراوێك "گونجاوو لە جێی خۆیدا نییە[99]".

پەیکاڵ لەگەڵ ئەمەدا، کاردانەوەکانی "لادان لەیاساکان[100]" جیاوازن: ئەگەر کەسێك دۆخی ڕێزمانیی خستنەسەر" (ئەکووزەتیڤ) ی کرمانجی سەرووی چەوت دروستکرد، ئەوا ئەو کەسە بە "کوردییەکی چەوت" قسەدەکات و دەڵێین ئەو کەسە یان لە قوتابخانەدا باش فێرنەبووە یان کەسێکی بیانییەو کرمانجیی سەروو فێربووە[101] و ئەمیان دەخەینە خانەی "دەستەڵاتشکاندنەوەوە بەسەر زماندا[102]". بەڵام ئەگەر کەسێك لە یاساکانی زمان_بەکارهێنان لایدا، بۆ نموونە وەڵامی سڵاوی کەسێکی دییکەی نەدایەوە یان لە دەمەتەقێیەکدا بەردەوام و بەبێ پسان هەر قسەیکردو ڕێگەی هاودەمی ئاخاوتنەکەی نەدا وشەیەك دەربڕێت یان پرسیارێك بکات، بە واتا لێکسیکیەکەیەوە تێگەیشت و بە "بەلێ" وەڵامیدایەوە، ئەوا چەشنی تەواو دییکەی چەوتیی و هەڵەی لە خانەی "هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتیی" دا کردووە، کە وابەستەی زمانن. ئەو کەسەی بەم چەشنەیان هەڵسوکەوت بکات، سەر لە هاودەمی ئاخاوتنەکەی تێکدەدات و پێویستە چاوەڕێی کاردانەوە لەسەر "ئاستی پەیوەندیی[103]" بکات، کە تووڕەبوونی هاودەمەکەی دەگرێتەوە تا بە پچڕاندنی دەمەتەقێ یان ئاخاوتنەکەو زیزبوونی دەگات.

یەکێك لە دەرکپێکردن و تێگەیشتنە گرنگەکانی پڕاگماتیك ئەوەیە، کە هاودەمەکان لە کردەیەکی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتندا داتای چەسپاو بەیەکتری نادەن و گفتوگۆکەیان بریتیی نییە تەنها لە گۆڕینەوەی داتاکان، بەڵکو زۆرتر بەو شێوەیەیە، کە هەر یەکە لە پێراگەیاندنەکان[104] –ئەوەی بە یەکتریی دەدەن– جۆرێك

[99] ungeeignet
[100] Regelverstösse
[101] بەراوردی بکە لەگەڵ (مەنسووبی) عارەبیی و توخم لە کرمانجیی سەروو لەگەڵ لە عارەبییدا !
[102] Sprachbeherrschung
[103] Beziehungsebene
[104] Vermittlungen

بەشی دووهەم
زانستی هێما (هێمالۆژیی)[18]
و
هێما

1/2) زانستی هێما (هێمالۆژیی)

[18] Semiotik, sematologie,semiologie, semologie

گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن"[114] وەك تیۆرییەکی بنەڕەتیی لەم بوارەدا لە ناواندایە (بڕوانە "پڕاگماتیك" !).

3/2) تێڕوانیین و تێڕامانی زمان لە ڕوانگەی دییکەوە

لە ڕوانگەو بۆچوونی دییکەیشەوە لە زمان وردبوونەوە هەیەو زانستەکانی وەك "زانستی زمانی دەق"[115] و "شییکردنەوەی دەمەتەقێ"[116] و "زانستی زمانی کۆمەڵایەتیی" و "زانستی زمانی دەروونیی" و "زانستی زمانی مێژوویی"[117] لەو تێڕوانیین و بۆچوونانەن. جۆری پەیوەندیی ئەم بەشەبوارانەی زانستی زمان لەگەڵ ئەوانەدایە، کە لە هێمالۆژیی و ڕێزمان و سێمانتیك لەگەڵ پڕاگماتیکدا لێکۆڵیینەوەو گفتوگۆی لەسەردەکرێت.

---

[114] Kommunikationstheorie
[115] Textlinguistik
[116] Gesprächsanalyse
[117] Historiolinguistik

دەورووبەرێین بە بیر[125] وەربگرن (لێیانبگەن) و بیانخەنەکارو کاریانتێدابکەن[126].

لەم خاڵەیاندا جیاوازیی زۆر لە ڕاکاندا هەن.

لێکدانەوە هێمالۆژیەکان لە چێوەی ژیربێژییدا:

سروشتی هێماو پەیوەندیی بەوەوە، کە "بۆ ناولێنان دانراوە (ناو بۆلێنراوەکە/هێمابۆدانراوەکە)"، بابەتێکی چاوەڕێکراوی ژیربێژییە. هێمالۆژیی لەمەدا لەپێشدا تەواو لە نزدییك "تیۆریی پەیپێبردن/دەرکپێکردن[127]" و لۆژیکەوەیە. هەر لە سەرەتاوە بەوە زانراوە، کە دەربڕیینە زمانیەکان چڕو ئاڵۆز[128]ن. دەربڕیینێکی ساکار بریتییە لە بەستنەوەیەکی ناوو چەمك (وشە) و "کرداری لاواز" (/ە/)، کە بە کۆپولا[129] ناسراوە. نموونەیەك بۆ ئەوە لە "مەنتیق[130]"ەوە هێنراوەتەوە: >سۆکرات مرۆڤێکە<. دەتوانرێت بڕیار لەسەر گوتەیەکی/قسەیەکی[131] لەم چەشنە بدرێت. گوتەکە یان "ڕاست[132]" یان "چەوت" ە. ئەو "ڕاستیی" و "چەوتیی" ەیش ئەمە دەبەخشێت: —حاڵەتێك[133] هەیە، کە بەم گوتەیە ڕاستودروست باسدەکرێت/ناویلێدەنرێت (پەیکاڵە لەگەڵ دنیادا ، یان پەیکاڵ نییە لەگەڵ دنیادا). بە هەر یەك لە کەرەستەکانی ئەم "چەشنە گوتانە" ناتوانرێت هەمان چشت بگوترێت. "سۆکرات"، "(یەك) مرۆڤ" نە ڕاستن و نە چەوت. ئەوانە ناون (سۆکرات) و زاراوە (یەك مرۆڤ). پرسیار لێرەدا ئەوەیە، چۆن دەگەڕێنەوە بۆ ئەو چشتەی، کە بۆ ناولێنانیان دانراون و چییە ئەوەی، کە ئەدگارو ئاکاری هێماییان دەداتێ. بەمە ئامانژە بە یەکێك لە کێشە بنەڕەتیی و بنەماییەکانی هێمالۆژیی درا.

---

[125] gedanklich
[126] verarbeiten
[127] Erkenntnistheorie
[128] komplex
[129] Kopula
[130] Syllogismus
[131] Aussage ; Aussagesatz
[132] wahr
[133] Sachverhalt

"زانستی هێما" یان "هێمالۆژیی" پێناسەی جۆراوجۆری کراوەو بەم شێوەیەو پەیکاڵ لەگەڵیاندا بە "لێکۆڵینەوەو پشکنینی زانستی هێماکان"، بە "هەڵسوکەوتە ڕەمزییەکان" و "بە پێڕەوەکانی کردەی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشن" دانراوەو وەك ئەوانە سەیریکراوە. زانستی هێما بە شێوەیەکی سەرەکیی پەیوەندیی و مامەڵەی لەگەڵ پێڕەوەکانی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتندا هەیەو تێیدا گفتوگۆو مشتومڕ لەسەر جیاوازیەکانی نێوان (ا) هێما (3/2_1) و (ب) ڕەمز (3_3/2) و (پ) ئیشارە (2_8_3/2) کراوە[119].

زانستی هێما بۆ ترادیسیۆنی ژیربێژیی ئەورووپیی و بۆ سەرەتاکانی لە یۆنانی کۆندا دەگەڕێتەوە. تەنانەت ناوەکەی ئەمڕۆیشی لەلای ئەریستۆتالیس دەبینرێتەوە. ناوەکەی لە وشە یۆنانیەکەی semeion (هێما) ەوە هەڵگوێزراوە.

"هێمالۆژیی" زانستە گشتییەکەی "هێما" یە. زانستی هێما (ا) زانیارییمان دەربارەی ئەوانە دەداتێ، کە، هێما دەکەن بە هێما و (ب) جۆرە جیاوازەکانی هێماو "پێڕەوەکانی هێما[120]" پەسندەکات و (پ) خۆی بە بەکارهێنانی هێماو "بەکارهێنەرانی هێما[121]" وە (مرۆڤ و گیاندار) خەریکدەکات.

ئەم ئاسۆ فراوانەی بەدواداچوون و پرسیارکردنە[122] لە تایبەتمەندیی تێگەیشتن و بەرنامەی ئەمڕۆی هێمالۆژیین. سەرەتای دەرچوون و دەستپێکردنی زانستی هێما تەقلیدیەکە لە چەند ئەدگارێکی بنەرەتیی و بنچینەیی پەیوەندیی و هەڵسوکەوتی هێمای مرۆڤەوە –بەکارهێنانی زمان[123]– هاتووە. هێما، بەر لە هەموویان "وشە"، مەرجن بۆ ئەوەی، بەرهەمەکانی بیر (کردنەوە)[124] بتوانرێن بهێنرێنە دەرەوەو ڕابگەیەنرێن. ڕەنگە هێماکان ڕۆڵێکی لەو جۆرەیش بگێڕن، چۆن مرۆڤ ئەوانەی لە

---

[119] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (22:2001-23) !

[120] Zeichensysteme

[121] Zeichenbenutzer

[122] Fragehoritont

[123] Sprachgebrauch

[124] Denken

سەربەخۆی هێمادا ژیربێژە ئەمریکییەکان Ch.W. Morris (1901-1979) and Ch.S. Perice (1839-1914) و زمانەوانی گێنفیی Ferdinand de Saussure (1857-1913) کردیان.

Perice بە شاکارەکەی، زانستی هێمای لە بەستنەوەی بە ترادیسیۆنە ژیربێژیەکەیەوە ڕزگارکرد. ئەوەی بەشداریی گرنگی لەمەدا کرد، ئەوە بوو کە Perice (ا) ڕوون و ئاشکرا ئاکارەکانی جۆرە جیاوازەکانی هێمای دەرهێنا. هەروەها (ب) چیدیی تەنها "ئاکارە ناولێنانیەکەی یان ناوبۆدانانەکەی"[139] هێمای بۆ هێما نەکردە پێشەنگ و لە پێشی پێشەوەیدا دانەنا –مەبەست ئەو "حاڵەت"[140] ەی هێمایە، کە دەتوانرێت بەکاربهێنرێت، بۆ ئەوەی ئاماژە بە چشتێك (چشتی کەرەستەیی یان بیر) بدات–. (پ) سەرنجیشی بۆ گۆکردنی هێما لە "هێماکانی هاتوچۆ"[141] دا بۆ کردەو پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن ڕاکێشاو (ت) بەمەیش چەمك و لایەنێکی هێماو پێڕەوی هێمای پێڕەوبەندانە هێنایەناو ڕەچاوکردن و تێڕوانینەکانەوە. ئەمە ئەو چەمك و لایەنە بوو، کە تا ئەو دەمە پشتگوێخرابوو.

حەزو بایەخی de Saussure تەنها بۆ هێمازمانیەکان بوو. لە چەمك و زاراوەی هێماکەیدا دوو لایەنی داڕشت و دانا، کە بە گشتیی بۆ هێمالۆژیی گرنگن و بۆ زانستی زمان بوونەتە بناغەو بنچینە. لەلایەکەوە بەشێوەیەك پێناسەی هێما زمانییەکە دەکات، کە (ا) جیاکردنەوەی سنووری "هێمابەکارهێنان"[142] و "هێما" دەرەخسێنێت و لەلایەکی دییکەیشەوە بەڕوونیی ئاشکرایدەکات، کە (ب) هێما نابێت تەنها لەڕێی پەیوەندییەوە بە "ناوبۆدانراوەکەوە/ناولێنراوەکە"[143] ەوە یان بە "ڕاستەقینەکە"[144] ەوە ڕەچاوبکرێت و تێبڕوانرێت، بەڵکو پێویستە هەمیشە "هێما" لە پەیوەندییدا بە "هێما" کانی دییکەوەو لەگەڵ ئەواندا ببینرێت.

---

[139] Bezeichnungscharakter
[140] Sachverhalt
[141] Verkehrszeichen
[142] Zeichengebrauch
[143] Bezeichnete
[144] Realität

ئەو پرسیارانە بەردەوام بە درێژایی مێژوو لە چەندین ڕوانگەو بۆچوونی جیاوازەوە گفتوگۆو مشتومڕیان لەسەر کراوە. وەڵامەکانیشیان هەمیشە بەندبوون بە پرسیارو بەدواداچوونە ژیربێژیەکانەوە. "مرۆڤ" ناتوانرێت تەنها بۆ سۆکرات بەکاربهێنرێت، چونکە دەتوانرێت -وەك ناو- بۆ هەر کەسێکی دیکە یان بۆ هەموو کەسێك بەکاربهێنرێت. پرسیارێك، کە لێرەدا دێتەپێشەوە، ئەمەیە: ئایا زاراوەکە پەیکاڵی ڕاستەقینەیەو ئایا "نیشانە زاراوەییەکە[134]"ی "مرۆڤێتیی" ڕاستییەکەو ڕاستەقینەییەو بۆ هەموو مرۆڤەکان هەمان نیشانەیە یان نا؟ ئەم پرسیارە لەلایەن پلاتۆنەوە لە "بیرێکی زانستیی[135]" دا بە ئەرێ وەڵامدراوەتەوە. ئەوجا بە فۆرمێکی گۆڕدراوەوە بۆتە بابەتی گفتوگۆی چڕوپڕی نێوان Nominalist و Realist ەکانی سەدەکانی ناوەڕاست.

بیرکرنەوەو لێکدانەوە هێمالۆژیەکانی زمان لە چێوەی ژیربێژییدا ماونەتەوە تاوەکو ئەم سەدەیەمان، کە ڕوویانکرایە "زمان" و ئەو (چەمەکە_) لایەنە گرنگانە لە لۆژیك و تیۆریی پەیپێبردندا هێنراونەتە پێشی پێشەوە. هەوڵەکان بۆ بەدواداچوون و پرسیارکردنە هێمالۆژییەکان لە بوارەکانی دیکەیشدا هەبوون، وەك بۆ نموونە لە "جوانکاریی ژیربێژیی[136]" یان "زانستەکانی هونەری جوانیی[137]" دا. ئەمانە "فۆرمەهێما[138]" ی دیکەیان وەك لە هێما زمانیەکان هێنایەناوەوو خۆیان بە مۆسیقاو وێنەکردن و هونەری پەیکەرتاشییەوە خەریککرد.

زانستێکی گشتیی هێما:

زانستێکی گشتیی هێما و ئەدگارەکانی لە گشت ئەو هەوڵانە نەهاتەئاراوەو گەشەی نەکرد (بڕوانە (2/2) !)). بەشدارییکردنی بڕیاردەرانە لە داڕشتنی بەدواداچوون و پرسیارکردنی سنووربڕو گشتگرداو لە چەسپاندنی زانستێکی

[134] Begriffliches Merkmal
[135] Ideenlehre
[136] Philosophischer Ästhetik
[137] Die Lehre vom Kunstschönen
[138] Zeichenformen

2/2) زانستی زمان وەك بەشە زانستێکی هێما

لــە زانســتی هێمــای زمانییــدا زاراوەکــانی "ڕەمــز، نیشــانە، کــۆد و هێمــا" لەیەکجیاکراونەتــەوە و بــەوردیش کــردەو پرۆســەی گفتوگــۆکردن و لەیەککەشــتن ڕوونکراوەتــەوە، چــونکە زانســتی هێمازمانییــەکان پەیوەنــدیی لەگــەڵ پێــڕەوی لەیەککەشــتن و گفوگۆکردنــــدا هەیــــە، کــــە مەبەســــتە بنجییەکــــەی زانیــــاریی گواســـتنەوەیە.[151] پەیوەســـت بـــە ئامـــادەکردن و نوســـینەوەی فەرهەنگشـــیەوە، ڕوونکردنــەوەی ئــەو زاراوانــە مــەرجی پێشــەکیین، بۆیــە یەکــە یەکــەو بــەجیا ڕووندەکرێنەوەو ڕاڤەدەکرێن.

ئەگەر بمانەوێت ئەدگارە تایبەتیەکانی "زمانە سروشتیەکان" پەسنبکەین، ئەوا ئەمە ئەوە دەبەخشێت، کە پێویستە ئێمە نیشانە تایبەتیەکانی ئەو زمانە سروشتیانە[152] لەوانەی گشت "پێڕەوەکانی هێما[153]" جیابکەینەوەو دەریانبهێنین. ئەمە لە زانستی هێمادا کەمەکیی وەك هەوڵ ئەنجامدراوە. پاش پشکنینی ڕاستەقینەی زمانە جۆراوجۆرو جیاوازەکان دەتوانرێت بە ڕوونیی تایبەتمەندیەکانی بدۆزرێنەوە، بخرێنەڕوو، دەربخرێن و بزانرێت چین. لێکدانەوەی هێمالۆژیانەی ئەو جیاوازیانە وابەستەی ئەنجامەکانی ئەو پشکنینە زانستییە یەکەیەکانەن.

هێمالۆژیی بەو کۆڵەکەو بناغە زانستییە دادەنرێت، کە بۆ خۆخەریککردن بە زمانەوە ئەو زاراوانەماندەداتێ، کە چەمکی زۆر دەگرنەوە. ئەو بەشەمەودایەی، کە خۆی بە تایبەتیی بە زمانەکان (ی مرۆڤەوە) خەریکدەکات و لەبەرئەوە دەتوانرێت بە بەشەمەودایەکی زانستی زمان دابنرێت و ناوبنرێت، گەلێك جار بە "تیۆریی زمانی_ گشتیی[153]" ناودەهێنرێت.

محمد معروف فتاح

[151] محەمەدی مەحویی "زانستی زمان"

[152] Zeichensysteme

[153] Allgemeine Sprachtheorie

بەشداریکردنەکانی de Saussure و Perice بناغەیان بۆ بەرەوپێشچوون و گەشەکردنی هێمالۆژیی وەك زانستێکی سەربەخۆ داڕشت و دانا. هۆیەك بۆ ئەوەی، کە هێمالۆژیی توانی خۆی بەوشێوەیە دابکوتێت، لەوەدا دەدۆزرێتەوەو دەبینرێتەوە، کە کردەی پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن communication – "دیاردەیەکی هێمایی[145]" – لەم سەدەیەدا زۆرتر کەوتۆتەڕوو یان ئاشکرابووەو لەتەك دیاردە کۆمەڵایەتیەکاندا بووەو تەنانەت دیاردە کۆمەڵایەتیەکانیشی داهێناوەوخەلقکردووەو هێناونیەئاراوە. بۆ نموونە با بیر لە بایەخ و گرنگیی فۆڕمەکانی "تەلەکۆمونیکاسیۆن[146]" و "خستنەکارو کارکردنی مەکینەیی بە داتا[147]" لە کۆمەڵی مۆدێرندا بکەینەوە. لە جەنگی جیهانیی دووهەمەوە، هێمالۆژیی و لەگەڵ ئەویشدا زانستی کردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن لەگەڵ زانستی زماندا بوونەتە زانستە بنەڕەتییە کاریگەرەکان بۆ "زانستەکانی کولتوور[148]".

"زاراوەی هێما" و چەمکەکەی لە چەق و ناوەندی ئەم گفتوگۆو ڕوونکردنەوانەدان، کە دەربارەی هێمالۆژیین. پاش نواندن و خستنەڕوویەکی، ئەوەی "هێما چییە" و " "چۆن دەتوانن وەك هێما کۆبکەن" (1_3/2)، ئاکارو تایبەتمەندیەکانی هێمازمانیەکان دیارییدەکرێن (3/3). لەم خستنەڕووانەدا، گرنگترین ئەو بۆچوون و ڕوانگانە ئاشکرادەبن، کە بنەڕەت و بنەمای پەسنکردنی "پێڕەوەکانی هێما[149]" و لەگەڵ ئەویشدا ئەوەی زمانن. لە هەمان کاتدا، لەم بناغەیەوە پوختەو خشتەیەکی گشتیی ئەوە ئاشکرادەبێت و دەکەوێتەڕوو، چۆن زانستە جۆراوجۆرەکانی زانستی زمان لەگەڵ یەکترییدا هەڵسوکەوتدەکەن و کامانە پرسیارو بەدواداچوونە دەرکەوتووەکانیان.

[145] Zeichenphänomen
[146] Telekommunikation
[147] Datenverarbeitung
[148] Kulturwissenschaften
[149] Zeichensysteme

3/2) هێماو هێمادانان

1_3/2) هێما

هێما چییە؟ بە گشتیی، "هێما" کەرەستەی بەرایی یان پێکهاتییلەی بنجیی و بنەڕەتیی تیۆریی هێما (هێمالۆژیی) یە، کە لەڕێی "هێمادانان" ەوە (2_3/2) هێنراوەتەئاراوەو دەهێنرێنە ئاراوە. بەم پێیە "هێما" پۆلی نادیاری گشت پەیپێبراوەکانە لەگەڵ هەموو ئەوانەی بۆ پەیپێبردن لەبارن و دەتوانرێت پەیانپێببرێت. نیشانەی نەخۆشیی، کە لەسەر هۆکارێک وەستاوە، دەتوانرێت دەرکیپێبکرێت. بۆنموونە، هێما سروشتییەکەی "زەردەهەڵگەڕان" نموونەیەکە بۆ ئەو چەشنە هێمایە.

هێماکان بە پێی ڕادەی کۆمەڵ لەیەکجیادەکرێنەوە:

1) ئەو هێمایانەی لە بیرکاریدا بەکاردێن (وەك +، – 000 هتد) پێویستیان بەوەیە، بە تەواویی لەلایەن کۆمەڵەوە پەسەندبکرێن.

2) هێماکانی سەر ڕێگەوبانەکان تێکەڵن، (ا) هەندێکیان پێویستیان بە پەسەندکردنی کۆمەڵ هەیەو (ب) هەندێکی دیکەیشیان بۆیە پێویست ناکات بڕیاریان لەسەربدرێت، چونکە وێنەیین (2_3/2). کۆمەڵ لەسەر ڕەنگەکانی سەوزو زەردی گلۆپی پەڕینەوە پێکهاتوون (بۆ دەرچوون و ئامادەبوون)، بەڵام ڕەنگە سوورەکەی، کە وێنەییە و لە خوێن دەچێت و بەستراوە بەمەترسییەوە، دەبێت کەمتر پێویستی بەو پێکهاتن و ڕێکەوتنەبێت لەسەری.

بەکورتیی، "هێمالۆژیی خەریکی لێکدانەوەی هەموو جۆرە "پێڕەوێکی هێما" یە و کار بۆ ئەوە دەکات، پەیوەندیی نێوان "دەربڕین" و "واتا" کەی (فۆرم و واتاکەی) هەر هێمایەك بە گشتیی بخاتەڕوو. لە تەکیدا دەیەوێت بزانێت: (ا) ئایا پەیوەندییەکە ڕێکە یان ناڕێکەو (ب) ئایا ڕاستەوخۆیە یان نا ڕاستەوخۆ. نموونەیەك بۆ ئەو مەبەستە بەرگی شێوازبەندو دەستووریی (ڕەسمیی/فەرمیی) ئەندامانی دەزگایەکی دیارییکراوی وەك پۆلیسی هاتوچۆیە، کە ئەندامێتیی لەو دەزگایەدا یان لەو کۆمەڵەدا دەردەخات[1].

---

[154] محمد معروف فتاح (1990)

زمانی مرۆڤ "پێرەوێکی هێما" یە. "زانستی زمان" لە گۆشەنیگاو ڕوانگەی هێمالۆژییەوە "بەشەزانستێکی هێمالۆژیی" ە. بەڵام یەکێك نییە لە زانستە هێمالۆژییەکان. زمانی مرۆڤ چڕترین و ئالۆزترین پێرەوەکانی هێمایەو زۆرترین پشکنینی لەسەرکراوەو زانستی زمانیش پێشکەوتووترین و لەیەکجیاکەرەوەترین زانستی هێمایە. لەم گۆشەنیگایەوەیە، کە "زمانەوانیی" ئەو زانستەیە، کە پرسیارو بەدواداچوونە هێمالۆژیەکان وەك نموونەی کارلێکەرانە بۆ شییکردنەوەی پێرەوەکانی دیکەی هێما مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت.

زاراوەی "هێما" زاراوەی بنەڕەتیی و بنچینەیی هێمالۆژییە. هەروەها زاراوەی هێما بۆهەر کارو چالاکییەکی زمانەوانیی پێویستییەکی پێشەکییە. بەڵام ئەگەری ئەوە هەیە، کارو چالاکیەکانی زانستی زمان بکرێت، بەبێ ئەوەی ئەم زاراوەیە بکرێتە بابەتەکەی و "دروستەی هێما" بە ڕوونیی شییبکرێتەوە. بەلانی کەمەوە، لە کاتی de Saussure ەوە، کە وەك بنیاتنەرو دامەزرێنەری زانستی زمانی مۆدێرن دەخوات، زاڵبوون و شکاندنەوەکان بەسەر زاراوەی هێمادا بەشێکی چەسپاوی کاری زمانەوانییە. لەلای de Saussure تەنانەت خاڵ و سەرەتای دەرچوونی لێکدانەوەکانێتی دەربارەی ئەرکەکان و ڕێبازەکانی زانستی زمان.

لێکۆڵەر، بەر لە هەر چشتێك، خۆی بە هێما زمانیەکانەوە خەریکدەکات و لە تەکییدا هەوڵی دیارییکردنی ئەو ئەدگارو نیشانانە دەدات، کە نیشانیدەدەن . لەتەکییدا، گوێ بەوە نادات، "فۆڕمی دەربڕین" ەکەی دەمییە یان بە نوسیینە یان بە دەستلێدانە -وەك لە "نوسیینی کوێرەکان" دا-. لە هەندێك لێکۆڵینەوەدا لەسەر ئەم جۆرانەی بەرجەستەکردنی هێمازمانیەکان ڕوونکردنەوە پێشکەشکراون، بە تایبەتیی لە بوارەکانی "زانستی زمانی دەق" Textlinguistik و "شییکردنەوەی قسەو دەمەتەقێ" Gespraechsanalyse دا. بۆ ئەوەی بتوانرێت سروشتی دانسەقەیی و سەرسووڕهێنەری هێمازمانیەکان ئاشکراتر دەربهێنرێت و بخرێتەڕوو.

تابلۆکانی، کە "ڕێگاوبان[156]" ەکانی نێوان شارەکان نیشاندەدەن، سەوزن و ئەوانەی "جادەو شەقامە سەرەکیەکان[157]" نیشاندەدەن، شینن و ئەمەیش هیچ پەیوەندیەکی بە ڕێگاوبان یان جادەو شەقامە سەرەکیەکانی ناو شارو شارۆچکەکانەوە نییە. بەستنەوەی ئەو پەیوەندییە تەنهاو تەنها لە ڕێی ڕێکەوتنەوە لەسەری، لە یاساکانی هاتوچۆ[158]"ی دەزگای تایبەتی ئەو وڵاتەدا، چەسپێنراوە. ڕەنگەکان نە وێنەی لەبەرگیراو[159]ن و نە لە ئەنجامی پەیوەستەگییەکدان[160]، کە لە دەرەوەی ئەو ڕێکەوتنەی دەزگای هاتووچۆیە –وەك ڕێکەوتنی کۆمەڵایەتیی– بێت. ئەوەتا لە ئەڵمانیا، هێمای شین ئاماژەیە بۆ ڕێگاوبان و جادەو شەقامە سەرەکیەکانیش بە زەرد ئیشارەیانپێدەدرێت[161].

لە هێمالۆژیەکەی Perice (1931) دا، "ڕەمز" ئەو پۆلە هێمایەیە، کە پەیوەندیی نێوان "هێماکە" و "هێمابۆدانراوەکەی" تەنهاو تەنها لەڕێی ڕێکەوتنی کۆمەڵەوەیە لەسەری و بەم پێیە، واتای "ڕەمز"ی هەر زمان و کولتوورێك بەگوێرەی تایبەتمەندییەکەی خۆی چەسپێنراوەو چەسپاوە. لێرەوە ئاشکرادەبێت، کە "ڕەمز" بەستراوە بە تایبەتمەندیی زمان و کولتوورەوەو لەو دوو ڕێیەوە چەسپاوە. هێما_زمانیەکان و فۆڕمەکانی سڵاوکردن لە ناو گەلان و کۆمەڵگا جیاوازەکانداو ... هتد. چەند نموونەیەکی ئەو ڕاستییەن، کە ڕەمز بە تایبەتمەندیەکانی زمان و کولتوورەوە بەندە. لە نێوان گەلان و کولتووری جیاوازدا ڕەمزەکان زۆر جیاوازن (دەربارەی ڕەمزی جیهانیی، بڕوانە (2/3_4) !). قسەکەر هێماکان لە جفرە گشتییەکە (لە فەرهەنگ) وەردەگرێت، کە نیشانەیەکە بە دەنگ (بڕوانە3/3). بەبەراورد لەگەڵ "نیشانە" دا، "ڕەمز" تایبەتمەندیی گشتیی پۆلەکەیە یان چشتەکەیە (بڕوانە

---

[156] Autobahn

کۆڵان[157] Hauptstrassen, Gasse

[158] Verkehrsregel

[159] Abbild

[160] Zusammenhang

[161] signalisiert

2_3/2) هێمادانان

ئێستا پێویستە، بە مەبەستی ڕوونكردنەوەی "واتا" و ناوەرۆكی "هێما"، بە پرۆسەی دانانی هێما ئاشنابین: "هێمادانان" بریتییە لەو كارەی، كە مرۆڤ تێیدا بەویستو خواست و ئارەزووی خۆی لە ناو كۆمەڵەكانی خۆیاندا ڕێكدەكەون و چشتێك بە هێما بۆ چشتێكی دیكە دادەنێن. كاتێك چەند كەسێك لە ڕێكخستنی ژیانیاندا هێما بۆ چشتێك دادەنێن، بەهایەك یان نرخێك دەخەنە پاڵ چشتەكە و بۆ چشتكەی دادەنێن، بۆنموونە دانانی هێمای X بۆ وێژەوانو Y بۆ نووسەر و Z یش بۆ ڕەخنەگر. ئەو بەهایەی دەدرێتە پاڵ هێمایەك یان بۆ هێمایەك دادەنرێت لە كۆمەڵێكەوە بۆ كۆمەڵێكی تر دەگۆڕێت و لە نەوەیەكەوە بۆ نەوەیەكی دییكەیش جیاوازە. هێما بۆ هێمایش دانراوەو دادەنرێت. دیاردەی دانانی "هێما" بۆ "هێما" لە پیتی نووسین بۆ دەنگ یان فۆنێمەكان –سستەمەكانی ئەلفوبێی نووسیینی وەك عارەبیی ، لاتینیی و نووسیینی فۆنەتیكیی– یش بەكارهێنراوە.

3_3/2) ڕەمزو هێما

"نیشانە" یان "ڕەمز" هەموو ئەو چشتانە دەگرێتەوە، كە لە بری چشتی دیكە دادەنرێن و سەرنج بۆ ئەو چشتانە ڕادەكێشن، كە خۆیان نین. چشتێك، كە بۆ پەیپێبردن و دەركپێكردن لەبارە، لەو ڕێیەوە دەبێت بە "هێمای ڕەمزیی"، كە لەڕێی ڕێكەوتنی كۆمەڵایەتییەوە واتایەكی (نرخێكی) پێبدرێت و واتایەكی بۆدابنرێت ("هێمادانان"). پەیوەندیی و پەیوەستەگیی نێوان ڕەمزەكەو واتاكەی لە خۆوەیەو دەستووربەدەرەو مۆتیڤێك/هۆهاندەرێكی نییە[155]. هۆیەكی ڕووكەشیی یان ڕواڵەتی دەرەوە نییە، دەریببڕێت بۆچی ڕەمزێكی دیارییكراو واتایەكی دیارییكراوی هەڵگرتووەو واتایەكی دییكەی هەڵنەگرتووە یان بۆچیی واتایەك بەم ڕەمزە دیارییكراوە دەردەبڕدرێت و بە ڕەمزێكی دییكە دەرنابڕدرێت. لە سویسرا،

---

[155] unmotiviert

4_3/2) ڕەمزو ڕێکەوتنی باوو ڕۆشتوو

"ڕەمز" لە (Semiotik) ی (1931) Perice دا پۆلی ئەو هێمایانە دەگرێتەوە، کە پەیوەندیی نێوان هێماو چشتەکەی، کە بۆی دانراوە تەنها لەسەر ڕێکەوتنی باووڕۆشتوو Konvention وەستاوە0

"ڕەمز" بەستراوە بە تایبەتمەندیی زمانو کولتورەوەو لەو دوو ڕێیەوە چەسپاوە (بڕوانە هێما زمانییەکان، بەکارهێنانی سیماو دەموچاو، فۆرمەکانی سلاوکردن، خستنە ڕووی وێنەیی- کۆتری سپی بۆ ئاشتیی – ... هتد.). لە نێوان گەلانو کولتوری جیاوازدا ڕەمزەکان زۆر جیاوازن، بەلام ڕەمزی جیهانیش هەن، وەك نواندنی کۆتری سپیی بۆ ئاشتیی. دەربارەی ڕەمز لە زمانی شێوازبەندانەی زانستی زماندا، بڕوانە (3/2_1) !).

5_3/2) توانای هێماکان

ناونیشانی ئەم پارە، بۆ ئەوەی بزانرێت، هێماکان چییان لەباردایە بییکەن. "هێما"، وەك زۆربەی خەلکیی بیریلێدەکەنەوە، "وشە" کانن، وەك بۆ نموونە وشەی /هەرمێ/ و تابلۆیەکی هاتووچۆ. لێدانەکانی هێلی سەر مەکینەیەکی ئەوتۆماتیکیی نوسینی بەهێزیی بوومەلەرزە، فییکەی ناوبژیوانێکی (حەکەمی) یارییەکی تۆپێی، پلەی گەرمای کەسێکی نەخۆشیش هێمان.

چ شتێکە ئەوەی، کە ئەو گشت هێمایانە هاوبەشییان تێدا هەیە؟ ئەوەی هەموویان هاوبەشن تێیدا ئەوەیە، کە ئەو هێمایانە لە پەیوەندییەکی تایبەتییدان لەگەل ئەوانەی کە "بۆیان دانراون/هێمابۆدانراوەکان": هێماکان چشتێك دەنوێنن و دەنەخشێنن. لە ژیربێژیی لاهوتییدا ئەم ئاکارە بۆ پێناسەیەکی ئەریستۆتالیس دەگەڕێتەوەو بە "گۆکردنی نوێنەرایەتیی/گۆکردنی لەبرییدانان"[11] پەسنکراوە.

---

[11] Stellvertreter-Funktion

(1_2/3) !). بەپێی دییوەکانی ڕەمز، کە نیيشانەو واتان/چەمکن، ئەم چەشنانەی ڕەمز لە یەکتریی جیادەکرێنەوە (بڕوانە (2/3_6) !):

1_ ڕەمزی سروشتیی: لەم ڕەمزانەدا یەکێك لە دییوەکانی ڕەمزەکە لە ئەنجامی دییوەکەی دییکەیەوە دێتەکایەوە. ئەم چەشنە ڕەمزەیان بە مرۆڤ دروست ناکرێت. پەیوەندیی نێوان هەورو باران یان ئەوەی نێوان سەرماو نزمبوونەوەی پلەی گەرما نموونەی دییوەکانی ئەم ڕەمزەن.[1]

2_ ڕەمزی وێنەیی: ئەو ڕەمزانەن، کە تیایاندا فۆڕم و واتا لەیەکدەچن. بەواتا پەیوەندیی لێکچوون لە نێوان دەنگ و واتادا هەیە. دەشێت لەیەکچوونەکە بەڕاستیی/لە ڕاستەقیینەدا (واقیعدا) هەبێت و پێشدەچێت وەها بەبیردابێت، کە لێکچوونەکە هەیە. بۆ نموونە ڕەنگی سوور لە پێڕەوی هاتوچۆدا بە واتای مەترسیی و وەستان دێت، چونکە ڕەنگەکە ڕەنگی خوێن و مەترسییە. ئەم چەشنە ڕەمزەیان (بەزۆریی) دەستکردی مرۆڤ خۆیەتی.

3_ ڕەمزی دەستووربەدەرو لەخۆوە: لەم ڕەمزانەدا نە لەیەکچوون لە فۆڕم و واتادا هەیەو نە پەیوەندییەك دەیانبەستێت بەیەکەوە. بۆنموونە، هۆیەك بۆ ئەوە نییە، بۆچیی مرۆڤ ڕەمزی √ ی بۆ ڕەگ و ڕەمزی <دایك> ی بۆ "دایك" داناوە. زمانی مرۆڤ بە شێوەیەکی گشتیی و سەرەکیی تەنها ڕەمزی دەستووربەدەرو لەخۆوە بەکاردەهێنێت. لێرەدا ناڕاستەوخۆ ئاشکرادەبێت، کە ڕەمز لە ژمارەیەك پێڕەوی جیاوازدا هەن و لەکاردان. پێڕەوەکانیش لە ئاڵۆزییدا وەکیەك ناوەستنەوە.[2]

---

[1] گۆڤاری کاروان، ژ (15)، 1983 ل(47)، ل(50).

[2] محمد معروف فتاح 1990 ل46

هێمایەک   لەبری/نوێنەر بۆ   ناولێنراوێک/ناوبۆدانراوێک

(ب) ئەگەر ئەوە ڕاستبێت، ئەوا دەتوانین بڵێین: پێناسەکەی سەرەوە هیچ قەیدکردنێکی کەرەستەی جەستەیی و بەرجەستەبوو (مادیی)[166]، لە هەرچ جۆرێک بێت، نەداوینێ. لە بنەڕەت و بنجوبناواندا، هەرچیی (بە هەستەکان) پەیپێببرێت و دەرکیپێبکرێت، دەتوانێت وەک هێما بێتەناوەوە[167]، بەڵام مەرجی پێشەکیی ئەوەیە، کە دەبێت نوێنەربێت بۆ چشتێک و لەبری چشتێک بێت. هەروەها جێکەوتەی دووهەمیش دیاریی نەکراوە: هەر چشتێک دەتوانێت وەک "ناولێنراوێک" بێتەناوەوە. وادیارە، کە گرنگ و بە بایەخ ئەوە بێت، کە پەیوەندییەکی (عەلاقەیەکی) پێکەوەبوون[168] لە ئارادایە.

بیرکردنەوەمان بەو چەشنەیە، کە کاتێک بیر لە "ناو بۆدانراوەکە/ناولێنراوەکە/هێمابۆدانراوەکە" دەکەینەوە، ڕاستەو خۆ چشتی کەرەستەی جەستەیی و بەرجەستە دێتە بەرچاومان. بەڵام دەبێت بزانرێت، کە هێما هەن، بۆ چشتی کۆنکرێت و بەرجەستە نین و ئاماژەیان بۆناکەن و لەگەڵ ئەوەیشدا هەر "هێما" ن. تیشکە سوورەکەی گڵۆپی هاتوچۆ پەیوەست نییە بە چشتێکی کەرەستەی جەستەییەوەو بۆ شۆفێرەکان ئەو واتایەی هەیە، کە پێویستە بوەستن. "دێو/درنج" هەبوونی نییە وەک گیاندار لەسەر ئەم دنیایە، بەڵام دەتوانین بە زنجیرە دەنگی "دێو/درنج" ئاماژە بە چشتێک بدەین، کە تەنها بەرهەمی فەنتازیی خۆیشمانە. بەم پێیە هەموو چشتێک دەتوانرێت لە ڕێی هێمایەکەوە "ناویلێبنرێت"، تەسەور_کردە، مامەڵەکردن، بیرکەوتنەوە، نادیارو ئەبستراکت و گشت ئەو چشتانەی دەتوانن ببنە چشتی پەیپێبردن و هێنانەبەرچاومان (تەسەورمان).

---

[166] Einschränkung materieller Art

[167] fungieren

[168] Relation der Beziehung

کاتێك لە "هێما" دەدوێین، کە لەبری چشتێکی دییکە دانرابێت و بەکاربهێنرێت، کە هێماکە خۆی نییە.

زەقترین و بەبەرچاوترین ئەدگارو نیشانەکانی هێما، لە هەر چەشنێك بێت، ئەوەیە کە دەتوانێت چشتێك بۆ "هێما_بەکارهێنەرێك" ئامادەو "حازروبزر" بکات، بەبێ ئەوەی ئەو چشتە خۆی بێت. لەو ڕێیەوە هێما نرخێکی لە ئاسایی بەدەری پراکتیکیی وەردەگرێت (دەبێتە نوێنەرێکی پراکتیکیی). "هێما" لە پێشکەوتووترین و گەشەکردووترین پێڕەوی هێمادا، کە "پێڕەوی هێمای زمانیی مرۆڤ" ە، هەموو دنیا دەخاتە بەردەست مرۆڤ، بەبێ ئەوەی پێویستبکات چشتەکانی دنیا بە فیزیکیی لەبەردەمییدا ئامادەبن و بەبێ ئەوەیش پێویست بکات بە کردەوە کاریانتێدابکات و بیانگۆڕێت. بەڵام خۆ ئەم چەشنەی لەبەردەستدابوونە لەبەردەستدابوونێکی تابەتییە: پەیوەندی "هێما" بە "دنیا" وە بەو شێوەیە نییە، کە چشتەکان تەنها لەڕێی زمانەوە، لەڕێی "وەرگرتن و تێگەیشتنی هێماییانە[165]" ەوە بتوانرێن کاریانتێدابکرێت و بگۆڕدرێن.

لە ئەنجامی تێگەیشتنی ڕۆژانەمانەوە لە هێما ئەو دیارییکردنانە سەرهەڵدەدەن. ئەو کەرەستە بەراییانەی، کە ڕۆڵێك لەو پێناسەیەی هێمادا لە سەرەوە دەبیینن و ئاشکرا ناویانهێنراوە، لێرەوە بە وردی لەسەریان دەدوێین. لەو لێدوانانەدا، هەر زوو ئاشکرادەبێت، کە زمان چڕو ئاڵۆزترە لەوەی، کە لە سەرەتادا یان لە یەکەمین بینینییدا دەردەکەوێت. بەڵام با یەك لەدوای یەك دوایان بکەوین و لێیانبدوێین:

(ا) یەکەمین پرسیارێك، کە دەکرێت، دەربارەی نرخ دیارییکردنەکەیە. ئەگەر نرخ دیارییکردنەکە وەربگێڕین بۆ زمانی کوردیی، دەبێت بەم شێوەیە وەریبگێڕین:

چشتێك لەبری/نوێنەر بۆ چشتێك

[165] Zeichenhafte Erfassung

(ا) کاتێك لە هێمایەك وەك "نیشاندەر/نیشانەیی" دەدوێین –هێماکە نیشاندەرە–، کە لە "پەیوەندی دەرەنجام[170]" دا لەگەڵ ناو بۆدانراوەکەدا/ناولێنراوەکەدا یان ئەوەدا دەوەستێتەوە، کە ویستمانەو دەمانەوێت: هێما_نیشاندەرەکە (وەك دەرەنجامی چشتێك) ڕێگە بە لێکدانەوەو هەڵهێنجان و دەرهێنانی چشتێکی دیکە (هۆیەك یان هۆکارێك) دەدات. دووکەڵ بەم واتاو ناوەرۆکەوە هێما (نیشانەیەك/ئاماژەیەك) دەبێت بۆ ئاگر، بێ ئاگایی و بەملاولادا_کەوتنی مرۆڤێك بۆ سەرخۆشیی، پێکەنینی مرۆڤ بۆ خۆشیی، ئاوازی دیالێکتێك بۆ سەرچاوەی/ئەسڵی دەڤەرو ناوچەکەی و ... هتد. ئاماژە تاوانییەکان[171] بە هەمان واتاو ناوەرۆکەوە نیشاندەرن[172] بۆ نیشانە تەندروستیی یان پزیشکیەکان[173].

چشتێکی پەیپێبراوو دەرکپێکراو دەبێتە هێمای نیشاندەر/نیشانەیی، ئەگەر ئێمە لە پەیوەندییەکی_ "ئەگەر_ئەوا[174]" دا بە "جومگەی دەرەنجام[175]" مان زانی و لە دەرەنجامەکەوە هۆو هۆکارە (ڕاستەوخۆ دیارە) کانمان هەڵهێنجاو دەستمانکەوتن. مەرجی پێشەکیی بۆ ئەم هەڵهێنجانە یان چاکتر بڵێین بۆ ئەو نیشانەو بەستنەوەیە بە هۆو هۆکارەکەوە "زانینە ئەزموونییەکانمانە[176]" دەربارەی دنیا. لە ڕێی مامەڵەکردنی فرەچەشنییمانەوە لەگەڵ "چشتەکان[177]" دا، ئێمە بەستنەوەکان لە

---

[170] Folge-Verhältnis

[171] Kriminalistische Indizien

(لە دادگاو کارە زانستییەکاندا "بەڵگە" evidenz لە "نیشانە" و نیشانە Index, symptom لە "ئاماژە" Indiz بەهێزترە. لە پرۆسەکانی ئاماژەپێدان و ئاماژەبۆکردندا هەرگیز "ئاماژە" واتای واتاو لێکدانەوەی واتا نابەخشێت.

[172] indexikalisch

[173] Medizinische Symptome

[174] Wenn-Dann_Verhältnis

[175] Folgeglied

[176] Erfahrungswissen

[177] Dinge, Gegenstände

(پ) گوتمان دەکرێت، کە هەر چشتێکی بتوانرێت (بە هەستەکان) پەیپێببرێت، ببێتە هێما: هیچ چشتێکی (بە هەست) پەیپێبراو نییە، کە ئێمە هەر وا لەپێشەوەو لە خۆوە بانگەشەی ئەو داوایەی بۆ بکەین، کە ناتوانێت وەك هێما بێتەناوەوە. کەواتە با ئێستا بپرسین: چین ئەو مەرجانەی، کە بە گوێرەیان چشتێکی (بە هەستەکان) پەیپێبراو بە ڕاستیی وەك هێما دێتەناوەوە؟ و ئایا ئەو مەرجانە بۆ گشت هێماکان هەمان چشتن؟

6_3/2) چەشنەکانی هێما

بۆ ئەوەی بچینە سەر ئەو پرسیارانە، دەتوانین پەنابەینە بەر ئەو بەشکردنی هێمایەی، کە بۆ Perice دەگەڕێتەوە. ئەویش بەشێکی کەم و بچووکی تیۆریی هێماکەی تەواودەکات، بەڵام دەتوانێت لەوەدا یارمەتییمانبدات، وەڵامی پرسیارەکان بدەینەوە. Perice –پەیوەست بە لەباردابوونی هێماوە– ناوی سێ چەشن لە هێمای هێناوە، کە لە جۆری پەیوەستەگیی و گەڕانەوەیاندا بۆ ئەو چشتانەی، ناویانلێناون –هێماکان بۆ ناولێنانیان بەکارهێنراون"ناو بۆدانراوەکان/هێمابۆدانراوەکان"– لەیەکجیادەکرێنەوە: (ا) نیشاندەر/نیشانەیی، (ب) وێنەیی و (پ) ڕەمز[II] (بڕوانە 3_3/2). لەم ئاکاردیاریکردنەی سێ چەشنی هێمایەدا ئاماژە هەن، کە مەرجی بنەڕەتیی و بنەمایین و بەپێیان ئەو هێمایانە دەتوانن وەك هێما بێنەناوەوەو گۆبکەن. بە وردیی لەسەر ئەو خاڵانە دەدوێین و تەواو ورد لەو مەرجانە وردەبینەوە، کە پێویستە هەبن، بۆ ئەوەی چشتێکی (بە هەستەکان) پەیپێدەبرێت، ببێت بە هێما.

---

[69] Index, Ikon, Symbol (Index نیشاندەر نەوانەن، کە وەك نیشانە گۆدەکەن. بۆ نموونە ژمارە یان پلەکانی پلەپێوەرێك

Indexieren) دۆزینەوەی ناونیشانە خەزنکراوەکانە، وەك بۆ نموونە لە کۆمپیوتەرداو واتای ئاماژەدانان و نیشانەلێدانیشی دەبەخشێت)

تاك/تەنها وەك نیشانەو دەلالەت بۆ چشتێكی دیكە ببەین، كە پێوەی بەندو بەستراوە. بەبێ ئەو زانیاریانە لێكدانەوەكەی لێڵ و نادیار -وەك ڕەمڵێدان- دەمێنێتەوە.

پەیوەندیی دەرەنجامیی، كە نیشاندەرەكان/نیشانەییەكان لەسەریان وەستاون، زۆر جۆری فرەجۆریان هەیەو پەیكاڵ لەگەڵ ئەوەیشدا پشتبەستن پێیان و ڕادەی باوەڕكردن بە دەرەنجامەكانیان جیاوازن.

- ئەگەر نامە (پۆست) لە سنووقی پۆستەكەمدا بوو، ئەوا ئەو ئەنجامە لێكدەدەمەوە، كە دەبێت پۆستهێنەرەكە (نامەبەر) هاتبێت. هەرچەندە ئەو هەمیشە پۆست ناهێنێت، بەڵام ئەگەر پۆست هاتبوو، ئەوا دەبێت ئەو هێنابێتی، چونكە كاری ئەوە. لە حاڵەتی ئاساییدا پشت بە ئەنجامە لێكدراوەكە دەبەسترێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا دڵنیایی ڕەهای نییە.

- بە دڵنیاییەوە، هەورەگرمە بۆ هەورەتریشقە دەگەڕێتەوە. ڕەنگە دەستنیشانكردن و ناسینەوەی گرمە گران بێت، چونكە ناڵەی لەوچوو زۆرن، كە هۆكاری دیكەیان هەیە. كەواتە لە دیارییكردن و ناسینەوە چەوتەكەمدا، دەبێت زنجیرە هۆكاری چەوتم كردبێتە بناغەو بنەمای ئەنجاملێكدانەوەكەم.

- بەستنەوەی جلوبەرگ بە چینی كۆمەڵایەتییەوە یان پێكەنین بە خۆشییەوەو ... هتد. دەشێت زۆر ئاسانتر لەوانە چەوت لێكدرابێتنەوەو لێكبدرێنەوە. پەیوەندییەكانی، كە وەك بنەماو بناغە بۆ ئەنجاملێكدانەوەكە وەردەگیرێن، زۆر چڕو ئاڵۆزن. با ئەگەرەكانیش لە ئارادابن، بەڵام بیر لە ژمارەیەك لە هۆكاریش دەكرێتەوە، كە دەتوانن بەرەو ئەنجاممان ببەن و بمانگەیننە ئەنجام. دیارە، كە هۆكارەكان زۆربوون، ئەنجاملێكدانەوەكانیش زۆر دەبن.

نێوان دیاردەکانی ئەم دنیایەدا دەزانین و دەیانناسینەوە –ئەو دیاردانەی، کە بە خورتیی دەردەکەون و ئەوانەیش، کە بە گوێرەی هەندێك مەرج یاسابەندانە[178] وەك دەرەنجام سەرهەڵدەدەن، دەتوانین دەرکیانپێبکەین و تێیانبگەین و بە زمان وەك "پەیوەندیی_ئەگەر_ئەوا" دایانبڕێژین: "ئەگەر ئەم مەرجەو ئەو مەرجە جێبەجێبوون، ئەوا ئەم دەرەنجام و ئەو دەرمەنجامە دەکەونەوە". ئەگەر هەور تریشقانیی، ئەوا دەیشگرمێنێت (پەیوەندیی هۆوهۆکارانەی سروشتیی[179])، ئەگەر دۆست و ناسیاوو ئاشناکان بەیەکبگەن، لەباری ئاساییدا سڵاو لەیەکتریی دەکەن (پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتیی لەسەر_ڕێکەوتوو[180]) و هتد.. لەو چەشنە پەیوەندیانە زۆرن، کە دەتوانین بەبێ کێشەو گرفت مامەڵەیان لەگەڵدا بکەین: هۆکار_کارتێکردن، مەبەست_هۆ/ئامانج_هۆو ئامێر، ڕێکەوتنی کۆمەڵایەتیی_مامەڵەکردن/ڕێکەوتنی نەرێتدارانە_مامەڵەکردن و ... هتد. بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا هەمییشە ئاسان نییە، بتوانرێت پەسنبکرێت، هۆکارە تەواوەکان چیین، کە بەگوێرەیان ڕووداوێك وەك ڕووداوێك لە جۆرێکی تەواو دیارییکراوو سەر بە پەیوەندیەکی تەواو دیارییکراو دەناسیینەوەو لەوانەی لەگەڵییدا لەیەکدەچن، جیادەکەینەوە –بۆ نموونە ناسیینەوەی "پێکەنین" ی خۆشیی و "پێکەنیینی" تەرییقبوونەوەو پێکەنیینی گاڵتەپێکردن و جیاکردنەوەیان لە یەکتریی، یان دەستنیشانکردنی گریانی خۆشیی و گریانی ناخۆشیی–.

زانیینی ئەو جۆری پەیوەندیانە تا ڕادەیەکی زۆر چەسپاوو سەقامگیرەو زۆر دەگمەن لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا دەگۆڕێت یان لەناودەچێت. ئەو جۆرە پەیوەندیانە زانیاریی پێشیینەو پێشەکیی[181] بۆ ناسیینەوەی حاڵەتێکی تاك یان تەنها[182] دروستدەکەن. بەبێ زانیینی پەیوەندییە یاسابەندیەکان ناتوانین پەی بە حاڵەتێکی

---

178 Regelmässig
179 Naturkausales Verhältnis
180 Sozial-konventionelles Verhältnis
181 Hintergrund
182 Einzelfall

(ب) هێمایەك وێنەییە، ئەگەر پەیوەندیی بە چشتەکەوە "پەیوەندیی وێنەیی"[190] بێت، بەواتا لەسەر لەیەکچوون دروستبووبێت یان وەستابێت (وەك بۆ نموونە لە "پیکتۆگرام"[191] دا). ئەو لەیەکچوونە دەشێت بینەریی[192] بێت یان لەسەر دەنگ وەستابێت و دەنگیی (بیستەنیی)[193] بێت –بۆ نموونە "وێنە لەبەرگرتنەوەی دەنگ بە دەنگ"[194] (بۆڵەبۆڵ، خشەخش، کوکوختیی)، وێنەگرتنی دووریی بە دەنگ (دووووور دووووره)، وێنەگرتنی چڕیی و خەستیی بە دەنگ (و دووپاتکردنەوە) (سووور سوورە، ڕەش ڕەشە) یان "لیریکی وێنەدەنگیی"[195] لە بەرنامەی مۆسیقا[196] داو ... هتد.–.

ئەوەی بۆ پەیپێبردن و دەرکپێکردن لەبارە، لەو ڕێیەوە دەبێت بە هێمای وێنەیی، کە لە "ناوبۆدانراوەکەیدا/ناڵێنراوەکەیدا" وێنەگیراوەکەی/وێنەلەبەرگیرا[197] وەکەی دەبینیینەوە. مەرجی پێشەکیش بۆئەمە ئەوەیە، کە ئێمە دەزانیین یان دەبێت بزانیین، چشتەکە (بیچم و شکڵی) چۆنە یان چۆن دەزرنگێتەوەو کە سەرمان لە تەکنیکی وێنەگرتن/وێنەلەبەرگرتن دەربچێت. لەسەر بناغەی ئەم زانیینەیە، کە لە حاڵەتێکدا چشتەکان و ڕووداوەکان و ... هتد. دەهێنیینەوە هۆش و بەرچاوی خۆمان و دەیانناسیینەوەو دەتوانیین ئەو چشتانەی بە ڕاستەقینەیی هێشتا نەمانبینییون، تەسەوربکەین و بیانهێنیینە بەرچاوی خۆمان و لە ڕاستییە سروشتییەکەدا وەك ئەو هێمایەی یان وێنەگیراوەی بناسیینەوە، بۆ نموونە نەهەنگێکی زۆر گەورە، دێوێك یان پەرییەك. پێڕەوێکی هێما، کە زۆر کار بە کەرەستەی بەرایی وێنەیی دەکات و لە هاتوچۆی نێودەوڵەتییدا بایەخی لەزۆربووندایە، ئەو پیکتۆگرامانەیە، کە لە

---

[190] Abbildverhältnis

[191] ڕەمزی گرافیی

ە بە واتای چەسپاوی جیهانییەوە، ڕەمزی وێنەیی (بۆ نموونە کەللەسەری مرۆڤی مردوو بۆ "مەترسیی ژەهر، کارەبا)

[192] optisch

[193] lautlich

[194] Onomatopoetisch, lautmalerisch

[195] Lautmalerischer Lyrik

[196] Programmusik

[197] Abbildung

نیشاندەرەکان/نیشانەییەکان[183] گەلێک جار وەک هێما[184] دانیانپێدانانرێت، بەڵکو بە نیشانە/مارکە[185] (عەلامەت) دادەنرێن و وەک نیشانە لە چەشنەکانی دیکەی هێما جیادەکرێنەوە. هۆی ئەمەیش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە نیشاندەرەکان لەلایەن بەکارهێنەرانی هێماوە وەک هێما ناهێنرێنە بەکارهێنان، بەڵکو خۆی لە پەیوەندیەکانی مەوقیفدا، بەبێ مەبەست[186]، بەواتا بەبێ قەست، دێنەئاراوەو دروستدەبن. ئەمەیش دەیکاتە هەمبەرو پێچەوانەی "هێما ڕەمزیی" و "هێما وێنەییەکان"، کە ئێمە هەمیشەو بەردەوام وەهایان لێکدەدەینەوە، کە بە قەست و ویست بن. ئێمە بۆیە نیشاندەرەکان/نیشانەییەکان دەخەینە خانەی هێماکانەوەو بە هێمای دادەنێین، چونکە لەلایەکەوە ئەم هێمایانە لە مەودای مۆدەو هەڵسوکەوتی جەستەییدا بە هوشیاریی و ئاگاوە بەکاردەهێنین. بۆ ئەوە بیر لە ڕۆزی شەقاوە، بۆ خۆدەرخستن یان بۆ تۆقاندن و ترساندن، بکەرەوە، کە لە خۆوە نایەتەئاراوە، بەڵکو بە هوشیاریی و بەئاگاوە شێوازی دەدرێتێ و دەهێنرێتە بەکارهێنان یان دەرخستن و نیشاندان. لەم بورانەدا تا ڕادەیەک ئەگەری ئەوە نەبوونەکراوە، ئیشارە ئاڕاستەکراوەکان[187] بە مەبەستەوە لەوانەی دیکەیان، کە بەبێ مەبەستن، جیابکرێنەوە. لەلایەکی دیکەیشەوە ئەوچەشنە هێما ئاوەڵدەمیانە[188] و هێما نادەمیانە[189] بۆ کردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن زۆر گرنگن (بڕوانە جیاوازییە بنەڕەتیەکانی هێما لەڕووی تیۆرییەوە (2/3_8)، پڕاگماتیک و شیکردنەوەی قسە یان گۆکردنی هەڵسوکەوتە نادەمیەکان !).

---

[183] Indexe

[184] Zeichen

[185] Anzeichen

[186] Intention

[187] Intendierte Signale

[188] Para-verbale Zeichen بە ئەنالۆژیی لەگەڵ "ئاوەڵکردار" و "ئاوەڵناو" دا دروستکراوەو بە چاکتر زانراوە لە زاراوەی "هاو_دەمیی".

[189] Nonverbale Zeichen

ڕەمزیی[207]" ەکان پێویست بە خۆماندووکردنێکی زۆر هەیە، ئەگەر بتوانرێت هەوڵەکە تاسەر جێبەجێبکرێت. سەرنجڕاکێش ئەوەیە، کە تێگەیشتنی ئەو چەشنە نواندن و خستنەڕووانە پێویستی بە لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەیەو خوێندنەوەی پلانە ئەندازیاریەکان[208] و نەخشەی شار یان پەیوەندیەکانی هاتوچۆ[209] بۆ ئەو مەبەستە نموونەی ئاشکران.

پەیوەندیی و پەیوەستەگیی وێنەیی و ڕەمزیی خۆی لە پێشکەوتنی "پێڕەوی نوسین[210]" ەکانیشدا دەردەخات. وێنەیی لە سەرەتای نوسییندا ڕۆڵێکی گەورەی بینییوە، وەك بۆ نموونە لە "نوسیینی هێرۆگلیفیی[211]" داو لە نوسیینی چینییدا. زۆربەی زۆری ئەو "هێمای نوسین" انە لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا فۆڕمەکانیان (و هەندێك جاریش واتاکانیان) گۆڕدراوەو ئاکارە وێنەگرتنیەکەیان[212] لەدەستداوە.

(پ) بە پێچەوانەی "هێمای نیشاندەر/نیشانەیی" و هێمای وێنەییەوە، "ڕەمز" ەکان ئەو هێمایانەن، کە پەیوەندییان بە چشتەکەوە، نە لەسەر بناغەی دەرنجامییە و نە لەسەر لەیەکچوون. هێمادەنگیی و هێما_پیتیەکان (هێماکانی نوسین) ی زمانی مرۆڤ تا ڕادەیەك گشتیان بۆ Perice ڕەمزن (بڕوانە (1_2/3) !) و پەیوەندییان بە زاراوە ڕەمزیەکانی زانستی وێژەوانییەوە نییە. سنوورێك، کە فۆڕمە وێنەییەکە لە فۆڕمە ڕەمزییەکە جیادەکاتەوە، دەتوانرێت لێرەیشدا لە خۆوە (دەستوربەدەر) دابنرێت/بکێشرێت. ئەمەیش ئاماژەیە بۆئەوەی، کە ڕەمزییەکە هەر لە سەرەتاوە لەناو وێنەییەکەدا بووە. ئەگەر بڕوانیینە گەشەکردنی زمانی نوسیینی چینیی، بۆمان

---

[207] Symbolische Anteile
[208] Architekturpläne
[209] Landkarten
[210] Schriftsysteme
[211] Hiroglyphenschrift
[212] Abbildekarakter

تەرمیناڵەکانی شەمەندەفەرو فڕۆکەخانەکاندا هەن و ئیشارە بە ستاندارد_بووە ڕێگەنیشاندەرەکانیان تێدایە. ئەو هێمایانەی، لێرەدا بەکاردەهێنرێن، نەبەستراون بە زمانێکی تایبەتیی وەك زمانی ئینگلیزیی یان فەرەنسییەوە، بەڵکو بۆ هەموان دەخوات. ئەزموونە دەستکەوتووەکان لە کۆرسەکانی خوێندنی ئەلفوبێوە، پەیوەست بە وێنەکێشانەوە، ئەم زانیاریانەیان داوینێ: لەو کۆمەڵانەدا، کە خەڵکەکەی بە ترادیسیۆن هیچ وێنەیەك ناکێشن، دەتوانن وێنەکێشراوەکان (وێنەی بە هێڵکێشراو، کە تەنها بیچمی دەرەوی چشتەکان نیشاندەدەن) و وێنە بە کامێرا گیراوەکان کەمەکیی وناتەواو لێکبدەنەوە یان بە هیچ جۆرێك ناتوانن لێکیانبدەنەوە. وەهادەردەکەوێت، کە "نەخوێندەوارییەکی بینەریی[198]" ان هەبێت و ئەمەیش ئاماژەیە بۆ ئەوەی، کە ڕێبازو هەنگاوەکانی وێنەگرتنەکەو ناسینەوەی وێنەکان بۆیان هەروا ئاسایی و بەڵگەنەویست (بەدیهیی) نەبن. لە ئەنجامی ئەمەدا، "دەمێکی/چرکەیەکی ڕێکەوتنی کۆمەڵایەتیی[199]" تیایاندا بەشاراوەیی هەیەو ڕەمزەکان نیشانەدەکەن[200].

ئەم "دەمەی/چرکەیەی چیدیی وێنەیی نییە[201]" بەتایبەتیی لەو دارشتن و نواندن و خستنەڕو[202]وانەدا دەردەکەوێت و دەبینرێت، کە تیایاندا هەوڵدەدرێت مەودا وێنەییەکە فراوانتربکرێت و وێنەی تەنها چشتەکە نەگیردرێت، بەڵکو وێنەی پەیوەندیی و پێکەوەبوونە نادیارەکانیش بگیردرێت: وێنە هێڵکارییەکان و خشتەکان[203]، دارشتن و خستنەڕووی پێچە شکاوەکان/لۆفە[204]، دروستەی وێنەکاریی[205] و .... هتد. لێرەدا بۆ جیاکردنەوەی "بەشە وێنەیی[206]" ەکان لە "بەشە

---

[198] Visuelles Analphabetentum

[199] Ein konventionelles Moment

[200] Symbole kennzeichnen

[201] Nicht mehr ikonische Moment

[202] Darstellung

[203] Graphiken

[204] Kurvendarstellungen

[205] Strukturschemata

[206] Ikonische Anteile

زانینی پەیوەستەگییە گشتییەکان دەربارەی دنیا (دیاردە) دەرکەوتووەکان بۆ تەکنیکی وێنەگرتنی چشتەکان بەس نییە. هێما زمانییەکان بەم واتاو ناوەرۆکەوە بەگشتیی هێمای ڕەمزیین.

دیارە، کە بیر لە دابەشکردنی دییکەی هێماکان بەپێی مەرج و کریتێری جۆراوجۆر دەکرێتەوە: هێماکان دەتوانرێن بەپێی "چۆنایەتیی و چەشنی هەستپێکردن[223]" -بینەریی، بیستەنیی، [224]-، بەگوێرەی ئەوەی سەر بە کام جۆری دیاریکراوێن -هێمای زمانیی دەمیی و نادەمیی، هێمای هاتوچۆ، هێماکانی سییماو دەمووچاو[225]، هێمای خشپەو خشە[226]، هێماکانی بەرقییە بە جفرە[227]، هێماکانی ئاڵا[228] و ... هتد-. هەر جارێك لەوانە لایەنێکی دییکەی هێما بە گرنگ دادەنرێت و دەهێنرێتەوە. ئەو جیاوازیەی، کە لە (2_3/2) و (6_3/2) دا کرا، پەیوەندی هێماو هێمابۆدانراو دەهێنێتە ناو ناوەندو چەقی جیاکردنەوەکەوە.

1_6_3/2) هێما زمانییەکان و هێما نازمانییەکان

ئێمە کاتێك تاوەکو ئێستا لە "زمان" دواوین، مەبەستمان "زمانە سروشتیەکان" بووە: بۆ نموونە ئەڵمانیی، کوردیی، چینیی، ژاپۆنیی، عیبریی و ... هتد. ئێمە بە ڕێکەوت نییە، کە وشەی /زمان/ بۆ چەشنەکانی دییکەی زمانیش بەکاردەهێنین[229]: زمانەوان لە "زمانی سییماو دەموچاو"، لە "زمانی گیانداران" و لە "زمانی ڕێکلام" و ... هتد. دەدوێت. بۆ نموونە، مەبەستیان لە "زمانی ڕێکلام" تەنها دەربڕیینە

---

[223] Sinnlische Qualität
[224] Optisch, akustisch, taktil
[225] Gestische Zeichen
[226] Geräuschzeichen
[227] Morsenzeichen
[228] Flaggenzeichen
[229] محەمەدی مەحویی "زانستی زمان"

ئاشکرادەبێت، کە لە وێنەوە (وێنەی هەورو دڵۆپە باران) بۆ ڕەمز (هەورو باران) و بۆ دەنگ (yö) چووەو[213] ، کە ناسینەوەی وێنەییەکە بەو واتایانەیەوە گران بووە.

هۆ بۆ هەڵبژاردنی هەندێك "کەرەستەی بەرایی هێما[214]" ی دیارییکراو هەن، وەك لە "پێڕەوە دەستکردەکانی هێما[215]" دا. ڕەنگی سوور ڕەنگێکی زۆرتر دەرکەوتوو یان سەرنجڕاکێشترە وەك لە قاوەیی. لەبەرئەوە، "ئیشارەکانی هاتوچۆ[216]" زۆرتر سوورن، بڕوانە بۆ نموونە "تابلۆی ڕێگەپێنەدان[217]"، "تابلۆی وەستان و ڕاگرتن[218]"، "گڵۆپی سوور[219]" و ... هتد. بەڵام لەگەڵ ئەوانەیشدا، بەستنەوەی ئیشارە بەوەوە کە دەریدەبڕن/دەیڵێن، بە ڕێکەوتنی کۆمەڵایەتییە.

ڕەمز لە پەسنکردنی شێوازبەندانەی زمانیشدا بەکاردەهێنرێت. بۆ نموونە لە ڕێزمانی گواستنەوەو بەرهەمهێناندا، بڕوانە "کۆگەنجی هێماکانی پۆلەڕەگەزە/کاتەگۆریە ڕێزمانییەکان" (VP, NP) یان "ڕێنما شێوازبەندانەکان[220]" ی وەك وێنەی "تیر" بۆ دەربڕین و نیيشاندانی ئاڕاستەی گواستنەوەکان یان چەشنەکانی"کەوانەدانان" ی وەك دوو نییوە کەوانەی خڕ "( )" بۆ واتاو دوو کەوانەی شکاوە "[ ]" بۆ چەپکە نیيشانە واتاییەکان و نیيشانە فۆنۆلۆژییەکان، کە بەپێی ڕێکەوتنی باوو ڕۆیشتووی کۆمەڵ (زمانەوانەکان[221]) ن[222].

مەرجی پێشەکیی بۆ تێگەیشتنی ڕەمزێك، زانیینیە دەربارەی ڕێکەوتنە کۆمەڵایەتیەکەی، کە چشتێکی (بە هەست) لەبار بۆ پەیپێبردن و دەرکپێکردن دەکات بەهێمایەکی واتادار. پێویستە ئەم پەیوەستەگییەی هەر هێمایەك فێربببین. کەواتە

---

[213] H. Jensen (1969), Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart, Berlin

[214] Zeichenelemente

[215] Kuenstlich geschaffene Zeichensysteme

[216] Verkehrssignale

[217] Verbottafel

[218] Stoptafel

[219] Rotlichter

[220] Formale Vorschriften

[221] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (2008) "دەستووری نوسینەوە" !).

[222] Bussmann (1983)

2_6_3/2) هێمای دەمیی و هێمای نادەمیی[237]

زانستی زمان "زمانە سروشتیەکان" و کردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنیان دەپشکنێت. لەم ڕوانگەیەوەیە، کە تایپۆلۆژییەکی دییکەی هێما[238] بۆ "پەسنکردنی پراکتیکیی[239]" گەلێك جار لەوانەی پێشتر گرنگترە. هێما سروشتییە زمانیەکان بۆ زمانەوانیی ناوی "هێما دەمیەکان" یان لێنراوە. ئەم هێما دەمیانە "دییوی هێشوە دەنگ" و "دییوی واتا" یان هەیەو بۆ لەیەکگەیشتنن. لە لەیەکگەیشتنی مرۆڤدا هێمای دییکەیش، جگە لەوانە، گرنگیی زۆریان هەیە. لە چێوەی خۆخەرییککردندا بە زمانی مرۆڤەوەو بە کردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنەوە دوو گرووپ لە هێمای نادەمیی لەیەکجیادەکرێنەوە:

ئاوەڵ_دەمیی[240] و نادەمیی :

"هێما ئاوەڵ_دەمیی" ەکان بەو زانیاریانە دەگوترێت، کە خۆیان لە جۆری زمانیی نین، بەڵام لەگەڵ "دەربڕیینی زمانییدا" دەردەکەون و دەکەونەڕوو[241]. ئەوەی لێرەدا بیرلێدەکرێتەوە "نەوعییەتی دەنگ[242]" ە، کە بمانەوێت و نەمانەوێت، ئەوەمان پێدەڵێت، ئەگەر قسەکەرەکە ژن بێت یان پیاو، لە چ حاڵەتێکدایە –مەزاجی چۆنە–، ئەوە چۆن وەردەگرێت، کە دەریدەبڕێت و ... هتد. دەرکەوتەی "ئیشارە ئاوەڵ_دەمیی[243]" ەکان لە بواری نوسییندا کەم و کورترە، بەتایبەتیی، کاتێك کە بە مەکیینەی چاپکردن دەنووسرێت.

---

[237] Verbale und nonverbale Zeichen
[238] Zeichentypologie
[239] Beschreibungspraxis
[240] Paraverbale Zeichen
[241] manifestiert
[242] Stimmqualität
[243] Paraverbale Signale

زمانییه بەکارهێنراوەکان نییە، بەڵکو گشت "مەودای ڕەمزە وێنەیی[230]" ەکەو "ڕەمزە گرافیی[231]" ەکانیشە. پەیوەندیی و بەندیی ئەم دیاردانە لەگەڵ زمان (ە سروشتیەکە) دا لە چییدا دروستبووەو هەیە؟ گشت ئەو زمانانە دەتوانرێن بۆ "کردەی گفتوگۆکردن و لەیەککەیشتن" بەکاربهێنرێن. دەربڕاوە زمانیەکان، ڕێکلامی ئابووریی[232] و "ئیشارەکانی گیاندارەکان[233]" هەموویان "هێمابەند[234]"ن. هەروەها یەکەکانی زمانە سروشتیەکانیش ڕێدەدەن وەك هێما پەسنبکرێن و لە ئەنجامی ئەمەدایە، کە دەتوانیین لەبری وشەکان یان دەربڕیینە زمانیەکان لە "هێمای زمانیی[235]" بدوێین.

کەواتـە لـە دوو جـۆر هێمـا قسـەدەکرێت، کـە (ا) هێمـا نازمانیـەکان و (ب) هێمـا زمانیـەکانن (بڕوانـە (1_6_3/2) !). هێمـای زمـانیی دییـوی "هێشـوە دەنـگ" و دییـوی "واتـا" ی هەیـەو بۆ لەیەککەیشتنە. ئەو دوو دییوەی لەیەکجیانابنەوەو لە مێشکی مرۆڤدا لە شێوەی دروستەی بیریی و نیيشـانە واتاییەکانـدا هـەڵگیراون. تـەنها بـە مەبەسـتی لێکۆڵیینـەوەی زانسـتییە، کـە جاروبـار لەیەکجیادەکرێنـەوە (بڕوانـە (2/3)). پێویسـتە ئامـاژە بـەوە بـدرێت، کـە تـەنها ئـەو ڕەمزانـەی لـە کـردەی پـەیوەنـدیی و گفتوگـۆکردن و لەیەککەیشـتندا بـۆ لەیەککەیشـتن بـەکاردەهێنرێن، بـە هێمـا دادەنرێن.

هێمـــا نازمانیـــەکان ئـــەو نیيشـــانەو ئیشـــارە نازمانیانـــەن، کـــە کۆمـــەڵ پەســـەندیکردوون و مـــرۆڤ بـــۆ لەیەکترگەیشـــتن بەکاریانـــدەهێنێت[236] -پەنجـــە بەرزکردنـەوەو ڕاوەشـاندنی لـەبری هەڕەشـەکردن بەراوردبکـە لەگـەڵ چاولێداگرتن و چـاولێهەڵتەکاندن و سـەربۆلەقاندن و ... هتـد. دا تـا بـە پێـڕەوی گڵـۆپی هاتوچـۆ (ترافیکلایت) و بەرگی ڕەشپۆشیی بۆ ماتەمیینیی و ... هتد دەگات-.

---

[230] Bereich der bildlichen Symbole
[231] Graphische Symbole
[232] Werbung
[233] Tiersignale
[234] Zeichenhaft
[235] Sprachzeichen
[236] سەرچاوەی پێشوو ل40

(ا) هەر سێ چەشنی هێماکە سێ مەوداگەورەکەی هێما دروستدەکەن. بۆ هەر چەشنێکی هێما نموونەی ڕوون و ئاشکرا هەن، کە دەگمەن "چەندوچوونیان لەسەر دەکرێت یان تانەیان لێدەدرێت[250]". بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا ناتوانرێت هەر هێمایەك هەروا ئاسان بخرێتە تەك چەشنێك و ناو خانەکەیەوە. لێرەدا گەلێك کێشەی خستنەتەك چەشنێك/ ناوخانەخستنێك[251] هەن، کە بۆ چارەسەرکردن لەبارنیین و حەلناکرێن. دەتوانرێت، بۆ نموونە پرسیاربکرێت: لە کام هەلومەرجانەداو بەپێی کام مەرجانە چشتێك بۆ ئێمە نیشاندەرو نیشانەییەو بۆ یەکێکی دیکە چشتە؟ بۆچیی؟ کەی وێنەگرتنێك دەستپێدەکات و کەی دەبێت بە وێنەگیراو؟ کەی وێنەییەکەی گومدەکات و دەبێت بە ڕەمز یان دەبێت بە نیشاندەرو نیشانەیی؟ وێنەییەکی چڕو ئاڵۆز –وەك پۆرترێت– چەند کەرەستەی بەرایی لەیەکجیاکەرەوەی تێدایە؟ ئایا قیرژەیەکی ترس یان هاوارێکی خۆشیی "نیشاندەرو نیشانەیی" یە یان "ڕەمزیی" یە؟ –گەلێك جار دەرکەوتەی ئەو هاوار یان قیرژانە بەپێی کولتوور جیاوازن و دەنگەکانیشیان پشت بە "دروستەی دەنگەکان[252]" ی زمانەکە دەبەستن و لەوەوە سەرچاوەدەگرن–.

(ب) بە پراکتیکیی و بە گریمانەکاریی (بە تیۆریی، بە نەزەریی) سەرنجڕاکێشتر لە کێشەی خستنەتەك چەشنێك، کێشەکانی لێکدانەوەیە[253]، کە لە گشت چەشنەکانی هێمادا هەن و دەردەکەون. کێشەکان ئاماژە بەوە دەدەن، کە مامەڵەکردن و بەکارهێنانی هێما ئاسان نییەو بەو شێوەیە نییە، کە بە مێکانیکیی هێمایەك و ناولێنراوەکەی/ناوبۆدانراوەکەی پەیوەندیی دروستبکەن[254]، وەك بۆ نموونە لە ئاماژە ("نیشاندەرەکان و نیشانەییەکان)[255]" دا: زۆر جار ئاشکرا نییە، ئێمە دیاردەیەك

---

[250] anfechten
[251] Zuordnungsprobleme
[252] Lautstruktur
[253] Interpretation
[254] korrelieren
[255] Indexe

"هێما نادەمییەکان"[244] ئەو نیشانەو ئیشارە نادەمیانەن، کە کۆمەڵ پەسنیکردوون و مرۆڤ بۆ لەیەکترییگەیشتن بەکاریاندەهێنێت. ئەوانەن کە ناوابەستە لەزمان هەن، وەك بۆ نموونە سیماو دەموچاو[245]، نیگاو چاوتێبڕیین، ڕاوەستەی لەش و لەشولار[246] و تاڕادەیەکیش جلوبەرگ، جۆری بڕیینی قژو داهێنانی[247] و ... هتد. گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن دەتوانێت تەنها بەم هێما نادەمیانە سەربگرێت. لەگەڵ ئاخاوتن و گفتوگۆکردنی دەمییدا دێن و هاودەمیی ئەوانن –هیچ پەیوەندییەکی زمانیی[248] نێوان دوو کەس، بەبێ بەکارهێنانی سیماو دەمووچاو، سەرناگرێت و بیری لێناکرێتەوەو نییە– (بەراوردی بکە لەگەڵ (گۆکردنی هەڵسوکەوتە نادەمیەکان لە شییکردنەوەی قسەو دەمەتەقێدا Gespraechsanalyse !). لە بنەڕەتدا یان بەلانی کەمەوە هێماکانی هاتوچۆ زۆربەی پێڕەوەکانی هێما نا_دەمییەکان و پیکتۆگرامەکان – ڕەمزەکانی فڕۆکەخانەو تەرمینالی شەمەندەفەر، کە بوونەتە ستاندارد– پێکدەهێنن.

هەر وەك چۆن زاراوەکانی دەمیی، ئاوەڵ_دەمیی و نا_دەمیی دەربدەخەن، ئەم پۆلێنکردنەی هێماکان تەواو لە ڕوانگەو بۆچوونی زمانەوانییەوە دەکرێت و بەناو ئەو دابەشکردنانەی سەرەودا تێدەپەڕێت: هێما نا_دەمیەکان دەتوانن لە جۆری ئاماژەیی و ئامازەکاریی، وێنەیی یان ڕەمزیی[249] بن و ئاوەڵ_دەمیەکان زۆربەی زۆرن، بەڵام تەنها لەجۆری ئامازەکاریی نیین.

ئێستایش دەربارەی ئەو ئاکاردیارییکردنە چەند تەواوکردنێکی کۆتایی دەهێنرێنەوە:

---

[244] محمد معروف فتاح (1990: 40_41) زاراوەی "هێما زمانیەکان و هێمانازمانیەکان" لەبری زاراوەکانی "هێما دەمیی و نادەمیەکان" ی هێناوەتەوە. لەبەرئەوەی ئەو هێمایانە گشتیان بۆ کردەی پەیوەندیی و لەیەکگەیشتنن. بە چاکتر زانراوە، ئەم زاراوانەی دوایی بەکاربهێنرێن.

[245] Gestik und Mimik

[246] Körperhaltung

[247] Frisur

[248] Sprachliche Kontakt

[249] Indexikalisch, ikonisch, symbolisch

7_3/2) سێگۆشەی هێمالۆژیی

ڕوونکردنەوەکان دەربارەی چەشنەکانی هێما لە (5_2/2) و (6_3/2) دا، لە ڕووی هێماوە بەردەوام بەسترابوون بە "قەوارەیەکی بنەڕەتیی گریمانەکاریی"[256] وەو پشتیانپێدەبەسترا، بەبێ ئەوەی ئەو قەوارەیە ڕاستەوخۆ هێنرابێتەناوەوەو ناوی هێنرابێت. ئەو قەوارەیە "هێمابەکارهێنەر"[257] ە. ئەوەتا بۆ نموونە لە هەر سێ ڕوونکردنەوەکەدا قورسایی خراوەتەسەر ئاکاردیارییکردنی ئەو "زانیین"[258] ەی، کە "ناسیین"[259] ی هێما پێکدەهێنێت یان باشتر بڵێین، کە چەشنێکی تایبەتیی هێما دروستدەکات و بنەماو بناغەی بەکارهێنانی هێمایە.

گرنگ ئەوەیە، کە گەڕانەوە بۆ "ناوبۆدانراوێك/هێمابۆدانراوێك"[260] و بۆ "ئاماژەدەر"[261] ەکەی و پشتبەستن پێیان دەتوانێت تەنها لەڕێی "هێمابەکارهێنەرێك"ەوە دروستببێت. هێماکان لە خۆیانەوە ئاماژە بە چشتێکی دییکە نادەن. لەبەر ئەوە پێویستە بە پێناسەکەی هێمادا بچیینەوە، کە پێشتر وەك "نوێنەر و لەبریدانان" کرا. هێما تەنها کاتێك لەبری چشتێك دادەنرێت، کە ئەو پەیوەندیی بەستنەوەیەی یان ئاماژەییەی —ئەوەی نێوان ناوبۆدانراوو ئاماژەدەرەکە (هێماکە)— لەلایەن هێمابەکارهێنەرێکەوە بنیاتبنرێت و دروستبکرێت. ئاماژەدەرەکە بەبێ بکەرەکەی بیریلێناکرێتەوە، کە هێماکان —بۆ هەر مەبەستێك— بەکاردەهێنن.

مۆریس ئەم چشتەی لە سێگۆشەیەکی هێمالۆژییانەدا چەسپاند، کە داڕشتەیەکی وێنەییەو هێمابەکارهێنەریشی تێدا داناوە. داڕشتە وەرگێڕاوەکەی لە (3) دا خراوەتەڕوو.

---

[256] Zeichentheoretisch fundamentale Grösse
[257] Zeichenbenutzer
[258] Wissen
[259] Kenntnis
[260] Bezeichnete
[261] Referenzbezug

به هێما دابنێین یان نا. لەم حاڵەتانەدا پرسیار دادەنێن و پرسیاردەکەین: ئایا ئەو زەردەخەنەیە بە ئاگاهێنانەوەیە یان هیچ واتایەکی نییە؟ ئایا هەستکردنێکی کتوپڕی پێشوەخت بە چشتێك یان ڕووداوێك هەواڵێکی/پەیامێکی بێ ئاگایانەیە یان چارەنووس (قیسمەت و نسیبە) یان دیاردەیەکی لاوەکیی کەم_بەهای چالاکیی بیرو بیرکردنەوەیە؟ ئەگەر هەموو چشتێك بتوانێت هێما بێت، ئەوا ئامارژە بۆ ئەمە زۆرە. زۆر لەو دیاردانەی ڕووبەڕووماندەبنەوە، گرنگ و واتادارن بۆمان، بەبێ ئەوەی ڕوون و ئاشکرابێت، کە لە ڕاستییدا گرنگن و چشتێکیان لێوەوەردەگیردرێت. لەبەرئەوە ژیانی ڕۆژانەمان پڕە لە پرۆسەکانی هێما، کە بریتیین لە هەوڵەکانی هێما_ناسیینەوەو تێگەیشتن لێیان. هەموو ئەو هەوڵانە سوودەمەندنیین یان لەبارنیین بۆئەوەی جێبەجێبکرێن و زۆریشیان نامانگەیەنن بە ئەنجامی ڕەهاو قەناعەتپێکەر.

لەتەك ئەوەدا، ئەو حاڵەتەیش هەیە، کە بێگومان ئێمەچشتێك وەك هێما دەناسیینەوە، بەڵام هۆو ئامێرێکمان نییە لەڕێیەوە تێیبگەین –نموونە بۆ ئەو حاڵەتە دەربڕاوەکانی زمانێکی بیانیی یان نوسراوە کۆنەکانی سەر بەردەکانن–.

(پ) هەر وەك پێشتر ئامارژەی پێدرا، مەرجی پێشەکیی بۆ تێگەیشتنی ڕەمزێك زانیینە دەربارەی ڕێکەوتنەکەی کۆمەڵ، کە چشتێکی لەبار بۆ پەیپێبردن دەکات بە هێمای واتادار. لەمەوە دەتوانرێت هێماکان بە گوێرەی ڕادەو ڕێژەی ڕێکەوتنی کۆمەڵ لەسەر پەسنکردنەکەیشی لەیەکجیابکرێنەوە: ئەو هێمایانەی لە بیرکارییدا بەکارهێنراون (+، – و ... هتد.)، پێویستیان بەوەیە بە تەواویی لەلایەن کۆمەڵەوە پەسنبکرێن.

بەڵام هەر وەك پێشتر ئامارژەی پێدرا، هێما هەن، تێکەڵن، وەك بۆ نموونە ئەوانەی سەر ڕێگاوبان، کە هەندێکیان پێویستیان بە پەسەندکردن و ڕێکەوتنی کۆمەڵ هەیەو هەندێکی دییکەیان پێویستیان پێی نییە.

ناویانلێدەنرێت، لە هەر قسەکردنێکدا دەربارەی هێماو هێمابەکارهێنان ڕۆڵێك دەبینن. ئەوانە لە ڕوونکردنەوەکانی تاوەکو ئێستاماندا بە شاراوەیی یان بە ئاشکرا لێیاندواوین. لێرەوە لەڕێی نموونەی هێمای زمانییەوە لێکدەدرێنەوەو دەخرێنەڕوو. پەیوەست بە هێماکانی دییکەوە ڕەنگە پێوستیکردبێت هەندێك ڕوونکردنەوە دەستیانپێدابهێنرێت و بگۆڕدرێن. هەروەها لەبەشەکانی دییکەی ئەم پەرتووکەدا ئەو دیارییکردنانەی ، کە لێردا قسەیان لەسەردەکرێت، بەردەوام ڕۆڵێك دەبینن.

(ا) هێمای هەبوو و هێمای ئێستایی (ئێستا_لەئارادا)[264]

لە لێکدانەوەو خستنەڕووەکاندا دەربارەی"ئاماژەیی"؛ "وێنەیی" و "ڕەمز" و لە دارشتەکەی سیگۆشەی هێمالۆژییدا، بەبێ ئەوەی ناویانبهێنرێت، گرنگترین جیاوازیەکانی "هێما هەبووەکان" و "هێما_ئێستایی" ەکان دەرخران. ئاسانتر لە گشتیان، لەم جیاوازییەی ڕەمزەکان دەگەین. گەر بمانەوێت بەکارهێنانی ئێستایی (ئێستا_لەئارادای) چەند ملیۆن جارەی وشەی /درەخت/ ی زمانی کوردیی بژمێرین، بەتەواویی بەم شێوەیە دەیژمێرین: ناوابەستە لەوەی، چەندین جار وشەکە بەکاردەهێنرێت، جارێك وشەی دەرخت دەهێنیینەوە، هەر وەك وشەی /دالان، بەربووك، هەڵەفە/ ، کە زۆر دەگمەن بەکاردەهێنرێن. وشەی /درەخت/ تەرزێکە (یەك چەشنە) ، کە دەتوانرێت بە ویستی خۆمان لە چەندین جار بەکارهێنانیدا وەك هێمایەکی ئێستایی (وەك قسە_هێما[265]) بەرجەستەبکرێت.

"هەبوو" وەك "تەرزێك" بە هێمایەك دەگوترێت، کە قەوارەیەکی نادیاریی دەرهێنراوە[266] ، کە بناغەو بنەڕەتیی هەر یەك لەو بەکارهێنراوانەیەو هەرگیز ناتوانێت وەك ئەو یەکە بناغەیی و بنەڕەتییە بەرجەستەبکرێت. وەك هێمایەکی

---

[264] Virtualität und Aktualität
[265] Als token
[266] erschlossen

3- دارشتەی "سێگۆشەی هێمالۆژیی"

هێما　　　　　　　　هێمابۆدانراو

هێمابەکارهێنەر

هێڵە پچڕپچڕەکە دەبێت ئەوە نیشانبدات، کە کاتێك دەتوانرێت لە بەستنەوەی نێوان هێماو هێمابۆدانراوەکە قسەبکرێت، کە چالاکیی هێمابەکارهێنەرێك هەبێت، کەواتە ئەو هێمابەکارهێنەرەی، کە بەهۆی زانینەکەیەوە دەربارەی هێماکەو بەهۆی بەستنەوەیەوە –بەیاریدەی هێماکە– بە هێمابۆدانراوەکەوە ئەو پەیوەندیی و بەستنەوەیە دروستدەکات.

8_3/2) جیاوازییە بنەڕەتیەکانی هێما لەڕووی گریمانەکارییەوە[262]

پەیوەست بە چەشنەکانی هێماوە (6_3/2) و بەمەبەستی بەستنەوەی (بەشەی دووهەم) بە (بەشی سێهەم) ەوە، ئەم بابەتەی هێمای زمانیی لێرەدا هێنراوەتەوە. بەر لەوەی بە تەواویی ڕووبکەینە هێمازمانییەکان، پێویستە هەندێك زاراوەی بنەڕەتیی و بنجیی نەزەریی هێما[263] گفتوگۆیان لەسەربکرێت، کە توندوتۆڵ بەڕوونکردنەوەکانی پێشترەوە بەندن و تەواوکەری ئەوانن. ئەو پەیوەندیی و حاڵەتانەی، کە بەم زاراوانە

[262] Zeichentheoretische Grundunterscheidung
[263] Zeichentheoretische Grundbegriffe

ئەبستراکتن. هێماکان و بەتایبەتیی هێما زمانییەکان لە دەقیی دییکەدا شکاونەتەوە[272].

– هێماکان بەردەوام لە دەقی فیزیکیی[273] و کۆمەڵایەتیی و دەروونییدا، لە مەوقیفێکدا، بەئێستایی_دەکرێن[274] و ناویاننراوە "هێمای ئێستایی". هێما بە ئێستایی_کراوەکان هەمیشە لە مەوقیفێکدا، لەتەک چەندین دیاردەی دییکەدا، دیاردەن و ئێمە لە ڕێی "زانیاریە پێشینەییەکان[275]" و ئەو "چاوەڕێلێکراوانەوە[276]" لێیاندەگەین، کە بەهۆی ئەزموونەکانمانەوە بەو مەوقیفەوەی دەبەستیینەوە. کە ئێمە هەور/هەڵم لەگەڵ دووکەڵ تێکەڵ ناکەین، کە ئێمە (بە زۆریی) لەو باوەڕەداین، سیماودەمووچاو، فەرمان، داواکردن، پاڕانەوەو ... هتد. ڕاستودروست تێگەیشتووین، پەیوەندیی بەوەوە هەیە، کە ئێمە هەڵم و زەردەخەنەو ... هتد. لە چێوەی گشت مەوقیفێکدا[277] لێکدەدەینەوە.

– هێما ئێستاییەکان بەزۆری هێمای تاك یان یەکە یەکە نین، بەو جۆرەی کە ئێمە تاوەکو ئێستا لێیان دواویین. ئەمە بەتایبەتیی بۆ دەربڕدراوەکان لە زمانە سروشتیەکاندا دەخوات. لە هەر یەك لە هێما بنەڕەتییەکان هێما ئاڵۆزەکان[278] دروستدەکرێن: خستنەتەکیەکەکان[279]ی وشە، ڕستەو دەق. هێما ئاڵۆزەکان ڕێکەدەدەن دییسانەوە لەڕێی شییکردنەوەوە بکرێنەوە بە هێما تاکەکانی، کە لێیانپێکهاتوون. لە بنەڕەتدا ئەگەری ئەوە هەیە، لە هەندێك مەوقیفدا بە تەنها وشەیەك پێڕاگەیاندنێك

---

[272] Sind eingebetet
[273] Physischer Kontext
[274] Werden akzualisiert
[275] Hintergrund
[276] Erwartungen
[277] Rahmen einer Gesamtsituation
[278] Komplexe Zeichen
[279] Kombinationen

بەرجەستەکراو، هەمیشە لە دەقێکی ئێستایی (دەقێکی ئێستا_لەئارادابوو)[267] دا شکاوەتەوە. لەناو هێما ئێستاییەکاندا[268]، هێمای هەبوو ڕەنگە بۆ تۆمارکردنی فەرهەنگیی نزدیکترینیان بێت: لێرەدا هێمایەکی بە ئێستایی_کراو بۆ هەر ناولێنراوێك بێت، دانانرێت، بەڵکو بۆ خودی هێماهەبووەکە دادەنرێت.

"هێما هەبوو" ەکە ئاماژە بە ناولێنراوێکی دیارییکراو نادات و بۆ ئەو ناوبۆدانراوە ناگەڕێتەوە. ئاماژەدان یان گەڕانەوە بۆ ئەو ناولێنراوو ناوبۆدانراوە یەکەم جار لە بەکارهێنانی هێما هەبووەکەدا لەلایەن هێمابەکارهێنەرەوە دێتەئاراوەو پەیدادەبێت. هەر وەك پێشتر باسکرا، تەنها هێما_ئێستاییەکان "ئاماژەدەرێك[269]" یان هەیە.

لەم جیاوازیی و جیاکردنەوەیەوە دابەشکردنێکی بنچینەیی و بنەڕەتیی[270] بۆ هێمالۆژیی و بۆ زانستی زمان کەوتووەتەوە: پشکنینی هێماکان خۆیان —هێما ئێستاییەکان—، و پشکنینی هێمابەکارهێنان دوو چشتی لە بنەڕەتدا جیاوازن (بڕوانە "تێڕوانینە بنەڕەتیە زمانەوانیەکان لەگەڵ بابەت و پرسیارو بەدواداچوونەکانی پراگماتیك !).

ب) هێما، مەوقیف، دەق/دەورووبەر، پێڕەو

ئێمە تائێستا وەها لە هێما دواوین، کە بەلانی کەمەوە ئاسان بوو، لە گشت قسەکاندا[271] دەربارەی "هێما" وەك "قسە" دەربارەی یەکە یەکەی هێما بکەین. بەڵام نابێت لەیادمانبچێت، کە هێماکان بۆ خۆیان یەکە یەکەن و یەکەی نادیارو

[267] Aktueller Kontext
[268] Aktualisierte Zeichen
[269] Referenz
[270] Grundlegende Zweiteilung
[271] Aussagen

لێرەدا هەندێک لەو کێشانە دێنەپێشەوە، کە پێویست ناکات لەم کتێبەدا چارەو چارەسەریان بۆ بهێنرێتەوە (بیشڕوانە (8/3) !). بەڵام ئامارژەدان بە هەندێک مەرج و کریتێرو پرسیاری گرنگ دەربارەی زاراوەی پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن پێویستن (بڕوانە "پراگماتیک و بابەت و بەدواداچوونەکانی" !):

– زمانەوان هەن، کە مەیلی ئەوەیان هەیە، هەر "بەکارهێنانێکی زمان" وەک پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن سەیربکەن و بەوی دابنێن – هەروەها نوسیینی یادگارەکانی ڕۆژانەی کەسێک[283] و قسەکردنەکان لەگەڵ خودی خۆدا[284] و ... هتد.–. لەگەڵ ئەوەیشدا لێرەدا هاودەم نییە، ئەم بەکارهێنانەی زمان ڕێگەدەدات وەک گۆڕیینی پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لە یەکگەیشتن –گۆڕیینەوەی لەیەکگەیشتن لەگەڵ خودی خۆدا[285]، بە ئەنالۆژیی لەگەڵ قسەکردنێکی ئاڕاستەکراو بۆ هاودەم دادەنرێت– لێیبگەین. ئەم ئەنالۆژییە پشت بە ئامارژەیەک بە مێژووی فێرکاریی[286] دەبەستێت: بەکارهێنانی زمان ڕەگ و ڕیشەی لە مەوقیفی دیالۆگی دایکوباوک و منداڵدا هەیە. دیارە، کە جیاوازیەکانیش لەچاو گوم نابن و دیارن: قسەکردنێک لەگەڵ خودی خۆدا دەگمەن دەردەبڕدرێتە دەرەوەو بە زۆریی ڕووداوێک نییە، لەباربێت بۆ ئەوەی لەڕێی هەستەکانەوە پەیپێبرێت، چونکە ئەم چەشنە قسەکردنە لە ناوەوە دەمێنێتەوە. هەروەها بە هیچ جۆرێکیش پێویستی نییە یاساکانی گچکەترین ڕوونکەرەوەیی، کۆهێرەنس و لێتێگەیشتن[287] بیگرنەوەو لەگەڵییدا پەیکاڵبن، هەر وەک چۆن ئەمە لە پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنێکی ئاڕاستەکراودا بۆ هاودەمێک دەخۆن. هەندێک لە فۆڕمەکانی بەکارهێنانی زمان بۆ خۆیان، تەنانەت پێویستیان بەوە نییە، چۆن

[283] Tagebuecher
[284] Selbstgespräche
[285] Verständigung mit sich selbst
[286] Lerngeschichte
[287] Regeln der minimalen Explizitheit, Kohärenz und Verständlichkeit

بکرێت –پێڕابگەیەنیت یان پێتڕابگەیەنرێت–. بەڵام ئەمە لە بواری پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنی زمانییدا ناوازەیە. لە دەربڕینی زمانییدایە، لە دەقیی زمانییدایە، کە لەڕێی ڕیزکردنی (یاسابەندی) یەکە یەکەی هێماکانەوە پێڕاگەیاندن ئەو لەبارییەی بۆ خۆگونجاندن[280] –لەگەڵ حاڵەتی تایبەتیی و مەبەستی دەربڕاوەکان– و بۆ ئاڵۆزیی[281] هەیە، کە لە ڕێی تاکە هێماوە ناتوانین پێیانبگەین.

– هێما هەبووەکان –ڕوونترو ئاشکراتر لە زماندا– زنجیرەیەك لە پێڕەو دروستدەکەن، کە گشتیان پێکەوە بۆ نموونە پێڕەوی زمانێکی وەك " پێڕەوی زمانی کوردیی" پێکدەهێنن. دوو چەمکەلایەنی پێڕەو لەیەکجیادەکرێنەوە: پەیوەندییە جێنشینییەکان –پەیوەندیی نێوان هەمان جۆرن و بەتایبەتیی هەمان گۆکردنیان هەیە– و پەیوەندییە تەکنشینییەکان –پەیوەندیی نێوان هێماکان لە جۆرە جیاوازەکان و بەتایبەتیی بە گۆکردنی جیاوازەوە، کە بناغەو بنچینەی دروستکردنی/دروستبونی هێمائاڵۆزەکانن– (دەربارەی وردەکاریەکانی ئەم بابەتە، بڕوانە "مۆڕفۆلۆژیی و تیۆریەکانی زانستی وشە" !).

(پ) هێماو پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن

لەبەرچاوترین فۆڕمی هێمابەکارهێنان گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنە، کە ڕاگەیاندنی بیر (لێکردنەوە) ەکان بە کەسانی دییکە، ڕێکخستنی پەیوەندییەکان لەگەڵ کەسانی دییکەداو گونجاندنی چالاکیەکان پێکەوە[282] لەگەڵ کەسانی دییکەدا دەگرێتەوە. بەڵام ئەم زاراوەی "پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنە" پەیوەست بە بەرفراوانیی جۆرەکانی زمان_بەکارهێنان و هێما_بەکارهێنانەوە چیی دەبەخشێت؟

---

[280] Flexibilität
[281] Komplexität
[282] Koordination der Handlungen

بەردەوام لەگەڵ ئەوەیشدا کە پێڕادەگەیەنرێت –دەگوترێت یان دەنووسرێت–، پەیوەندییان نەبێت. ئەوانە زۆر گرنگن و گرنگییان لە گفتوگۆکاندا لەگەڵ کەسانی جۆراوجۆردا دەردەکەوێت. کاتێك کەسێك، کە هێمای لەم جۆرەی بەکارهێناو دەریخستن و هێماکانی کەم لەباربوون بۆ لێکدانەوە یان هەر لەبارنەبوون بۆ لێکدانەوە، ئەوا ئێمە کەسەکە بە هاودەمێکی ناخۆش یان هەرەشەلێکەر تێدەگەین. Jackson and Beavin, Watzlawick (1974) لە کتێبە بەناوبانگەکەیاندا بە ناونیشانی "گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنی مرۆڤ" ەوە ئاماژەیان بەوە دا، کە ئێمە زۆرتر لەسەر بنەماو بناغەی ئەو بەڵگە_ئاماژەییانە[290] باوەڕپێکراویی[291]، جدێتیی[292] و ئاکاری هاودەمی قسەکردنەکەمان هەڵدەسەنگێنین و دەنرخێنین وەك لەسەر بناغەی داڕشتنە زمانییەکانی[293]. ئەو کەسەی قسەدەکات، دەتوانێت ئاسانتر ئەوە کۆنترۆڵبکات کە دەیڵێت وەك لە دەربڕینە جەستەییە ڕاستەوخۆکانی[294]. لەبەر ئەوە، دەتوانین دەمیی و بەدەم بەبێ کێشە درۆبکەین، بەڵام بە پێچەوانەوە، دروستکردن و هێنانەئارای هاودەمیی و نادەمیی بۆ باوەڕکردن –باوەڕی هاودەمیی و نادەمیی– پێیان زۆر گرانە. بۆیە ئێمە مەیلی ئەوەمان هەیەو تەنانەت بە پێویستیشی دەزانین، ئەم چەشنە زانیاریە نادەمیانە زۆر بە جدیی وەربگرین. ئێستایش لەبەرئەوەی، کە ڕواڵەت و دییوی دەرەوەمان لەگەڵ هەڵسوکەوتماندا تەنها لە کاتی قسەکردندا تا ڕادەیەك لەبار بۆ لێکدانەوە نامێننەوە، بەڵکو لە پشووە بێدەنگەکانیشماندا[295] و تەنانەت لە دەرەوەی مەوقیفی قسەکردنەکانیشدا هەر وەهان، Watzlawick گەیشتووە

---

[290] Indizien
[291] Glaubwuerdigkeit
[292] Ernsthaftigkeit
[293] Sprachliche Formulierungen
[294] Unmittelbare körperliche Ausdruecke
[295] Schweigepausen

قسەکردن لەگەڵ کەسانی دیکەدا، بە ئاگاو هوشیارییەوە پەیپێدەبرێت و جڵەوو ڕەشمەی دەگیردرێت –ژیانی هوشیارو بە ئاگاوەمان پڕە لە بەڕێوەچوونی دەستووربەندی (لەخۆوە نای) ناولێنان و داڕشتنەکانی ناوەوە[288]. لەم بارو حاڵەتەی ئێستادا، دەتوانرێت ئەوپەڕیی لێکدانەوەی ڕمڵێدەرانە[289] دەربارەی گۆکردنەکانی ئەم فۆڕمانەی بەکارهێنانی زمان بگوترێت. ئایا دەتوانرێن ئەم فۆڕمانە بخرێنە ژێر چەتری پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنەوە؟ وەڵامەکە هەرچۆنێك بدرێتەوە، ئەوا نە هاوبەشیەکانیان و نە جیاوازیەکانیان ناتوانرێن بسردرێنەوە.

– گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنی زمانیی تەنها بە هێما زمانیەکان دەکرێت و ڕوودەدات. بەڵام لێشاوێك لە هێمای هاودەمیی و هێمای نادەمیی لە تەکیدا هەن و بەڕێدەکەن: کاتێك کەسێك قسەدەکات، لە ڕێی قسەکردنکەیەوە جێکەوتەی (مەوقیعی) لە چێوەکەدا ئاشکرادەکات، کە توخمی، تەمەنی و ڕەنگە میزاجی و ویستیی –ئەوەی دەوێت یان نا–، دەگرێتەوە. سیماو دەموچاو، ڕاوەستەو وەستانی بەژنوباڵای، جلوبەرگی، ڕەوتی جوڵەکانی بریتیین لە هێمای زیادە، کە لەبارن بۆ لێکدانەوەو لێکدەدرێنەوەو دەتوانن کەم یان زۆر ڕاستەوخۆ یارمەتیی لە تێگەیشتنی گشت مەوقیفەکەدا بدەن. ئەو جۆرە زیادانە کەمتر سەرنجڕاکێشن وەك لە هێما فەرهەنگیەکان (لێکسیکیەکان) لە بواری زمانی نوسییندا، هەرچەندە تێیدا هەن و ئامادەیشن. نوسیین بە دەست (دەستنووس) و داڕشتن و خستنەڕووی دەق و نەوعییەتی کاغەزو ... هتد.، بۆ نموونە، لەوجۆرە زیادانەی زمانی نوسیینن. ئەو چەشنە دیاردانە لە بەکارهێنانی زماندا هەمیشە هەن، ئەگەر

[288] Innereunwillkuerliche ablaufende innere Benennungen und Formulierungen
[289] spekulieren

– بەر لە لە هەموویان، ئاماژەکاریی[300]، لە دەرەوەی مەوقیفەکانی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنیشداو ناوابەستەیش لە کەسەکانی دیکە، چێوەیەکی ئاڕاستەبوون و ئاڕاستەکردنی[301] بنەڕەتیی و بەردەوام دروستدەکات، کە ڕێگەماندەدات دەوروبەرو ژینگە سروشتیی و کۆمەڵایەتیەکەمان لێکبدەینەوە. ئەگەر ئێمە هەست بەو هەستە سەیرە لە مێشك و گەرووماندابکەین، دەزانین کە پەتا داکەوتووەو – هەڵامەت و کۆکەو قورگ_ئێشە– هاتووەتە ماڵەکەمانەوەو هەر کە چووینە چێشتخانە یان ڕێستۆرانتێکەوە، دەستبەجێ بەوە دەزانین، ئەگەر "لەگەڵ ئێمەدا دەگونجێت و بۆمان دەبێت یان نا"و ئەگەر چشتەکانی ناوی و کەژو هەواکەی ئیشارەو بروسکەیەکی خۆش و بەدڵمان دەداتێ[302] ... هتد. ئایا نموونەکەی دووهەمیان، حاڵەتێکی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنە؟ ئەگەر پرسیارەکە بە ئەریّ وەڵامبدەینەوە، ڕەنگە بتوانین ئەو هۆیانەی بۆبهێنینەوە، کە بە ڕێکەوت نییە، شوێنەکەیمان هەر بەو شێوەیەی خۆی بۆدەردەکەوێت و دێتەبەرچاو. چشتەکانی ناوی –کورسیی و مێزو ... هتد.– بەو جۆرە هەڵبژێردراون و دانراون، کە کاریگەرییان هەبێت و کاردانەوەکەمان کارتێکردنی ئەو "پێڕاگەیاندن" هەیە، کە بەو جۆرە هێنراوەتەئاراوەو دروستکراوە. ئەنجامەکانی لەوە دەکەونەوە لەوانە دەچن، کە لەلای Watzlawic هەن: لەویّ هەر نێرەرێکی دیارییەنەکراو هەیەو لێرە بەردەوام هەر وەرگرێکی پێڕاگەیاندنەکان هەیە، کە بەردەوام و بەناچاریی تێدەگات. گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن تا ڕادەیەك هەمان واتای ئاڕاستەکردنی خودی خۆی[303] دەبێت، بەلانی کەمەوە لە دنیای کۆمەڵایەتیی و کولتوورییدا. گفتوگۆکردن و

[300] indexikalisch
[301] orientierung
[302] Signalisiert eine sympatische Wellt
[303] Sich-orientieren

بەوەی، کە "پیاو ناتوانێت گفتوگۆو لەیەککەیشتن نەکات"[296].
شییکردنەوەکەی Watzlawick تا ڕادەیەکی گەلێك زۆر ڕاستیی پێکاوەو دروستە، بەلاّم دەربارەی ئەنجامەکەی، کە پێیگەیشتووە چەند پرسیارێك دێنە پێشەوە. لە تێگەیشتنی زمانیی ڕۆژانەداو لە تێگەیشتنی زۆربەی زۆری زمانەوانەکاندا بەستنەوەو بەندیەکی ئەدگاری وەك ئەنقەستیی[297] و بەویشەوە ئاڕاستەکراوی پێڕاگەیاندنەکە بە زاراوەو چەمکی گفتوگۆکردن و لەیەککەیشتنەوە هەیە. بەتایبەتیی ڕوون و ئاشکرا، ئەم نیشانانە لەم مەودا زمانیانەدا خۆیان نیشاندەدەن: لێرەدا بە زۆریی ئازادو ڕێگەپێدراوە، گفتوگۆولەیەککەیشتن بکرێت یان نا. هەروەها بە زۆرییش ئازادو ڕێگەپێدراوە ناوەڕۆکی پێڕاگەیاندنەکە دیارییبکرێت. Watzlawic بە جۆرێکی بنەڕەتیی دییکە لە زاراوەی گفتوگۆکردن و لەیەککەیشتن گەیشتووە. بۆ ئەویش گفتوگۆکردن و لەیەککەیشتن پێڕاگەیاندنەکە. بەلاّم وەك پێڕاگەیاندن ئەو ڕاستییە دەخوات، کە کەسەکان جلوبەرگ لەبەردەکەن و هەڵسوکەوت و ڕەفتاردەکەن و ... هتد. و بەوەیش لەباردەبن بۆ لێکدانەوەو دەتوانرێن لێکبدرێنەوە، ئیتر گرنگ نییە مەبەستەکانیان چییە[298]، بە واتا ناوابەستە لەوەی هاودەمی قسەکردنەکە چیی ئاڕاستەکردووەو مەبەستە نێردراوەکەی چییە –و ناوابەستە لەوەیش، ئەگەر بەئاگاو هوشیارییەوە بزانن، کە کار لەوانی دییکە دەکەن–. ئەوەی باشتر لەگەڵ تێگەیشتنە گشتیەکەی "گفتوگۆکردن و لەیەککەیشتن" دەگونجێت و هەڵدەکات، گۆڕیینی ەکەی نەبوونەکراوییە، گفتوگۆکردن و لەیەککەیشتن نەکەیت: بمانەوێت و نەمانەوێت، ئەو هەڵسوکەوتانەیش، کە بە ئەنقەستن نیین[299]، وەك هێما وەردەگیردرێن و لێکدەدرێنەوە.

[296] Man kann nicht nicht kommunitzieren
[297] Absichtlichkeit
[298] intendieren
[299] unabsichtlich

بەشی سێهەم
هێمای زمانیی

1/3) زانستی زمانو زانستی هێمای زمانیی

زانستی زمان خەریکی لێکدانەوەی هێماکانی زمانە بەتەنهاو کار بۆ ڕوونکردنەوە و دیارییکردنی پەیوەندیی فۆڕمو واتای ئەو جۆرانەی هێما دەکات، کە لە زماندا بەکار دەهێنرێن و بە "هێما زمانییەکان" ناسراون (بڕوانە (2/2) !). لەم زانستەی زماندا پێناسەی جۆراوجۆری" زانستی هێمای زمانیی" هەن، لەوانە: لێکۆڵینەوەو پشکنینی زانستانەی هێماکانی زمان، هەڵسوکەوتە ڕەمزییەکان، پێڕەوی گفتوگۆکردن و لەیەکگەشتن و ... هتد. [2] . هەریەك لە ئاستەکانی یان پێکهاتەکانی زمان خەریکی لێکدانەوەی ڕوویەکی هێما زمانییەکانە :

ا- دەنگسازیی خەریکی لێکدانەوەی فۆڕمی هێمایە،

ب- واتاسازیی خۆی بۆ لێکدانەوەی واتای هێماکان تەرخانکردووە،

پ- ڕێزمانیش (سینتاکسو مۆرفۆلۆژیی) هێماکان لە بەکارهێناندا لە وشەو ڕستەدا ڕووندەکاتەوە [3] .

لە تیوری هێمادا سیّو بەتایبەتی چوار لایەنی پشکنینی هێما جیادەکرێتەوە:

---

[2] محمد محوی 2001 ل 32-35

3 بڕوانە محمد معروف فتاح 1990 بۆ وێنەی ڕێزمانەکە

لەیەکگەیشتن دەبێتە چالاکییەك، کە لەبار نییە بۆ دیارییکردن و بوونە پرسیارو کێشەی بڕیاردان، بەڵکو بەلانی کەمەوە بە ژیانی هوشیارو بە ئاگاوە بەندو بەستراوەو لێیجیانابێتەوە. لێرەدا گەورەترین جیاوازیی لەگەڵ ئەو زاراوەیەی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتندا هەیە، کە گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن بە کردە[304] یەکی جیهانیی و کتوپڕیی لێرەو لەوێ و لەبار بۆ دیارییکردن[305] دەگات. نیشانەکانی ڕونکردنەوە، وەك ئەوانەی لە نموونەکەی یەکەمدا هێنرانەوە، زۆر کات وەك پێکهاتییلەکانی ناو گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن ناخۆن. ئەو چەشنە ئامارژە_بەڵگەییە سروشتیانە بەڵام لە گەلێك حاڵەتدا خراپ لە ئامارژە_بەڵگەییە کولتووریەکان و ئەوانە جیادەکرێنەوە، کە کەم یان زۆر بە ئاگاوە دروستکراون. ئەگەر حاڵەتی دووهەم لەسەر مەودای گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن حساببکرێت، بەڵام یەکەمیان بەو دانەنرێت، ئەوا دەبێت چاوەڕێی چەند کێشەیەك بین بۆ سنووردانان یان بۆ جیاکردنەوەی سنوورەکانیان.

---

[304] Tun
[305] aussetzbar

ڕەخساندووە[307]. ڕەمزەکان لە کردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردندا زانیاریی لە قسەکەرەوە بۆ گوێگر دەگوێزنەوە[308] بڕوانە (2/3_8_2)

لەگەڵ ئەو ڕوونکردنەوەیەی سەرەوەیشدا، دەبێت جەخت بخرێتەسەر ئەوەی، کە لە کردەی پەیوەندییەکەدا "هێما زمانییەکان"، نەك ڕەمز، بۆ لەیەکگەشتنن ، چونکە هێماکان لەو ئیشارە زمانییەی نێوان قسەکەرو گوێگردان. پەیوەست بە ئامادەکردن و نوسیینەوەی فەرهەنگیشەوە، ڕوونکردنەوەی ئەو زاراوانە مەرجی پێشەکیین، بۆیە یەکە یەکەو بەجیا ڕووندەکرێنەوەو ڕاڤەدەکرێن.

2/3) هێمای زمانیی

2/3_1) هێمای زمانیی و ئاکارە ڕەمزییەکەی

زمان ئەو کۆمەڵە ڕەمزە لەخۆوەوەیە، کە مرۆڤ لەکردەی پەیوەندیی گفتوگۆکلردن و لەیەکگەیشتندا بەکاریاندەهێنێت. چونکە لەلایەکەوە ڕەمز پۆلی ئەو هێمایانە دەگرێتەوە، کە پەیوەندیی نێوان هێماو چشتەکەی، کە بۆی دانراوە، تەنها لەسەر ڕێکەوتنی باوو ڕۆیشتووی کۆمەڵ لە کۆمەڵگادا وەستاوە[309] و لەلایەکی دیکەیشەوە دەنگەکانی زمان ڕەمزن، بەواتا دەنگەکان چشتێك دەنوێنن، کە خۆیان نیین و پەیوەندیی نێوان چشت و دەنگەکە دەستووربەدەرەو پەیوەندیەك لە نێوانیاندا نییە (بڕوانە (3/2_3) !))، پێویستیان بە لێکدانەوەو فێربوونە. هەر ئەو ڕەمزانەیشن، کە

---

[307] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (2008))!

سەرچاوەی پێشوو ل 5-7

[309] Perice (1931)

ا- پشـــکنینی لایـــەنی سینتاکســـیی (پەیوەنـــدیی هێماکـــان)، کـــە "سینتاگما"[4] دەگرێتەوە،

ب- پشکنینی لایـەنی واتایی(پەیوەنـدیی نێـوان هێمـا و واتـا)، کـە سـیمانتیک[5] دەگرێتەوە،

پ-پشکنینی لایەنی پراگماتیکی (پەیوەندیی نێوان هێماو بەکارهێنـەری هێمـا)، کە پراگماتیک دەگرێتەوە،

ت- پشکنینی لایەنی سیگماتی (پەیوەندیی نێوان هێما و جیهانی دەرەوەی نازمانیی)، کە "سیگماتیک"[6] دەگرێتەوە.

لە زانستی هێمای زمانییدا، زاراوەکانی "ڕەمز (3_3/2)، نیشانەرو نیشانەیی، وێنەیی (6_3/2) و کۆد (جفرە (3_8_3/2))، کۆدە گشتییەکەو ئیشارە" لەیەکجیاکراونەتەوە. بۆیە بە وردیش پرۆسەی پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن روونکراوەتەوە، چونکە زانستی هێما زمانیەکان پەیوەندیی لەگەڵ پێرەوی پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتندا هەیە، کە مەبەستە بنچینەییەکەی زانیاریی گواستنەوەیە. هەر وەك ئاماژەی پێدرا زمان کۆمەڵە ڕەمزێکی لە خۆوەیە و لەکردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردندا بۆ لەیەکگەشتن بەکاردەهێنرێن. دەنگەکانی زمان ڕەمزن، بەواتا دەنگەکان چشتێك دەنوێنن، کە خۆیان نین و پەیوەندیی نێوان چشت و دەنگەکە پەیوەندیی دەستوور بەدەرەو پەیوەندییەك لە نێوان دەنگ و واتاکانیاندا نییە و لەبەرئەمەیشە، پێویستیان بە لێکدانەوەو فێربوون هەیە.
ئەدگاری دەستووربەدەرییەکە سەربەخۆیی فۆنۆلۆژیی و لێکۆڵینەوەی فۆنۆلۆژیانەی

Syntagma 4

Syma 5

6 (ا) لەکاتی (1964) Klaus ەوە سیگماتی هەیە0

(ب) لە 596-595: 1981 Hadumod

محمد معروف فتاح

دەنگ بە دەنگ، لە بری وشە ڕەمزییەکان ئەگەری نییەو بیری لێناکرێتەوە. زۆربەی زۆری ئەو وشانە، کە ئەمڕۆ هەمان_کاتیی (سینخرۆن) دەتوانن بە وشەکانی وێنەگرتنی دەنگ بە دەنگ بخۆن، لەڕووی مێژووییەوە (دیرۆکیی/(دیاخرۆن) لەو وشانەی وێنەگرتنی دەنگ بە دەنگ نین. بەواتا لە وێنەلەبەرگرتنەوەی دەنگ بە دەنگ نین. وشەنامە ئەتیمۆلۆژییەکان[310] ئەمە دەسەلمێنن.

– وشەکانی، کە وێنەگرتنی دەنگن بە دەنگن، هەروا وێنەگرتنەوەو وێنە لەبەرگرتنەوەی ئاسایی نین. دەنگی سروشتیی نین، کە بێنەناو زمانەوە. خەسڵەتەکانی پێڕەوی زمانیش لێرەدا خۆیان دەسەپێنن. ئامارەیەکی تەواو جەستەیی و بەرجەستە بۆ ئەمە ئەوەیە، کە هێماکانی وێنەگرتنی دەنگ بە دەنگیش[311] پەیڕەوی "دروستە دەنگییەکە"[312] ی (و دروستە نوسیینیەکە[313] ی) هەر زمانێك دەکەن و پێویستە خۆیان لەگەڵیدا بگونجێنن و زۆر دەگمەن پێچەوانەکەی ڕوودەدات. کەواتە وێنەییەکە[314] ی ئەو وشانەی، کە وێنەگرتنی دەنگن بە دەنگ لەسەر بناغەیەکی پتەوی نا_وێنەیی وەستاوە. هەروا ئاسان وێنەی دەنگەکان ناگیردرێت، بەڵکو زۆرتر بە دەنگەکان (و پییتەکان) ی زمان لەبەرگرتنەوە دەکرێت. بۆ ئەوەیش بڕوانە وەرگرتنی زمانیی و چەسپاندنی ئەم "دەربڕدراوە دەنگییانە"[315] ی "سەگ" و "کەڵەشێر" لە زمانی ئەڵمانیی، فەڕەنسیی، ئینگلیزیی و کوردییدا:

_1

---

[310] Etymologie-Wörterbuecher
[311] Onomatopoetische Zeichen
[312] Lautstruktur
[313] Schreibstruktur
[314] Das ikonische
[315] Lautäusserungen

له کردەی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتندا زانیاریی له قسەکەرەوە بۆ گوێگر دەگوێزنەوە. بەڵام لەگەڵ ئەم ڕوونکردنەوەیەشدا، پێویستە جەختبخرێتە سەرە ئەوەی، کە "هێما زمانیەکان" نەك "ڕەمز" له کردەی پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتندا بەکاردەهێنرێن. کەواتە هێما زمانیەکان لەناو "ئیشارە زمانییەکە" ی نێوان قسەکەرو گوێگردان.

کەواتە "ڕەمز" زاراوە گشتییەکەیەو کە "هێمای زمانیی" یش تایبەتیەکەیەو له کردەی پەیوەندیی گفتەگۆکردن و لەیەکگەیشتنەکەدا بەکاردەهێنرێت (بڕوانە (1_8_3/2) !). لەبەر ئەمەیشە، کە گشت هێما زمانیەکان ڕەمزن و هەموو ڕەمزەکان هێما نین (بڕوانە "پێڕەوی هێما زمانیەکان" (2/3_3) و (2/3_8_1) !). بەم پێیەو بە بەراورد لەگەڵ "نیشاندەرو نیشانەیی" دا، ڕەمز تایبەتمەندیی گشتیی پۆلەکەیە یان چشتەکەیە. لەبەر ئەوەی جۆرێك له تایبەتمەندیی له "هێما" دا هەیەو له واتا گشتییەکەی "ڕەمز" دا نادیارن، له زانستی زماندا "ڕەمز" لەبری "هێما" بەکارنەهێنراوە.

پۆلێك هێمای زمانیی هەن –وشەکانی "وێنەگرتنی دەنگن بە دەنگ"/"وێنە لەبەرگرتنەوە بە دەنگ"–. لێیانەوە وەهادەردەکەوێت، بەرپەرچی ئەوە بدەنەوە، کە هێما زمانیەکان بە گشتیی له جۆری ڕەمزین. ئەم وشانەی، کە ناوی "وشە وێنەییە دەنگییەکان" یان لێنراوە، وەك /کوکوختیی و میاومیاو/، وێنەیین (وێنەگیراوەکان) نەك ڕەمزیی (2/3_6). لەگەڵ ئەوەیشدا دەتوانین هەر لەسەر ئەوە بمێنینەوە، کە ئاکاری هێما زمانیەکان ڕەمزییە، بەواتا کە خۆیان ڕەمزین. هۆکان بۆ ئەوە ئەمانەن:

– ژمارەی وشەکانی وێنەگرتنی دەنگ بەدەنگ له زمانێکی وەك کوردییدا سنووردارە.

– ئەگەری ئەوە هەیە، لەبری دەربڕینە دەنگییەکان بەدەنگ دەربڕینە ڕەمزییەکان بهێنرێن و دابنرێن، بەبێ ئەوەی له هێزو توانای دەربڕینیی زمانەکە کەمبکاتەوە. ڕەوتە پێچەوانەکە، بەواتا دانانی وشەکانی وێنەگرتنی

کێشەی لێکدانەوە لە چەشنی ئەوانەی سەرەوە دێنەپێشەوە (بەراوردی بکە لەگەڵ "پراگماتیک و بابەت و پرسیارەکانی" و مەرجەکانی گفتوگۆکردن و دەربڕینەکان بە خشکەیی" دا!).

1_1_2/3) فۆرم و واتا (ی هێما)

چونکە زمان پێڕەوی هێمایە، زمان بە هێما دەردەبڕدرێت و دێتەدەربڕین. هێما خۆی بریتییە لە دەربڕین بە دەنگ و واتایەک. کەواتە دەنگ لە زمانی مرۆڤدا کراوە بە هێما، دییوەکانی هێما ڕیزە دەنگێکی بیستەنیی و بیر یان چەمکەکەی بەرامبەریەتی، کە لە ڕیزە دەنگەکەیدا هەڵگیراوە. زمانەوان ئەمڕۆ لەبری هێشوەدەنگ و بیرو چەمکەکەی لە "فۆرم/شێوە" و "واتا" ی هێما دەدوێت. هەرچەندە پەیوەندیی نێوان فۆرم و واتا دەستووربەدەرو لەخۆوەیە (3/2_1_3)، بەڵام پەسنکردن و ڕێکەوتنی کۆمەڵیش لەسەر ئەو پەیوەندییە هەیەو بەبێ ئاگاداربوونی بەشداربووەکانی بەجێهێنراوە (2/3_4) و (3/2_1_3). زنجیرە پیتەکان هێمای هێشوە دەنگەکەن و لە زمانی نووسیندا لەبری ئەو بەکاردەهێنرێن.

سنورێك بۆ كورت و درێژیی هێما دانەنراوە، بۆیە وشەیەك، ڕستەیەك یان دەربڕاوێك دەشێت هێمایەك بێت. گرنگە، لەم پەیوەندییەدا ئەوە ئاشكرابكرێت، كە لە مۆدێلی ڕێزمانی كوردییدا[II] پێكهاتەكانی مۆرفۆلۆژیی و سینتاكس تێكەڵ بەیەكتریی بوون و كە زمانی كوردیی زمانێكی داڕێژەرەو گەلێك لە وشەكانی ناو فەرهەنگەكەی لە شێوەی دەستەواژەوفرێزدان (بڕوانە: /بەسەركردنەوە، لەسەركردنەوە، لەبەرچاوخستن، بەخۆدانازیین، لەسەرخۆچوون و ... هتد). لەكاتی دەربڕیندا یان ئاخاوتندا، هێماكان بە پێی كات زنجیرەیی و ئاسۆیی یەك لەدووی یەك (تەكنشینیی) بەدووی یەكدا دەردەبڕدرێن[2].

[II] محەمەدی مەحویی/نەرمین عومەر (2005) ??????

[2] محمد معروف فتاح 1990 ل 41

فەرەنسیی	ئەڵمانیی	کوردیی	ئینگلیزیی
bow-wow	vou-vou	wauwau	wew wew
Cock-a-doodle-do	cocorico		kikeriki quqquququ

سەرنجڕاکێش و لە هەمان کاتدا پشتگیرییەك بۆ تیۆزەکەی دوایی، مێژووی دەربڕینی خوێندنی کەڵەشێرە لە زمانی فەرەنسییدا. "کۆکۆریکۆ" لە Grand Larouse (1866) دا دەرکەوتووە. بۆ یەکەم جار 1547 وەك coquerycoq لە وەرگێڕانێکدا دەرکەوتووە. بەم فۆرمە هەرە کۆنەیەوە، دەربڕینەکە دوو جار بە دەنگ و بە نوسین ئاماژەی بۆ کەڵەشێر (le coq) تێدایە. ئەوجا –وەك کەرەستەی زمانەکە– لە گەڵ تێپەڕبوونی کاتدا گەشەیکردووەو بووە بە cocorico. لەگەڵییدا بیچمەکەی گۆڕدراوە: لە نووسینەکەیدا پەیوەندیەکەی بە کەڵەشێرەوە نەماوەو تەنها دەنگی coq لە سەرەتای وشەکەدا ماوە.

هەروەها تێگەیشتنی هێمازمانییەکان لە دڵنیانەبوون بەدەر نییە. ڕاستە، کە هێما زمانیەکان جۆرێك لە دروستەی تایبەتییان هەیە و کە ئێمە دەگمەن پێویستەکات گومانمان لەوە هەبێت و نەزانیین، ئەگەر ئێمە پەیوەندیی و مامەڵەکردنمان لەگەڵ هێمادایە یان نا. لێرەیشدا گومان لە تێگەیشتنماندا هەیە. ئەو یارییکردنە بە "پڕۆسەکانی ئامژەپێدان"[316]، کە باسکرا، لەسەر ئاستێکی بەرزتر دەکەوێتەگەڕو کار: ئێمە لە هێماکان دەگەین و لە واتا زمانیەکەی دەگەین. بەڵام ئەمە ئەوە تەواو ڕوون و ئاشکراناکات، کام دەربڕاوە دەبێت بگوترێت و ناوەرۆکە کۆمەڵایەتییەکەی چییە. ئایا داواکردنێکی دەربڕدراوو گوتراو بۆ بانگکردن یان بۆ چوون بۆلایە، داوەتێکی ڕاستە یان دەربڕینێکی شێوازبەندانەی ڕێزلێگرتنە؟ لێرەدا

---

[316] Deutungsprozesse

2_1_2/3) دروستەی هێمای زمانیی

ڕەمزەکان و لەگەڵیاندا هێما زمانییەکان خاوەنی -پێشتر لەسەرەوە چەسپێنرا- واتایەکن. زنجیرە_دەنگی /چلاو/، لەگەڵ ئەوەیشدا کە بە گوێرەی دروستە دەنگییەکەی دەتوانێت وشەیەکی کوردیی بێت، بەڵام بۆیە هێمایەک نییە لە زمانی کوردییدا، چونکە هیچ واتایەکی هەڵنەگرتووە.

ئێمە هەرگیز فێرنەبووین زنجیرە_دەنگی /چلاو/ بە واتایەکەوە/ناوەرۆکێکەوە ببەستینەوەو لە دەربڕاوە زمانیەکانماندا بەکاریبهێنین. زنجیرە_دەنگەکە بۆ ئێمە وەک "توێکڵە وشە[318]" یەک دەمێنێتەوە. دروستبوویەکی دەنگییە[319]، کە هەر ئێستا بۆ خستنەڕووی ئەم چشتە هێمالۆژییە دەخوات. بە زنجیرە_دەنگی /هەنار/ بە پێچەوانەوە، دەتوانم پەیوەستبم بە "دارێک" مە[320]، کە لە یادەوەریەکانی منداڵییمدا -دارهەنارەکەی بەردەم ژوورەکەی مەلاخالیدی مەحویی لە سلێمانیی- جێگەیەکی پێشی پێشەوەی گرتووەو ئێستا داری هەنارەکە خۆی هەر نەماوەو بەڵام لە هەمان کاتیشدا پەیوەستبێت بە گشت ئەو هەنارانەوە، کە لە چەشنی بۆتانیی هەناری وەک گوڵەهەنارەکەی ماڵی دراوسێکەمانن. مەرجی پێشەکیی بۆ ئەوە تەنها ئەوەیە، کە من -و هاودەمی قسەکردنەکەم- واتایەک بەو زنجیرە_دەنگەوە ببەستینەوە، کە بتوانێت گشت ئەو "پەیوەستدارە ئاماژەدەرە[321]" جیاوازانە هەڵبگرێت.

کەواتە "واتا هەبوون" مەرجی پێشەکییە بۆ هێمای ڕەمزیی[322] (3_3/2) بۆ ئەوەی، کە بتوانرێت لە گۆکردنی نوێنەریی و لەبریدانانا[323] (1_3/2) و (4_3/2) بەکاربهێنرێت. /چلاو/ بەبێ واتایەو تەنها "فۆرمە هێما[324]" یەکە، کە ئەگەری بوونی هەیە (بڕوانە "وشە بە بڕشتە کوردیەکان" لە (محەمەدی مەحویی (2008) دا !).

---

[318] Worthuelse
[319] Lautgebilde
[320] Beziehe ich mich auf einen Baum, Bezugnahme
[321] Referenzbezuege
[322] Symbolisches Zeichen
[323] Stellvertreterfunktion
[324] Zeichenform

زۆربـەی زمانەوانـەکان زمـان بـە پێڕەوێکـی هێمـای زمـانیی دادەنـێن. هێمـاو کەرەستە زۆرو تێکچرژاوەکانی چوون بەناویەکدا و لە پێڕەویکی ورددا کاردەکەن. هـەر هێمایـەك ئەنـدامی کۆمـەلێك هێمـای دیکەیە لە زمانەکەداو پێکەوە کێڵگەیـەکی واتایی پێکدێنن، وەك بۆ نموونە "کێڵگەی واتایی گیانلەبەران" و "کێڵگەی واتـایی ئەندام (ەکانی لەش)" و ... هتد. (بڕوانە (4/3) و (5/3) !).

کێڵگە واتاییەکانیش، بەپێی دوورو نزدیکییان لەگەڵ یەکترییدا لـەڕووی واتـاوە، کێڵگەی واتایی گەورەترو گەورەتر پێکدێنن. بەواتایـەکی دییکە، پەیوەنـدیی واتـایی نێوان هێماکانی کێڵگەیەك و ئەوانەی کێڵگەکانی دیکەیش ئەگەری بوونی هەیـە. بـەم پێیـە گشـت هێمـاکـانی زمانێك پیڕەوی هێماکـانی ئـەو زمانـە پێکـدێنن. پەیوەنـدیی نێـوان هێمـاکـانی پێڕەوەکـە بـەهای (+ ، − ی نیشـانە واتاییـەکانی) هێمـاکـان دیاریـیـدەکات و بـەهای هـەر هێمایـەك لـە پەیوەنـدیی نێـوان هێماکاندایـە. پێـڕەوی هێمـاکـانی زمـان پێڕەوێکـی وردو ئـاڵۆزە، چـونکە ژمـارەی هێمـاکـانی یـان دانـەکانی زۆرن.

(ا) پێڕەوەکـە لـەو ڕووەوە کراوەیـە، کـە دەتوانرێـت هێمـاکـانی زۆر بکـرێن. هێماکانیش لە ئاستەکانی زماندا (دەنگسازیی، وشەسازیی، ڕستەسـازیی) لـەکاردان.
(ب) زمـان کـۆدە (3/2_8_3) و بـە پێڕەوێکـی داخـراویش دادەنرێـت. زۆربـەی زمانەوانـەکان زمـان بـە پێڕەوێکـی داخـراو دادەنـێن، بەتایبـەتیی بـۆ مەبەسـتی شییکردنەوە و لێکدانەوە. زمان وەك پێڕەوی بیرکاریی لە ناوەوە ڕێکەو وردو ئاڵۆزەو لەدەوروبـەر دابـڕاوە، بـەواتای ئـەوەی، کـە نەکاردەکاتـە سـەر دەوروبـەرو نـە لـە دەوروبەرەوە کاری تێدەکرێت[1] .

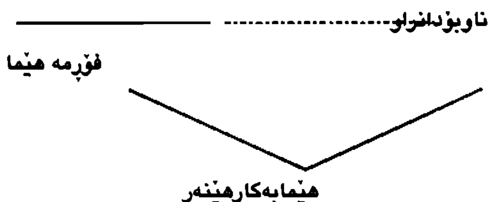
[1] محمد معروف فتاح 1990 ل 23 ، 41

ناوەرۆکەکەی نەبێت، کە تێیدا بیچەسپێنین. کەواتە هەبوونی فۆرمەهێمایەکی دروستەیی[135] مەرجێکی پێشەکییە بۆ ئەوەی، کە بتوانین دروستەییانە و بە دروستەیی[136] بیربکەینەوە.

بە گوێرەی ئەمە، سێگۆشە هێمالۆژییەکەی سەرەوە ڕێگەی دیارییکردن و ڕوونکردنەوەی تەواو وردی هێمارەمزییەکان دەدات. (بڕوانەی وێنەی (3_1) لە !). لەو وێنەیەدا ناوەرۆکە هێماو فۆرمە هێما هێمایان پێکهێناوەو ڕوون و ئاشکرا بەرز نوێنراون: پەیوەندیی ئەو دوانە بە ناوبۆدانراوە ئێستا_لەئاراکەیدا، بە پێچەوانەوە، "هێما_ناوەکیی[137]" (لەناوەوەی هێمادا) نییە، بەڵکو پەیوەندیەکەیان، لە هەر مەوقیفێکدا بێت، لەلایەن هێمابەکارهێنەرەوە[138] تازە دروستدەکرێت.

de Saussure خۆی بایەخی تەنها بە پێڕەوبەندیی زمان دەداو پەیوەستیە نازمانیەکانی هێمای فەرامۆشکردبوو. کەواتە وەك لە خشتەی (3_2) دا دەردەکەوێت، دروستە بنەڕەتیەکەی هێمای زمانیی لەو کەرەستە بەراییانە پێکهاتووە.

خشتەی (3_1): ناوەرۆکەهێماو فۆرمەهێماو پەیوەندییان بە مەوقیفەوە

---

[135] Struktuierte Zeichenform
[136] struktuiert
[137] zeichenintern
[138] Zeichenbenutzer

فۆرمە هێمایەك تەنها لەگەڵ "واتا هێما[325]" یەكدا پێكەوە هێمایەك پێكدەهێنن، كە دەتوانرێت وەك هۆو ئامێرێكی پەیوەستكار[326] بە ناوبۆدانراوێكەوە كارپێبكرێت. بە گوێرەی ئەمە هێما ڕەمزییەكە دروستبوویەكی لەناو خۆیدا چڕو ئاڵۆزە، كە تێیدا دوو چەمكەلایەنی جیاواز پێكەوە دێن. هەر بۆیە ناوی "هێمای دووپەلكیی[327]" لێنراوە. خاوەنی ئەم چەشنە هێمایانە بین و دەرووی دەستگەیشتنمان پێیان هەبێت و دەستمان بیانگاتێ، ئەوە دەبەخشێت، كە خاوەنی ئەو ئەگەرانەین و ئەو ئەگەرانەمان هەن، "ناوەرۆكێكی بیریی[328]" یان چەمكێك بە فۆرمەهێمایەكەوە ببەستیینەوە. ئەگەر لە ئێستەو بەدواوە بەبێ جیاكردنەوەو هەڵبژاردن لە هێما دواین، ئەوا مەبەستمان ئەو هێما ڕەمزییە ئاڵۆزانەو بەر لە هەر چشتێك هێما زمانیەكانە.

گشت پێناسە زمانەوانیەكانی هێما لەو ئاكاردیارییكدنەی سەرەوە دەرچوون و هاتوون، كە لە "مۆدێلی هێما[329]" كەی Ferdinand de Saussre ەوە هەڵگوێزراون. لەو مۆدێلەیدا، "فۆرمە هێما" ناوی signifiant[330] (فۆرمەهێمای) لێنراوەو واتایش signifie[331] (ناوەرۆكە هێما، واتا) و بەم ناوانەوە دیارییكراون و چەسپێنراون. فۆرمەهێما بەبێ ناوەرۆكەهێما فۆرمێكی بۆشە –توێكڵە وشەیەكە–. فۆرمەناوەرۆكیش بەبێ "دەربڕین/عیبارە[332]" یەكەیەكە، لەبارنییە بۆ ناولێنان و ناتوانرێت ناوی لێبنرێت. "تیۆرییدانەرانی زمان[333]" هەن، كە تەنانەت لەوەوە دەردەچن، كە ئێمە ناتوانین چەمكی/زاراوەی چەسپاوو سەقامگیر[334] دروستبكەین، ئەگەر ئێمە بۆیان "دەربڕینێكی/دەربڕاوێكی/عیبارەیەكی" لەبارمان بۆ چەسپاندنی

---

[325] Zeichenbedeutung
[326] Bezugnahme
[327] Bilaterales Zeichen
[328] Gedanklicher Inhalt
[329] Zeicenmodell
[330] signifikant
[331] Signifikat, signifikativ واتاجیاكەرەوەیی یەكە زمانییەكان
[332] Ausdruck
[333] Sprachtheoretiker
[334] Stabile Begriffe

وێنە دەنگ

ئەم زاراوانە زۆرتر ئاکاری نیشانە دەروونیی یان سایکۆلۆژیەکانی هەر دوو دیوی هێما دیارییدەکەن و ئەمە سەردەمانەو مۆدێرن بەم چەشنە دەردەبڕدرێت: ئەم زاراوانە قورساییدەخەنە سەر ئەوەی، کە هێما "لە مێشکی" مرۆڤدا داڕێژراوە. زاراوەکانی سەرەوە، بە پێچەوانەوە، جەختدەخەنە سەر پەیوەستەگیی[345] هەر دوو دیوەکەی هێما بەیەکەوە.

دیارییکردنەکانی De Saussure ئەوە دەگرنەوە، کە ناوی "هێمای هەبوو" ی لێنرا (بڕوانە (8_3/2 (ا)) !). لێرەیشدا چەند تێبینییەك دەربارەیان دەهێنرێنەوە:

(ا) Signifie (واتا، ناوەرۆکە هێما) قەوارەیەکە، کە وەك خوو_ئاسا[346] و ئاساییانە گرانە پەسنکردنی. Signifie (ا) دەخزێتە نێوان –یان دەستدەخاتەنێوان– هەر فۆڕمە هێمایەکی لەبارەوە بۆ بەرجەستەکردن و لەو بەرجەستەکردنەدا لەباردەبێت بۆ ئەوەی ئاسان پەسنبکرێت و (ب) دەخزێتە ئەو "پەیوەستداره ئاماژەدەر[347]" انەوەی، لە هێمابەکارهێناندا کراون بە هێمای ئێستایی Signifie و مەرجێکی پێشەکییە بۆ ئەوەی، هێماکان بتوانن گۆکردنی نوێنەرایەتیەکەیان (1_3/2) و (3_3/2) جێبەجێبکەن و بەجێیبهێنن، بەڵام ناوەکیی و لەناو خۆیدا[348] هەستپێکردن و دەستگەیشتن پێی هەر گران دەمێنێتەوە (بڕوانە "سێمانتیك" !).

لە بەشەکەی داهاتوودا دیوی Signifie زۆرتر لەیەکجیادەکرێتەوە، وەك لەوەی de Saussure کردوویەتی. زمانەوان دەربارەی دیوی ناوەرۆکی هێما لەتەك "واتا چەمکیی[349]" ەکاندا حساب بۆ "واتا ڕێزمانیی[350]" ەکانیش دەکات. ئەمەیش

[345] Bezogenheit
[346] notorisch
[347] Referenzbeuege
[348] innerlich
[349] Konzeptuelle Bedeutung

لەبری "هێما_دەربڕ[339]"، گەلێك جار بە هەمان واتاوە زاراوەی "فۆڕمە هێما[340]" یش بەکارهێنراوە. لەم کتێبەدا زاراوەکانی "دیيوی ناوەرۆك[341]" و "دیيوی دەربڕین[342]" یان "ئاستی ناوەرۆك[343]" و "ئاستی دەربڕین[344]" یش هێنراونەتەوە.

وێنەی (3_2) دروستەی بنەڕەتیی هێما

واتا

ناوەرۆکە هێما

فۆڕم

هێمادەربڕ

de Saussure لەتەك زاراوەکانی signifie (واتا) و significant (فۆڕم) دا "دەستە زاراوە" یەکی دیکەیشی بەکاردەهێنا، بۆئەوەی ناو لە هەر دوو دیيوی هێما بنێت: "چەمك" concept و image acoustique "وێنە دەنگ" (بڕوانە وێنەی (3_3) !).

خشتەی (3_3) پێکهاتییلەکانی دروستەی هێما

چەمك

تەسەور

6

تەسەوری دەنگیی

[339] Zeichenausdruck
[340] Zeichenform
[341] Inhaltsseite
[342] Ausdrucksseite
[343] Inhaltsebene
[344] Ausdrucksebene

ئەدگارەکانی بەکارهێنانی دەمیی و بەکارهێنانی نوسراوی هێما زمانیەکان و جیاوازیەکانی نێوان ئەو دوو فۆڕمە لە زۆر ڕووەوە بابەتی پشکنینی بەبایەخی زمانەوانین. پەیوەست بە گفتوگۆکانەوە لەسەر نیشانە بنەڕەتیی و بنچینەییە هێمالۆژییەکانی زمان، بەڵام کەمتر گرنگ و بەبایەخن. پەیوەست بەو پرسیارانەوە، کە لێرەدا گفتوگۆیان لەسەر دەکرێت –دەربڕاوە زمانیەکان لە کام فۆڕمانەدا بەرجەستەدەکرێن و دەدۆزرێنەوەو بەدەستدەخرێن و هەڵدەگیرێن و دەپارێزرێن[358]–، کەمتر پێویستن.

(پ) بۆ ئەوەی جۆرو بارودۆخی پەیوەندیی signifiant و Signific ڕونبکرێنەوە، de Saussure هەر دوو قەوارەکەی لەگەڵ دیوی پێشەوەو دیوی دواوەی پارچە کاغەزێکدا بەراوردکرد: بیر لە یەکێکیان ناکرێتەوە بەبێ ئەوی دیکەیان. دەبێت ئەم مێتافەرە وەك گەلێك لەوانی دیکە بە ئاگاوە لێکبدرێتەوە. پەیوەست بە هێماوە بەو جۆرە تێیدەگەین، کە ئێمە لە هێما وەك هێما دەگەین نەك بە شێوەیەکی دیکە وەك ئەو جووتە. بەڵام بەو شێوەیەیش نییە، کە هەر دوو دیوی هێما لە سروشتەوە وابەستەی یەکتریی بن، وەك پەڕەکانی کاغەزێك. بە پێچەوانەوە: ئەو دوو دیوەی هێما دوو قەوارەی جیاوازن و هەر یەکەیان لە تایبەتمەندیی خۆیدا ڕاستەوخۆ وابەستەی ئەوی دیکەیان نییە –هەر وەك چۆن زاراوەکانی "چەمك/تەسەور" و "وێنە/دەنگ" ئاماژەی پێدەدەن–. لەبەرئەوە دەتوانین ئەو فۆڕمەهێمایانە بەبێ کێشە بهێنینەبەرچاو خۆمان –تەسەوری بکەین–، کە هیچ واتایەك پەیکاڵیان نییەو نموونەکەی /چلاو/ ئەمە دەسەلمێنێت. هەروەها دەیشتوانین ئەو چەمکە بیریانە بهێنینە بەرچاو خۆمان، کە هیچ فۆڕمە هێمایەکی پەیکاڵیان نییە. خۆ دەزانین، کە لە هەر دوو حاڵەتەکەدا مامەڵەکردنمان چیدیی لەگەڵ هێمادا نییە، بەڵکو لەگەڵ ئەو چشت و بابەتانەدایە[359]، کە هێمایی[360] نین و ئەوانیش زنجیرە دەنگەکان یان چەمکە

---

[358] konserviert
[359] Objekte
[360] Zeichenhaft

چه‌مکه‌_لایه‌نێکی واتای هێما زمانیه‌کانه‌، كه‌ له‌ داڕشته‌و خستنه‌ڕووه‌که‌ی سه‌ره‌وه‌دا به‌ته‌واوی وه‌لاوه‌نراوه‌.

(ب) signifiant (فۆڕمه‌ هێما) قه‌واره‌یه‌کی نادیارو ئه‌بستراکته‌. مه‌به‌ست له‌مه‌ ئه‌وه‌یه‌، كه‌ ته‌نها به‌رجه‌سته‌کردنێکی دیبوی ده‌ربڕینی هێمایه‌ك، فۆڕمه‌ هێما نادیاره‌که‌ی ئه‌و هێمایه‌ نییه‌، به‌ڵكو ئه‌وه‌ی كه‌ هاوبه‌شی گشت به‌رجه‌سته‌کردنه‌کانی دیبوی ده‌ربڕینی هێماکه‌ن، ئه‌و ته‌رزه‌ بنه‌ڕه‌تیی و قووڵه‌ی فۆڕمه‌ هێماکه‌ن. له‌و كۆمه‌ڵانه‌دا، كه‌ زمانی نوسینیان هه‌یه‌، دوو فۆڕمی به‌رجه‌سته‌کردنی که‌ره‌سته‌یی زمان ناسراون: (ا) فۆڕمی به‌رجه‌سته‌کردنی ده‌میی و (ا) فۆڕمی به‌رجه‌سته‌کردنی به‌ نوسین. كاتێك له‌ دیبوی ده‌نگیی زمان قسه‌ده‌کرێت، مه‌به‌ست "وێنه‌ ده‌نگ" ه‌. ئه‌نالۆژ و وه‌ك ئه‌و، كه‌ له‌ دیبوی نوسین/نووسراو[351] ده‌دوێن، مه‌به‌ستمان "وێنه‌ی نوسین[352]" ه‌.

هه‌ر یه‌ك له‌ به‌رجه‌سته‌کردنه‌کانی هێمایه‌ك –"ڕووداوێکی ده‌نگیی" فیزیکیی[353] یان "نوسینی ده‌ستیی[354]"– تایبه‌تمه‌ندییه‌کی دانسقه[355] یان تایبه‌تمه‌ندییه‌کی تاك و تاقانه‌ نیشانده‌دات. ئه‌مانه‌یش ده‌شێت له‌ گه‌لێك ڕووه‌وه‌ گرنگ بن –ئه‌وه‌تا هه‌ر كه‌سێك، له‌ یه‌كه‌م وشه‌ی قسه‌کردنیه‌وه‌، له‌ زرنگه‌ی ده‌نگیه‌وه[356] ده‌ناسرێته‌وه‌–، به‌ڵام ئه‌وانه‌ بۆ ناسینه‌وه‌ی فۆڕمه‌ هێما ده‌ربڕدراوه‌که‌ گرنگ نین[357]. په‌یوه‌ست به‌وه‌وه‌، ته‌نها ئه‌وه‌ گرنگ و به‌بایه‌خه‌، كه‌ له‌ ڕووداوه‌ له‌باره‌که‌دا بۆ په‌یپێبردن پێی له‌ڕێی هه‌سته‌کانه‌وه‌ بتوانرێت بناسرێته‌وه‌و ئه‌ویش "وێنه‌ ده‌نگ" ییه‌که‌و "وێنه‌ی نوسین" ه‌که‌یه‌.

---

[350] Grammatische Bedeutung
[351] Schriftseite
[352] Schriftbild
[353] Physikalisches Lautereignis
[354] Schriftzuege
[355] Singuläre Eigenart
[356] Ton ihrer Stimme
[357] بڕوانه‌ (محه‌مه‌دی مه‌حویی (2008) !

خۆوە/دەستووربەدەر[364]"، "ڕێکەوتنی کۆمەڵایەتیی[365]" و "پەیوەستداریی/پەیوەندیی ئاوێتەبوون[366]"ن:

(ا) لەخۆوەو دەستووربەدەریی

ئاشکراترین و ناسراوترین نموونەیەك بۆ "دەستووربەدەریی" چۆنیەتیی پەیوەندییەتی لە زماندا بە "پەیوەندیی نێوان "فۆڕم و واتا" وە. پەیوەندیی نێوان "فۆڕم" و "هێما" یش هەمان پەیوەندیی نێوان "نیشارە" و "هەواڵ/واتا" یە.

لەگەڵ ئەوەیشدا، کە فۆڕمەهێماو ناوەڕۆکەهێما وابەستەی یەکترین، ئەو پەیوەندییە، هەر وەك ئاماژەی پێدرا، لە سروشتەوە نەدراوە. پەیوەندییەکەی نێوان ئەو دوانە لەخۆوەیەو بەپێی دەستوورێك یان یاسایەك نییە. دەبێت بەو واتاو ناوەڕۆکەوە لە "لەخۆوە/دەستووربەدەریی" بگەین، کە فۆڕمەهێما بەهیچ جۆرێك لەلایەن یان لەڕێی ناوەڕۆکەوە دیاریی نەکراوە و کە ناوەڕۆکەهێما لە فۆڕمەهێماکەوە هەڵناگوێزرێت یان وەرناگیردرێت. دەستبەجێ ئەم چشتە ئاشکرادەبێت، ئەگەر بڕوانیینە زمانەکانی دیکەو ببینین، کە ناوەڕۆکەهێما_وەکیەکەکان و لەیەکچووەکان تەواو واتاو چەمکی جیاواز دەردەبڕن، بەواتا فۆڕمەهێمای جیاوازیان بۆداناون: پیاو ناتوانێت بانگەشەی ئەو داواکارییەبکات، کە گوایە "فۆڕمەدەنگ[367]" ی /دار/ چشتێکی داریی زۆرتری پێوەیە وەك لە فۆڕمەدەنگەکەی arbre فەرەنسیی یان tree ئینگلیزیی یان albero ئیتالیی یان Baum ی ئەڵمانیی یان /شجرە/ ی عارەبیی. بەراوردکردنێکی /دار/ لەگەڵ /درەخت/ دا ئەم مەبەستە باشتر ڕووندەکاتەوە، چونکە "دارێتیی" <دار> زۆرترە لەوەی <درەخت>.

---

[364] Arbitrarität
[365] Konventionalität
[366] assoziativ
[367] Lautform

بیریەکانن. ڕوویشدەدات، کە لە مێژووی زماندا واتای وشەیەك دەگۆڕێت و فۆرمەکەی ناگۆڕێت یان بە پێچەوانەوە (واتاگۆڕکێ). گەوهەرو گرنگ لە هێمادا بۆ de Saussure لە "نیشانە شکڵیی[361]" دەکەیدایە، بەواتا کە لە بەستنەوەی دوو قەوارەی لە خۆیاندا جیاواز چشتێکی نەوعیی نوێ دروستدەبێت، کە هێمایە.

تێزی دوو_دیویی[362] هێماکەی de Saussure ئەوە نابەخشێت، کە پێویستە ئێمە، کاتێك لە هێماکان و پێڕەوی هێماکان وردەبیینەوە، خۆمان بەردەوام و لە هەمان کاتدا بە چڕیی و بە وردیی بە هەر دوو دیوەکەی هێماوە خەریکبکەین. زانستی زمان ئەو کارە بەو شێوەیە ناکات. لە زانستە جۆراوجۆرەکانییدا (چەمکە_) لایەنەکانی هێماو زمان یەکە یەکە دەهێنرێنە پێشەوەو لێیاندەکۆڵرێتەوە.

(ت) de Saussure کاتێك لە هێما دەدوێت، بیر لە وشەکان دەکاتەوە. هێما بەپێی پێناسەکەی هێما "دووپەلکییە[363]"، بەلام یەکەی زمانیی واتادارە، نەك تەنها تاکە وشەکان، بەڵکو هێما زمانییە ئاڵۆزەکانیش بەم جۆرەن (لەگەڵ (5/2) دا بەراوردی بکەو بڕوانە "فۆنۆلۆژیی"، "پەیوەندیی ڕێزمان و سێماتیك" و "سێمانتیکی ڕستە" !).

3_1_2/3) ئاکاری بەستنەوەی فۆرمەهێما و ناوەڕۆکە هێما

ئێستا جۆرو دۆخی پەیوەندیی signifiant و signifie بە وردیی ڕاڤەدەین. de Saussure ئاکاری ئەو جۆرو دۆخی پەیوەندییە بە سێ زاراوە دیاریدەکات، کە "لە

[361] Formale Eigenschaft
[362] Doppelseitigkeit
[363] bilateral

گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن ئەگەری بوون و سەرکەوتنی هەیە (بڕوانە (4/3) و "واتا_تاڕادەیەك چەسپاوەکا لە فەرهەنگدا" !). هێمابەکارهێنەرەکان پێویستە تێبگەن و بزانن، بە هەمان فۆڕمەهێماوە هەمان ناوەرۆکەهێما ببەستنەوە (بڕوانە وێنەی (4_3)).

خشتەی (4_3)

ناوەرۆکەهێما

دەربڕینەهێما

قسەکەر1 ڕووداوە دەنگییەکە قسەکەر2

دەربڕدراوێك، کە لەلایەن قسەکەرێکەوە بەرهەمهدەهێنرێت، تەنها کاتێك دەتوانێت وەك پێڕاگەیاندن گۆکردنی هەبێت (ئەرکی پێڕاگەیاندن بەجێبهێنێت)، کە بۆنێردراوەکە ڕووداوە دەنگییە بەبیستن_پەیپێبراوەکە (سەرپشکیش نووسراوە دەستییە لەبار بۆ بینینەکە) وەك بەرجەستەبووی فۆڕمەهێماکان بناسێتەوە، کە لە "زانین[373]" ی گشت بەشداربووەکاندا بە ناوەرۆکەهێماکەیانەوە توند بەستراون. مەرجی پێشەکیی بۆ گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنی سەرکەوتوو، بە پێی ئەو ڕوونکردنەوەیە، زۆرترین یەکگرتنەوەو پەیکاڵبوونی گەنجی هێما هەییەکانە، بەواتا قسەکەران دەبێت هەمان زمانیان هەبێت یان بەیەك زمان قسەبکەن.

---

[373] Wissen

ڕێسابنەڕەتییەکەی دەستووربەدەریی بۆ "وشەبنەڕەتییەکان[368]" (سادەکان) ی زمانێك دەخوات. ناوازەیك، دەربڕینە ئۆنۆماتۆپۆیزیەکان (وێنەگرتنی دەنگ و دوریی و ... هتد. بە دەنگەکانی زمان) دروستیدەکەن، کە لێیاندواین. هەروەها خستنەپاڵ و بەستنەوەی ناوەرۆکەهێماو فۆڕمەهێمای زۆربەی هێما ئاڵۆزەکانیش تەواوو بەتەواوەتیی دەستووربەدەرو لەخۆوە نین: بۆ نموونە لە وشەلێکدراوو هەڵگوێزراوەکانی وەك /سەرکار، دارهەنار، شاریی، شارەزا/ دا. ئەگەر وشەبنەڕەتیەکانمان هەبن، ئەوا "دەربڕینە هێما[369]" ئاڵۆزە نوێکە گەلێك جار واتایەك هەڵدەگرێت، کە دەتوانرێت لە بەشەپێکهێنەرەکانیەوە پێیبزانرێت و بەدەستبخرێت. پەیوەستەگیی[370] هەر دوو دییوی ئەم چەشنە هێمایانە بۆ de Saussure تا ڕادەیەك هۆدارە[371] (بڕوانە "وشەدروستکردن" لە "پێکهاتەی مۆرفۆلۆژییدا" و "واتای وشە" و "واتای ڕستە" لە "سێمانتیکدا !).

زمانی مرۆڤ نەرمترین و لەبارترین پێڕەوە بۆ خۆگونجاندنی لەگەڵ پێویستیەکانی مرۆڤدا، بەواتا بۆ شکاندنەوەی و بۆ بەکارهێنانی فرەلایەنی. یەکەمین هۆی ئەو نەرمیی و لەبارییەی تایبەتمەندیی "دەستووربەدەریی" هێماکانێتیی[372].

(ب) ڕێکەوتنی کۆمەڵایەتیی

کە پەیوەندیی پێکەوەبوون و بەندیی فۆڕمەهێماو ناوەرۆکەهێما لەخۆوەو دەستووربەدەرە، ئەوە نابەخشێت، کە هەر هێمابەکارهێنەرێك دەتوانێت و بۆی هەیە بە ئارەزووی خۆی بیکات (هێمادانا بکات). بۆئەوەی بتوانرێت لە هێما قسەبکرێت، پێویستە خستنەپاڵ و پێکەوە بەستنەکە پتەوو نەگۆڕ بێت، چونکە هەر بەو جۆرە

[368] Grundwärter, base words
[369] Zeichenausdruck
[370] Zusammenhang
[371] motiviert
[372] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (2001: 35_37) !

تایبەتی دییکەدا- کەسەکانی سەر بە کۆمەڵگایەك بەیەکەوە دەبەستنەوەو بەشێکی گرنگیی ئەوەیش دروستدەکەن، کە هاوبەشیی کەسەکانی ئەو کۆمەڵەیە. ئەو یاساو نەریتانە لە "پەیوەندییەکانی دەرەوە[382]" ی کۆمەڵگاکان و گرووپەکاندا، بۆیە گەلێك جار هەم خاڵە بە کریستاڵ_بووەکانی مێکانیزمەکانی ناسیینەوەی -ناسنامەی- خودی خۆیە[383] پێیان و هەم دانان و کێشانی سنووره بەدەوری خۆدا بۆ جیاکردنەوەی لە بیانیی و نامۆو ... هتد.

رێکەوتنی روون و ئاشکرا لە مەودای زماندا ناولێنان[384] و پێناسە[385] کانە لە بوارە جیاوازەکاندا، بۆ نموونە

- لەرێی روونکردنەوەو خستنەرووی دەربرِیینێکەوە، کە هەیە. بۆ نموونە لەرێی وەرگرتنی وشەیەکی رۆژانەوە وەك زاراوە بۆ زانستێك (بروانە گفتوگۆکان لەسەر واتا لە رۆژانەداو لە زمانەوانییدا !)،

- لەرێی پێدانی واتایەکی تەواو نوێوە بە وشەیەك، بە زۆریی بە مێتافۆریی و بە هێنانە خوار یان دابەزیینی، وەك پێدانی واتاکانی "چەورە" بە وشەی /چەور/ لە کەسانی خاوەن پییشەی وەك فییتەرو قەسابەوە بۆ کەسانی کەم_رەوشت،

- لەرێی پەیوەندییەکی نوێی کەم یان زۆر هۆهاندەرانەوە[386]، کە دەدۆزرێتەوە. بۆ نموونە "عێراقچێتیی"، کە بۆ ناولێنانی/ناوبۆدانانی کەسانێکە، کە حەزیان بە مانەوەی کوردستانە، لەرووی کیانی سیاسییەوە، لە "دەولەتی عێراق" دا،

- لەرێی داهێنان یان دروستکردنی هێمایەکی تەواو نوێوە، بۆ نموونە "عولووج" بۆ (تومبییلی دزراو یان نایاسایی) یان "سۆشیالیست" بۆ (پارتی

---

[382] Aussenbeziehungen
[383] Identifikation mit dem Eigenen
[384] Benennung
[385] Definition
[386] motiviert

پەیوەستەگیی فۆڕمەهێماو ناوەرۆکەهێما لەخۆوەو دەستووربەدەرە، لەگەڵ ئەوەیشدا بۆ ئەوەی ئەگەری گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن هەبێت، پێویستە پەیوەستەگییەکە بۆ هەموان پتەوو تۆکمە بێت. چۆن ئەم دوو دیارییکردنە لەگەڵ یەکدا هەڵدەکەن؟ ئایا ئەم هەڵکردن و گونجاندنە لەگەڵ یەکترییدا ڕێکدەخرێت یان ڕێدەکەون؟ وەڵامەکە بە ئەریێ دەدرێتەوە. ڕوانگەو بۆچوونەکانی، کە لە سەرەتادا لەو دوانەدا نێواندژ دەردەکەون، هەر یەکەیان جۆرێکی دییکەیە. یەکەمیان "لۆژیکیی_شییکەرەوانە"[374] یەو دووهەمیان "گفتوگۆکەریی و لەیەکگیشتنانە"[375] یە. ئەوەی de Saussure مەبەستێتی، کاتێك کە لە دەستووربەدەریی دەدوێت، ئەوەیە، کە پەیوەندیی فۆڕمەهێماو ناوەرۆکەهێما پەیوەندییەکە، لە سروشتەوە نەهاتووەو نەدراوە یان هۆهاندەری نییە[376] و ئەمەیش بێگومان ڕاستە. de Saussure بۆچوون و تێڕوانیینەکانی گفتوگۆکەرانەکەو لەیەکگەیشتنەکە ناودەهێنێت، کاتێك کە ئاکاری پەیوەندیی فۆڕمەهێماو ناوەرۆکەهێما وەك ڕێکنەوتنی کۆمەڵایەتیی[377] دیارییدەکات. لەم پەیوەندیی و نێوانەدا، ڕێکەوتنی کۆمەڵایەتیی ئەمە دەبەخشێت: واتاکەی، کە بۆخۆی لەخۆوەو دەستووربەدەرە، لەڕێی ڕێکەوتنەوە (لەسەری) چەسپاوو تۆکمەو نەگۆڕە. ئاشکرایە، کە ئەو ڕێکەوتنە کۆمەڵایەتییە پەیوەست بە زمانەوە، ناتوانێت ڕێکەوتنێکی ڕوون و ئاشکراو بەبەرچاوەوە[378] بێت، بەڵکو ڕێکەوتنێکی شاراوەیە[379] کە وەك یاسایەکی زمانیی یان نەرێتێکی کۆمەڵایەتیی[380] سەر بە کولتووری کۆمەڵ و کۆمەڵگایەکەو هەموو کەسەکانی ئەو کۆمەڵگایە فێریدەبن و هەموویشیان لەسەریانە پەیڕەوییبکەن. یاساو نەرێتە زمانییەکان[381] –لەگەڵ تەرزی هەڵسوکەوتی کولتووریی

---

[374] Logisch-analytisch

[375] kommunikativ
[376] Nicht motiviert
[377] konventionell
[378] Explizite Abmachung
[379] Implizite Abmachung
[380] Gesellschaftliche Norm
[381] Sprachliche Regeln und Normen

1_ هەر وەك لەسەرەوە باسكرا، لە هێماكانی هاتوچۆی "دەمیی" و "نوسراو" دا تەنها فۆرمەهێماكان[388] بەرجەستەدەكرێن و دەناسرێنەوە. واتای هێما_بەكارهێنراوەكان و ناوەرۆكەواتاییە گفتوگۆكەرانەو لەیەكگەیشتنیەكەی پێراگەیەنراوەكە بەناچاریی لەناخدا یان لەناوەوە[389] دەمێنێتەوە. پێویستە لەوانە، ئەوانەیان لە دەربڕینەهێما[390] پەیپێبراوەكەدا دەربهێنین و هەڵبهێنجین، كە تێیانگەیشتووین. ئەم بینینە شییكەرەوانەو زانستییە لەگەڵ ئاستی ئەزموونەكانمادا یەكناگرێتەوەو پەیكاڵی یەكتریی نین. لە حاڵەتی ئاساییدا ڕاستەوخۆ پەی بە گفتوگۆكردن و لەیەكگەیشتنی واتا دەبەین. پێراگەیاندنە زۆرەكان، كە لە نێوان مەبەست[391]، دەربڕاو و تێگەیشتندا دەشێت هەبن، لەژیاندا بە نەبینراویی دەمێننەوە. تەنها لەوێدا، كە داڕشتن گرانە یان تێگەیشتن ڕێگەی لێگیراوە –وەك لە خوێندنەوەی ئەو نووسراوانەدا، كە بە بە دەست نووسروان، بەڵام چاك نە نووسراون و ناخوێنرێنەوە یان لە بەكارهێنانی زمانێكی بیانییدا، كە تەواو زاڵنین بەسەریدا یان لە خوێندنەوەی دەقە كۆنەكاندا– لە هەندێك لایەنی ئەو پرۆسە زۆر ئاڵۆزانە یەكەیەكە بە ئاگادەبین و بۆمان ئاشكرادەبن، كە ئەگینا لە بەكارهێنانی هێماكاندا تێبینیان ناكرێت یان هەستیان پێناكرێت و بە شاراوەیی دەمێننەوە.

2_ "زمان_تێگەیشتن[392]"، بەو شێوەیەی گوترا، تەنها لەڕێی ڕێكەوتنی كۆمەڵایەتیەوە ئەگەری هەبوونی هەیە. پێكەوەبوونی دەربڕینەهێما[393] (وشەهێما) و ناوەرۆكەهێما بەو شێوەیە تۆكمەو نەگۆڕە[394]، كە چەسپاویی و نەگۆڕیی هەتاهەتیی نییە، چونكە بەردەوام هۆكارو فاكتەرە كۆمەڵایەتیەكان كاریتێدەكەن. لەوانە بۆ نموونە سەر بە گرووپێكی كۆمەڵایەتیی بوون، ڕۆژگارەكان و مێژووی فێربوون ،

---

[388] Zeichenformen
[389] innerlich
[390] Zeichenausdruecken
[391] Intention
[392] Sprachverstehen
[393] Zeichenausdruck
[394] stabil

سۆشیالیستی کوردستان) . ئەم وشانە، هەر وەك بینییتان، بەزۆریی لەڕێی کورتکردنەوەوە دروستدەبن، ئەگەر بەستنەوە بە ناولێنانە_تەواوەکەوە ڕوویدا. کورتکردنەوە لە چەشنێکی دییکە بۆ نموونە لە "پ د ك" بۆ (پارتی دیمۆکراتی کوردستان) یان "ی ن ك" بۆ (یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان) دا دەبینییتەوە.

(پ) پەیوەستداریی ئاوێتەبوون assosiativity

هێماکان لە بیرگەو ئاوەز[287] دا هەڵگیراون. بەستنەوەی فۆرمەهێماو ناوەرۆکەهێما ڕێگەدەدات پەیوەست بەم چشتەوە ئاکاری تایبەتمەندیی و دانسقەییە سایکۆلۆژییەکەی دیارییبکرێت. de Saussure ئەم جۆرو دۆخی پەیوەندییەی فۆرمەهێماو ناوەرۆکەهێمای لەم ڕوانگەی سایکۆلۆژییەوە ناوناوە "پەیوەستداریی ئاوێتەبوون". ئەم دیارییکردنە جارێکی دییکەیش جیاوازیی و سەربەیەکیی هەر دوو دییوەکەی هێما ئاشکرادەکات: تەنها ناوەرۆکی بیریی_ئاوەزیی جیاواز (بڕوانە "زمان_گۆڕکێ، دەنگ_گۆڕکێ، واتا_گۆڕکێ" لە زانستی زمانی مێژووییدا !)، بەڵام پێکەوە_بەند دەتوانرێن بەیەکەوە ببەسترێنەوە. چونکە ئەو کەرەستەبەرایانەی هێمایەك پێکدەهێنن، جیان و دەتوانن جیا لەیەکتریی لەناوبچن. پشکنیینەکانی لەسەر نەخۆشەکانی ئەفازیی کراون –لەسەر ئەو نەخۆشانەی، کە، لەڕێی بریندارێوونی مێشکیانەوە توانای زمانبەکارهێنانیان زیانی لێکەوتووە– ئەوەیان نیشانداوە (بڕوانە "فەرهەنگی ئاوەزیی" و "لێکۆڵیینەوەکان لەسەر ئەفازیی" کراون !).

دوای ئەو ڕوونکردنەوەو خستنەڕووانە پێویستە لە دوو خاڵ قسەبکرێت:

[287] Gedächtnis

مرۆڤ دەتوانێت هەموو کاتێك هێما بۆ چشتەکانی دەوروبەری دابنێت (بڕوانە (3/2) و "زۆربوونی گەنجی وشە" !). هێما زمانییەکان ئەدگاری تایبەتیی و بنجییان هەیەو لێرەدا لە گرنگەکانی دەدوێین. زۆربەیان بەلأم کورتەو پوختەی کۆی ئەدگارەکانی هێمان بە گشتیی و بۆ هێما زمانیەکان پوختکراونەتەوە:

(ا) هێمای زمانیی ڕەمزە: هێمای زمانیی بۆ پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەشتنەو کۆمەڵ پەسەندی کردووەو لەسەری ڕێککەوتووە، بۆیە هێما زمانییەکان ڕەمزن و گشت ڕەمزەکان هێما نین. لێرەوەیە دەڵێین سوورهەڵگەران نیشانەی شەرمەو سووربوونەوە نیشانەی هەڵچوون و تووڕەبوونەو ئاگر هێمایە بۆ گڕو گەرمیی و سووتاندن. نییشانەی وێنەیی وەك هەورو بارانیش لە هێمای وێنەیی وەك تابلۆی ڕێگاکانی هاتووچۆ لەیەکجیاکراونەتەوە[1].

(ب) دوو دیویی: هەر هێمایەك لە خستنەتەکیەکی دوولایەن پێکهاتووە. لایەنی کەرەستەیی، کە دەنگییە یان گرافێمیە بە نووسین و ئەم لایەنەی بە" کۆڕپەی هێما " دادەنرێت و ناوی " هێما دانراوی"[2] لێنراوە. لایەنە ناوەڕۆکییەکەی یان چەمکییەکەی ناوی"هێما بۆدانراو"[3]ی هەیە. بەپێچەوانەی de saussure هوە، Perice سێ لایەنی دروستەی هێما لەیەکجیادەکاتەوە: " کۆڕپەی هێما " ، " هێمابۆدانراو" ، "قسەکەر".

هەرچەندە هێما نە ناشرینەو نە جوان، بەلأم لە پرۆسەی هێمادانانەکەدا ڕەچاوی چەند مەرجێك دەکرێت و لێرەدا لە مەرجە فۆنۆتاکتیکیەکانی زمانەکە دەدوێم، کە کۆنترۆلی خستنەتەکیەکی دەنگەکان دەکات و بۆ ڕیگەپێدان و ڕێگەپێنەدانی هێشوە دەنگەکانی هەر هێمایەکە، کە لێیاندروستدەکرێت. پەیوەست

---

[1] سەرچاوەی پێشوو ل43

[2] Bezeichnend

[3] Bezeichnetes

زانینی دنیا[395] و ... هتد. لەبەرئەوە لێرەیشدا ئەگەرەکانی چەوت_تێگەیشتن[396] دروستدەبن -هاودەمەکانی گفتوگۆکردنێك تەسەوری جیاوازو جۆراوجۆر بە فۆڕمەهێماکانەوە دەبەستن- و ئەگەرەکانی "زمانگۆڕکێ[397]" دێنەئاراوە -گرووپێك یان گشت کۆمەڵەکەی کۆمەڵگایەك واتای بەندو بەستراوە بە فۆڕمەهێمایەکەوە دەگۆڕن-.

لەیەکجیاکردنەوەی "ئاوەڵناوەکانی ڕەنگ" لەلایەن قسەکەرانەوە دەشێت بەسترابێت بە تەمەن و توخمی هێمابەکارهێنەرەکانیانەوە. پرتەقاڵیی بۆ کەسانی کامڵ بەشێکە لە چۆنایەتیی (نەوعیەتی) ڕەنگەکان، بەڵام پرتەقاڵیی لە تەسەوری گەنج و بەتایبەتیی منداڵدا زەرد یان سوورە. جیاوازیی لە جیاکردنەوەی مۆرو وەنەوشەییدا زۆرتر بەستراوە بە توخمەوە. تەسەورو لێکدانەوەی ڕەنگیی پیاو هەردوکیان تێکەڵاودەکات، بەڵام ژنان پێڕەوبەندانە لەیەکیانجیادەکەنەوە[398].

نموونەیەکی تر بەکارهێنانی ناولێنراوەکەی دۆست و تێکەڵکردنیەتی لەگەڵ ناسیاوو هاوڕێ لەلایەن کەسانی سەر بە گرووپی جیاوازەوە (بەراوردی بکە لەگەڵ /کەسوکار، خزموخێش/ دا[399]. لە کۆبوونەوەو کەوتنەسەریەکی ئەو گرووپە واتاییانەوە ئەوجا بناغە بۆ ئەگەرەکانی زمانگۆڕکێ دادەڕێژرێت (بڕوانە "زانستی زمانی مێژوویی" !).

3/3) ئەگەرەکانی هێما زمانییەکان

---

[395] weltwissen

[396] Misverstehen

[397] Sprachwandel

[398](بەراوردیشی بکە لەگەڵ R. Lakoff (1975) دا !)

[399]بڕوانە (محەمەدی مەحویی) (2006) !)

هێماكانی پێڕەوی هێما زمانییەكەمان پێویستیان بەوە بووە كۆمەڵ لەسەریان ڕێبكەوێت (3_1_2/3)، بەم پێیە زمانی مرۆڤ پێڕەوێكی هێمای تاریك و لە خۆوەیە. تاریكوڕوونیەكەشی پەیوەستە بە پەیوەندییەكانی نێوان هێماكانی زمانەوە، كە لەناو خۆیاندا هەن (4/3). لە سەروو ئەوەیشەوە، پەیوەندیی نێوان كۆرپەی جەستەیی هێماو هێمابۆدانراوەكە لە پرۆسەی هێمادانانەكەدا دەستووربەدەرو لەخۆوەیە (3_1_2/3). لێرەوەیە، كە هەر لە سەرەتاوە جۆرێك لە تاریكیی یان نادیاریی لە واتای هێماكانی زماندا هەن. تاریكیی هێما (وشە) لەوەیشدا دەردەكەوێت، كە زمانەكان 'ناو' ی جیاوازیان لە یەك چشت یان لە یەك دیاردە ناوە (بڕوانە نموونەكانی پێشتر لەسەرەوە). بەم پێیە لەڕووی تارییك و ڕوونی واتاوە دوو جۆر هێما لە زمانی مرۆڤدا هەن و ڕادەو ڕێژەیان لە هێمایەكەوە بۆ هێمایەكی دیكەی ناو تاكە یەك زمانیش دەگۆڕێت:

-1

(ا) زۆرترین ڕێژەی تاریكیی لەو هێما سادانەدایە، كە دەستووربەدەرن و سەرچاوەكەیشی بۆ پرۆسەی هێمادانانەكە دەگەڕێتەوە. پەیوەندیی نێوان هێمادانراوەكەو هێمابۆدانراوەكە لەخۆوەیەو لەڕێی دەنگ و فۆرمەكەوە پێشبینیی لەواتاكەی ناكرێت. /ڕەق، دار، بەرد، ئاسمان و ... هتد/ لەو هێما واتا_تاریكانەن.

(ب) لەو هێما زمانیانەدا، كە لەڕێی دەنگەكانیانەوە پێشبینیی لە واتاكانیان دەكرێت، ڕێژەو چڕیی تاریكییەكە كەمترەو واتاكانیان هەمەكیی یان كەمەكیی ڕوونە (بڕوانە هێما وێنەییەكانی وێنەگرتنی دەنگ بەدەنگ: تەقەتەق/تەقە، خشەخش/خشە، گرمەگرم/گرمە، كوكوختیی و ...هتد).

(پ) هێما ئاوێتەكانی (لێكدراو، داڕێژراو، تێكەڵەی هەردووكیان)، كە لەڕێی واتای كەرت و بەشە پێكهێنەرەكانیانەوە پێشبینیی لە واتاكانیان دەكرێت، (مارماسیی، سەرچناریی، گوڵەباخ، پیرێژن و ...هتد) ڕێژەی ڕوونیان لەو وشانە

بەم لایەنەی هێمادانانەوە، گرنگە ئاماژە بەوە بدرێت, کە هێما تازەکوورەکان گەلێک جار نامۆن و لەگەڵ چێژی ئاخێوەری زمانەکەدا ناگونجێن و بەپێی کات و رێژەی بەکارهێنانی دەبنە هێمای (لێکسێمی) سەربەخۆی ناو فەرهەنگ. بەواتا، کە دەروازەی فەرهەنگ هەر لە سەرەتاوە بۆ تۆمارکردنیان تێیدا کراوەو والاّ نییە.

(پ) دەستوور بەدەریی و لەخۆوە: هەرچەندە خستنەتەکیەکی هێما دانراوەکەو هێما بۆ دانراوەکە بە رێکەوتنی باوو رۆشتووە[4]، بەلاّم لە خۆوەیە، چونکە بۆ پەیوەندییەکەی نێوانیان هۆ هاندەرێک[5] نییەو بە پێی تایبەتمەندیی زمانەکان لە ناو زمانەکاندا جیاوازن. هێماکانی بۆ چشتەکان دانراون, بۆیە لە کۆمەڵێکەوە بۆ کۆمەڵێکی دیکە جیاوازن (بڕوانە: دەست، ید، hand)، چونکە، لەتەک هەندێک هۆی دیکەیشدا، خستنەتەکیەکی دوو لایەنەکەی هێما دەستووربەدەرە. ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی جیاوازیی لەنێوان کێڵگە واتاییەکانی زمانەکاندا هەبێت. ئەم جیاوازییەیش بووەتەهۆی ئەوەی، جیاوازیی لە بەهای (+، −) ی هێماکانیاندا هەبن. بۆ نموونە رەنگە لە زمانی کوردییدا بەهای نیشانەی "گیانلەبەریی" /مرۆڤ/ (+) بێت و لە زمانێکی دیکەدا (−) بێت. مرۆڤ هەم هێما بۆ چشت دادەنێت و هەم هێمایش بۆ هێما دادەنێت.

(ت) ئاسۆیی یان هێڵیی: هێما زمانییەکان، وەک ئیشارە لەبارەکە بۆ پەیپێبردن، تەنها لە کاتدا بەرێوەدەڕوات[6].

(ت) لە گەشەکردنی مێژوویی زماندا، دەشێت فۆرم یان واتای هێمای زمانیی یان هەردووکیان پێکەوە بگۆڕێن و هێمای زمانیی نوێ دروستببن (بڕوانە (3/4) !).

3/3_1) تاریکوڕوونیی هێما و دوو جۆر هێمای زمانیی

---

[4] Konvention

[5] motive

[6] Hadnmod 1983

(ت) ئەو نوستووە بەڵام خەوی لێنەکەوتووە (نوستووە یان نەنوستوە)، بەرامبەر: *ئەو خەوتووە بەڵام نەنوستووە (بیشروانە }ئەو دەیەوێت بنوێت، بەڵام خەویلێناکەوێت{ !).

بەپێی ڕوونکردنەوەکانی (1-(ا_ت)) ئاسان نییە، بڵێین، کە زمانی کوردیی نە زۆر تاریکە وەك فەرەنسیی و نە زۆر ڕوونە وەك ئەڵمانیی, بەڵکو مامناوەندییە[1] ، چونکە وەك دەرکەوتووە, زۆربەی زۆری وشەکانی زمانەکەمان فۆڕمی ئاوێتەیان هەیە (بڕوانە پۆلەڕەگەزەکانی ناوو ئاوەڵناوو ئاوەڵکردارو بەتایبەتیی کردارەکان خۆیان).
ڕوونیی هێما بەچەند ڕێگەیەك دێتە کایەوە. تاریکیی هێما زمانیەکان لە بەکارهێنانیاندا دەڕوەێتەوەو بەکارهێنانەکەیش لە مۆڕفۆلۆژیی یان لە سینتاکسدایە:

3_ ا) لاگر لکاندن بە هێماکەوە یان زیادکردن بۆ هێماکە (نەرم / نەرمایی).
هەروەها <خوار/خۆر> لە >خواردم، خواردمان و خواردت و خواردتان و ... دەخۆم و دەمانخوارد< و .. هتد یشدا.
(ب) خستنەتەك یەکی هێما یان لەیەکدانی وشە (/مار+ماسیی/، /دەست +کێش/، /دەست+کەوت/)،
(پ) تێکەڵکردن (زانکۆ، پیاوکوژ)،
(ت) بەکارهێنان لە ڕستەدا (<من نان بە ماستاوەوە دەخۆم/*دەخۆمەوە<، >من نانوچا دەخۆم/*دەخۆمەوە<، >نانخواردن بەپەلە زیان بە گەدە دەگەیەنێت<).

هەمەکیی یان کەمەکیی، تاریکیی هێماکان لە کێڵگە واتاییەکانیشدا دەڕەوێتەوە, بەتایبەتیی لەڕێی پەیوەندیەکانیان لە هێڵکاریەکانیاندا، کە بەهای نیشانەکانیان

---

[1] محمد معروف فتاح 1990 ل41

زۆرتـره، کـه لـەم ڕوانگەیـەوه کـەمتر پێشـبینیی لـه واتاکانیـان دەکرێـت (بـەردەپێ، بەرزیی بەرامبەر بەرزایی و ... هتد).

(ت) فۆڕمــه تاقانــەکان (<وەرە>) و ئیدیۆسینکراســیەکان (/بــوون/: <ه، بــوو، دەبێـت، ببـه>)، لـەو فۆڕمانـەن، کـه واتاکانیـان تارییکـه. لـەم جـۆره حاڵەتانـەدا، یـان کەرەستەی دییکه نیین واتاکانیان ڕوونبکەنەوه یان کەرەسته هـەن و واتاکانیـان ڕوون ناکەنەوه.

2- هێمـا فرەواتـاو هاوبێـژو هاوواتاکـانی، کـه ناتوانرێـت لـەڕێی دەنـگ و فۆڕمەکانیانەوه پێشبینیی له واتاکانیان بکرێت، له هێما تارییکەکانن (/پێوەدان/ (داخســتن) /پێــوەدان/ (ی مــارو دووپشــك)، /شــاخ/ (کێــو)، /شــاخ/ (قــۆچ)، نوستن/خەوتن و ... هتد.[401] لەبەرئەوەی هاوواتای تەواو نییه، هێمـا هاوواتاکـان پەیوەندییان لەگەڵ یەکترییداو بەکارهێنانیان جۆرێکی ناوازەیان له واتا_تاریکیی هێناوەتــەئاراوه. بڕوانــه بــۆ نموونــه /نوســتن/ واتــای (ڕاکشــان و بەتایبــەتیی چاونووقاندن به مەبەستی خەوتن) ی هەیە، بەڵام /خـەوتن/ بـەواتای (خەولێکەوتن و ئاگا لەخۆ نەبوون) دێت. هەروەها /خەوتن/ وشەی /خەو/ ی لێوەرگیراوه، بـەڵام له /نوستن/ وشەی */نوس/ وەرناگیرێت. بەم پێیه، <به پێوه خـەوی لێکـەوتووه> واتاکـەی جیـاوازه لـه <بـەپێوه نوســتووه> و قســەکەرو گــوێگریش هەمییشــه بەئاگانیین لەو وردە جیاوازیانەی هێما هاوواتاکان.

2- (ا) ئەو کەسێکی گەورەیه. (زل و کەتەیه، بەتەمەنه، به دەستەڵاته)

(ب) سپییه وەك شیر. (وەك شمشێر یان وەك شیری خواردنەوه)

(پ) نووکی شاخەکە تییژه. (لووتکەی شاخەکه یان نووکی شاخی بەرانەکه)

---

[401] سەباح رەشید

4/3) هێماکان لە پەیوەندییە سیمانتیکیی و گرافیمییەکاندا

پێناسەو ڕوونکردنەوەی چەند زاراوەیەکی پەیوەندییە سیمانتیکییەکان بەپێی تیۆریەکانی سیمانتیک، بۆیە لێرەدا بە پێویست دەزانرێن، چونکە ڕاستەوخۆ پەیوەندییان بە واتاو دیاردەکانیەوە هەیە. گەلێك جاریش ڕوویداوە، کە زاراوەو چەمکەکانیان، بۆ نموونە ئەوانەی هاوبێژیی و فرەواتایی، تێکەڵ بەیەکتر کراون. لەسەروو ئەوانەیشەوە، هەندێکیان بە هۆکارەکانی لێڵیی لە زماندا دانراون. لەکاتێکدا فرەواتایی سەر بە ڕوونکردنەوەکانە لە دەروازەی زانیارییدا، هاوبێژیی و هاوواتایی و واتادژیی پێویستیان بە ڕونکردنەوەیەو بۆ ڕوونکردنەوەی واتای لێماکانیش یاریدەرن. فرەواتایی و هاوبێژیی هەمیشە نابنەهۆی تەمومژیی تێکدەر لە زماندا، چونکە دەق و سیاقی ئاخاوتن گەلێك جار زۆر چشت ڕووندەکەنەوە. بەڵام حاڵەتی وەك >چاکەمان تەواوبوو< ~ >چایەکەمان تەواوبوو< و >چاکەمان تەواو بوو< یش کەم نیین.

1_4/3) هاوبێژیی[1] HOMONYM

"هاوبێژیی" ئەدگارێکی تایبەتیی لێکسیمەکانی ناو فەرهەنگ نییە (بڕوانە (2_4/3) !).

بۆیە ئەو وشانە یان فۆڕمانە، بە لاگرو گرێ و ڕستەیشەوە، دەگرێتەوە، کە لە دەربڕین و نوسییندا وەکیەکن بەڵام واتایان جیاوازەو لەڕێی لایەنە دەنگیەکەیشیەوە پێشبینیی لە واتاکەیان ناکرێت. هەرچەندە ئەم هێمایانە لە پەیدابوون یان دانان و واتایاندا لەیەکجیاوازن، بەڵام دەستەجووتەکانیان بەبێ پەیوەندیی واتایی نیین. بۆ

---

[1] محەد معروف ل170، سەباح ڕەشید، نامەی ماستەر

دەردەکەوێت و ڕێگە بۆ پێناسەکردنی یەکەیەکەی هێماکانی کێڵگەیەك دەڕەخسێنن. لێرەدا پەیوەندیەکانی هاوواتاو واتادژەکان ڕۆڵێکی سەرەکیی دەبیینن. بەهای نیشانەکانی هێماکان (+، −) بۆ ڕوونکردنەوەی واتاو ڕەواندنەوەی فرەواتایی و دەرخستنی یەکە هاوبەشەکانی هاوواتاکان /گەورە : زل/ و واتادژەکان /گەورە : بچووك/ بنەمان و لە خزمەتی ئەو پرۆسانەدان.

تاریکوڕوونیی لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دیکە دەگۆڕێت و تەنانەت لە چێوەی یەك زمانیشدا لە وشەیەکەوە بۆ وشەیەکی دیکە جیاوازە ((3_ا، 3_ج) لەگەڵ (3_ب، 3_پ) دا بەراوردبکە): واتاکانی /بخۆ/، /بڕۆ/ تاریکن، بەڵام بەهۆی /خواردم/ ، /ڕۆشتمەوە/ ڕوونبوونەتەوە. بە پێچەوانەوە کەرەستەیەك نییە واتای /وەرە/ ڕوونبکاتەوە —لە ئاوەڵفرێزی وەك >بیٚ بۆ ئێرە !< یان >یىرۆ !< ەوە.

4_گەلێك جار پەیوەندییەکانی نێوان هێماکانی کێڵگە واتاییەکان ئەو تاریکییەی واتای وشەکان دەڕەوێننەوەو لە ڕوونکردنەوەی واتاکانیاندا یارمەتییمان دەدەن /گەورە : بچووك/، /درشت : ورد/، }وەرە : بڕۆ{ ... هتد..

ڕێگاکانی (3 (ا_پ)) ڕێگای بە کارهێنانی مۆرفۆلۆژیانەن بۆ ڕوونکردنەوەی واتا. ئێمە بۆ هەمان مەبەست بەکارهێنانی سینتاکسیشمان هەیە و ئەم ڕێگەیەشمان گرتۆتەبەرو جیاوازیی واتای فەرهەنگیی و سینتاکسیی ڕەچاوکراون[II] .

لە داڕشتنی هێمای نوێدا پەنا دەبرێتە بەر ڕێگاکانی (3 (ا_پ)). لەبەر ئەوە ناکرێت بڵێین زمانی کوردی هێمای واتا ڕوون پەسەند ناکات[1]، چونکە ڕێگاکان خۆیان بۆ ڕوونکردنەوەی واتان.

---

[403] بڕوانە (محەمەدی مەحوی (2006) !)

[1] بەڕای د0 محمد معروف زمانی کوردی هێمای واتا ڕوون لە پرۆسەکەیدا پەسەند ناکات ل 43

بە فۆنەیتیکیی بەرجەستەکرا، ئەوا قورساییخستنەسەرێکی لاوەکیی هەیە. لەم حاڵەتەدا –لەم چەشنە ڕستانەی ئێستاماندا، کە کرداری ڕستەکە تێنەپەڕە – کردارەکە خاوەنی قورساییخستنەسەری سەرەکیی ڕستەکەیە. کەواتە، کە بکەرەکە دەرنەبڕدرا، ڕستەکە تەنها یەك قورسایی سەرەکیی هەیە. بە پێچەوانەی ئەمەوە، ئەو کردارانەی بە پاشگری /ـن/ ی لە کردارخستن کراون بە کرداری ناویی دەشێت هەم قورسایی سەرەکیی و هەم قورسایی لاوەکییان بخرێتەسەر. ئالێرەوەیە، کە ((6_ا)) و ((6_ب)) و هەموو نموونەکانی دیکەی وەك /چوون/ و <چوون>، /مردن/ بەتەرزی (1_2) وەمو <مردن> بە تەرزی (1_.) وەوو ... هتد لە پۆلەڕەگەزو تەرزی قورساییخستنەسەرو ئاوازدا جیاوازن.

ئەگەر بکەرەکە دەریش نەبڕدرا، ئەوا هێشتا /نوستن/ و <نوستن> هەر هاوبێژی تەواو نیین. لەبەرئەوەی یەکەمیان کەرەستەو پۆلەڕەگەزێکی فەرهەنگیی و ئەوی دیکەیان سینتاکسییە. بەم پێیە من لە هاوبێژیی نێوان کەرەستەکانی فەرهەنگ دەدوێم، کە پەیوەندییە سێمانتیکیەکانی نێوان هێماکانی دەریاندەخات. ئەوەتا دەگوترێت، کە بۆیە لە زمانی ئینگلیزیی و فەرەنسییدا هاوبێژیی زۆرە، چونکە ئەو زمانانە وشەی یەك بڕگەییان زۆرە، بەواتا کە زۆربەیان هێمای تاریکی سادەن، نەك ڕوونی ئاوێتە [1]. ئاسان و ئامانجپێك نییە، کەرەستە لەیەکچووەکان و وەکیەکەکانی دوو پێکهاتەی جیاواز بە هاوبێژ دابنرێن، ئەگەر پێکهاتەکانی ڕێزمانەکەیان تێکەڵ بەیەکتریی نەبووبێتن. خۆ ئەگەر لە مۆرفیمی /ـن/ ی لە کردارخستن و جێناوی لکاوی /ـن/ ی کەسی سێهەمی کۆو /ـن/ ی کەسی دووهەمی کۆ بڕوانیین، ئەوا جێی چەندوچوون و مشتومڕە، گەر ئەو سێ مۆرفیمە بە هاوبێژ دابنرێن. ئەمەیان بۆئەوە دەگەڕێتەوە، کە کات و کەس (شکاندنەوە) بەشێکی پێکهێنەری کردارن. بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا لە هۆیەك زۆرتر هەیە، بۆئەوەی بە هاوبێژ دابنرێن، لەوانە وەکیەکیی و

---

[1] محمد معروف فتاح ل170

نموونە، پەیوەندیی واتایی ئەم وشانە (نیشانەی واتایی هاوبەشیان) ڕەنگ و ڕەقیی و شێوەن.

5- (ا) /بیر/ (هۆشی بیرکەرەوە)، /بیر/ (ی ئاو)،

(ب) /شیر/ (شمشێر)، /شیر/ (ی گیانلەبەری شیردەر)،

(پ) /گڕ/ (ی ئاگر، بڵێسە)، /گڕ/ (یی دەنگ).

نوسین و دەربڕینی فۆڕمی /نوستن/ بە قورسایی سەرکییەوە لەسەر بڕگەی کۆتایی و <نوستن> بە قورسایی سەرەکییەوە لەسەر بڕگەی یەکەم یان سەرەتاو قورسایی لاوەکیی لەسەر بڕگەی کۆتایی، هەمەکیی وەکیەك نین، بەڵکو کەمەکیی لەیەکدەچن، بەڵام چونکە هاوبێژیی تەواو نییە، پێکهاتەی ڕێزمانی کوردیی تێکەڵ بەیەکتریی بوون و ژمارەو چەندێتیان زۆرترکردووە.

6- (ا) /نوستن/ <ناو> (ئەم نموونەیە پێشتر هەیەو ئاماژەیپێبدە !)

(ب) (ئەوان) نوستن.

نە بە نوسین و نە بە دەربڕین (6_ا)) بکەرێکی بە قورساییخستنەسەرەوە یان بەبێ قورساییخستنەسەری نییە. بە پێچەوانەوە، (6_ب)) ڕستەیەکەو بۆیە بکەرێکی هەیە، چونکە پێویستە هەر ڕستەیەك بکەرێکی هەبێت. لەبەرئەوەی زمانی کوردیی یەکێکە لە زمانەبکەرخراوەکان، دەشێت سەرپشکیی بکەری ڕستەکە دەرنەبڕدرێت[11]. بۆ ئەم مەبەستەیش لە زمانی نوسینی زانستی لێکۆڵینەوەکانی زانستی زماندا بکەرە سەرپشکیەکە خراوەتە نێوان دووکەوانەوە. لە زمانی ئاخاوتندا، ئەگەر بکەرەکە

[11] بڕوانە: محەمەدی مەحویی (2001)

بەگوێرەی ڕوونکردنەوەکانی سەرەوە، لە زمانی کوردییدا (ا) لێما هاوبێژەکانی نوسیین و دەربڕیینیان وەکیەکە (/پێوەدان/ (داخستن) و /پێوەدان/ (ی مارو دووپشك)) و (ب) لێما هاوبێژەکانی نوسیینیان جیاوازەو جۆری دەربڕیینیان کەم یان زۆر وەکیەکە (/بێگەرد/ و /بێ گەرد/) بە هاوبێژی ڕاستەقینەی فەرهەنگیی دادەنێم و تەنها لێکسێمەکانیان (/بێگەرد/ نەك /بێ گەرد/) لە دەروازەی فەرهەنگیی لێماکاندا دەبن و سوودیان لێوەردەگیردرێت.

لێرەوە دەپەڕمەوە بۆ ڕێگاکانی پەیدابوونی هاوبێژەکان. هاوبێژیی سروشتیی و ڕاستەقینە ئەوانە دەگرێتەوە، کە لە کاتی هێمادانانیدا یەك هێما بوون و بۆ یەك چشت دانراون و بەسەریاندا دابڕاوەو بۆ چشتی دییکەیش بەکارهێنراون و پاشان جیابوونەوەیەك ڕوویداوە (بڕوانە: /تاك/ (نەك جووت) و /تاقانە/ (تاکە منداڵی دایکوباوکێك)، کە لە /تاکانە/ ەوە هاتووە) !). لە پەیدابوونی دیالێکت (زارو زارۆچکە) دا ژمارەیەك هاوبێژ سەریانهەڵداوە (بڕوانە: /چێشت، برنج، قوبڵیی، پڵاو/). دوورکەوتنەوەی هەندێك وشەی فرەواتا لە گەشەکردنی مێژوویی زماندا لەیەکتریی فۆڕمی هاوبێژیان دروستکردووە (بڕوانە: /دەستماڵ/ (پارچەی جلی کوردی ژنان، کە دەدرێت بەسەر شاندا) ~ (دەستەسڕ) لەگەڵ /دەر/ لە /دەرگا، دەروازە، بەردەرگا، دەرەوە، دەربەدەر، دەرکردن و ... هتد. دا !)). ئەم تەرزەی دواییان دەگەڕێتەوە بۆ لێکۆڵیینەوەی ئەتیمۆلۆژیی و ئەمڕۆ سەرچاوەیەکی زانستیی تەواو باوەڕپێکراومان نییە، بۆ مەبەستەکانی لێرەدا گرنگن، پشتیی پێببەستیین. خواستنی وشەی بیانییش تاکوتەرا، بە بەراورد لەگەڵ هاوواتادا، فۆڕمی هاوبێژیان خستۆتەوە (بڕوانە: /بیر/ ی /بئر/ ی عارەبیی و /بیر/ ی ئاوو[II] لەگەڵ /تانە/ ی /تانەوتەشەر/ ی /تەعنە/ ی عارەبیی و /تانە/ (پەڵە) ی سەرچاو).

[II] گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کورد، بەرگی دووهەم. بەشی دووهەم ل98-99

ئەدگارە مۆرفێمیەکانی جێناوەلکاوەکان و کەرەستەیی فەرهەنگییان گرنگترینیانن. فۆرم و دەربڕاوە لەیەکچووەکانی وەك /دایکوباوك/ و >دایك و باوك<، /دەموچاو/ و >دەم و چاو<، /بێگەرد/ و >بێ گەرد< و ... هتد.[407] وەك لێکسێمێکی ناو فەرهەنگ و ئاوەڵفرێزەکەی هاوبێژن.

بەم شێوەیە دەبینین، کە ئاستی ڕووکەشی هەندێك فۆرم جۆرێك لە هاوبێژیی لەگەڵ ئاستی قووڵ و بنەڕەتی فۆرمی دیکەدا دروستدەکات و بە جۆرێك لە جۆرەکانی هاوبێژیی دانراون. ئەم هاوبێژانەی خوارەوەیش لە چەشنی دیکەن:

7_ (ا) شەو + یٚ }شەوێ{ (ئەم شەو)، ئێوارە + یٚ }ئێوارێ{ (ئەم ئێوارەیە)،
(ب) شەو + ێك }شەوێك{ (یەك شەو)،
8- (ا) }شەوێك لەشەوان{ ~ (ب) }شەوێ لە شەوان{

}شەوێ{ ی (8_ب)) فۆرمێکی فۆنەیتیکیی فرێزی }شەوێك{ ە، بەواتا لە ئاستی ڕووکەشدا کۆنسۆنانتی کۆتایی دیارخەرەکەی /-ێك/ بە سەرپشکیی دەرنەبڕدراوە. ئەم [یٚ] یە بەشێکی پاشگری /-ێك/ ە و هەر بە هاوبێژی مۆرفێمی /-یٚ/ ی (7_ا)) دانروە، چونکە ئەم مۆرفێمەی دواییان لە هەردوو ئاستەکەدا یەك چشتە. /شەو/ لە پۆلە ڕەگەزی "ناو" ی ئاوەڵکردارییەو بە پاشگری /یٚ/ کراوە بە ئاوەڵکردار (بەراوردی بکە لەگەڵ /شەوان-ە/ دا !). ئایا دەکرێت مۆرفێمێك و جۆرێکی دەربڕدراوو گۆڕدراوی مۆرفێکی دیکە، کە بە ڕێکەوت لەیەکدەچن، بە هاوبێژ دابنرێن؟ وەڵامی ئەو پرسیارە تەنها بە بەڵێ دەدرێتەوە -ئەگەر تێکەڵبوونی پێکهاتەکان ڕەچاوبکرێت-، هەرچەندە یەکێکیان کەرەستەیەکی فەرهەنگیی و ئەوی دیکەیان فۆرمێکی ڕووکەشی دانەیەکی دیکەیە لە سینتاکسدا.

[407] بڕوانە (محەمەدی مەحوی (2006) :)

/دەستەڵات، بەدەست، دەستەمۆ، دەستکەوان، دەستاڕ، دەستاودەست و ... هتد/ دا. بۆیە وشەی /دەست/ هەم ئەندامێکی لەشە بە مەچەکەوەو هەم ئامێرێکە، کە لەشێوەی دەستدابێت، چونکە ئەرکەکانی دەستی پێنجێبەجێدەکرێن. بەراوردکردنێکی /دەست/ بەو نیشانە ئەرکیانەوە لەگەڵ وشەی /پێ/ دا، ئەوە ڕووندەکاتەوە، کە هۆی فراوانیی مەودای بەکارهێنانی /دەست/ بەبەراورد لەگەڵ کەمیی بینینەوەی وشەی /پێ/ لەو چەشنە وشە ئاوێتانەدا بۆ چەشنی بەکارهێنانەکانیان دەگەڕێتەوە. بڕوانە: شوێنپێ/جێدەست، بەڵام <دەستی کورسی> ~ <دەسکی کورسیی> و <قاچی کورسیی> نەک *<پێی کورسیی>.

لێرەدا پێویستە لە دوو دیاردەی زمانیی بدوێین: گۆڕانی واتای وشە بێ سنوورە، بەواتا بەردەوام واتای وشەکان لە گۆڕاندان ("واتا_گۆڕکێ" لە مێژووی زمان" دا): لەلایەکەوە ژمارەی واتاکانی وشەیەك زۆردەبن و لەلایەکی دییکەیشەوە واتای نوێ دێنەپاڵ واتای بنجیی و فەرهەنگیی وشەکان. (ا) زۆربوونی مەودای یان بواری واتای وشەیەك بە "فراوانبوونی واتایی" extension ناسراوەو لە وشەیەکی وەك /زمان/ بەواتای فەرهەنگیی (ئۆرگانی چەشتنی ناوە دەم) و پاشانیش بە واتای وەرگیراوی (زمانی ئاخاوتنی مرۆڤ) و دوای ئەویش بەواتای (دەستەڵات)[1] و پەیوەندیی بە بیرەوەو لە وشەیەکی وەك /گەورە/ بەواتای فەرهەنگیی و وەرگیراوی (قەوارە، تەمەن، دەستەڵات) ەوە دەبیینرێتەوە. دیاردەکانی وەك /وردە/ (پارەی بچووك/کەم) > /ورد/) <، /کوردە/ (کەسێك، کە کوردە) > /کورد/) یش لەگەڵ ئەو نموونانەدا بۆ بەراوردکردن لەبارن. (ب) کەمبوونەوە یان تەسکبوونەوەی مەودای واتای وشە بە

---

[1] محەممەدی مەجویی (2001)، زانستی زمان

هاوبێژیی گێژاوێك لە زماندا دێنێتە ئاراوەو ئەرکێکی زۆر لە تێگەیشتن و لە لەیەکتریگەیشتندا دەخاتە سەر قسەکەرو گوێگر کردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن و بەتایبەتیی سەر ئەو کەسانەی فێری زمانێکی بیانیی دەبن.

2_4/3) فرەواتایی POLYSEMY

فرەواتایی بریتییە لە لێمایەك (دانەیەکی تۆمارکراوی ناو فەرهەنگ) بە پتر لە واتایەکەوە یان وشەیەکە بە زنجیرەیەك واتاوەو دەشێت لەڕێی نیشانە_واتاییەکانیانەوە پێشبینیی لە واتاکانیان بکرێت[1]. فرەواتایی ئەدگارێکی تایبەتیی لێکسیمەکانی ناو فەرهەنگەو لەمەدایە خۆی لە هاوبێژیی جیادەکاتەوە[2]. ئەو ئاوەڵفرێزو هاوفرێزو ڕستانەی، واتای لێکسێمێکیان پێلێکدەدرێتەوە، بە هاوواتای لێکسێمەکە دادەنرێن. ئەم ڕێبازەیە، کە لە وەرگێڕاندا سوودی لێوەرگیراوەو تایبەتمەندیی داڕێژەریی زمانەکەمان بەناچاریی لەوەرگێڕاندا بەسەرماندا سەپاندوویەتیی (بڕوانە Gesicht, face ی ئینگلیزیی و ئەڵمانیی و وشەو ئاوەڵفرێزەکانی /دەموچاو/ یان }دەم و چاو{ ی زمانی کوردیی !).

دەستنیشانکردنی سنووری نێوان هاوبێژیی و فرەواتایی گەلێك گرانەو بە بەڵگە سەلماندنی تەواوی فۆرمەکانیان پێویستە. لە کاتێکدا هاوبێژەکان لە فرەواتاکان دروستبوون، مەرج نییە هەموو فرەواتاکان لەڕێی یەککگرتن و توانەوەی هاوبێژەکانەوە هاتبنەکایەوە. بەکارهێنانی زۆری وشەکان بەتەنها نابێتەهۆی زۆربوونی واتاکەی[3]، بەڵکو لە بنەڕەتدا نیشانە واتاییەکانی وشە لەبارن بۆئەوەی وشەکە پەیوەندیی واتایی زۆربێت و بە گەلێك واتاوە ببینرێتەوە. بۆ نموونە بڕوانە وشەی /دەست/ لە

سەباح ڕەشید، نامەی ماستەر، ل10، 61

محەمەدی مەحویی (2001 ل199

محمد معروف فتاح (1990) ل170

گرنگە لێرەدا ئەو چەشنەیان لەو جۆرەیان جیابکەمەوە، کە لێڵیەکەی لە بەردەوامبوونی قسەی قسەکەردا ئەرەوێتەوەو واتاکەیشی ڕووندەبێتەوە. بڕوانە واتاکانی ئەم نموونەیەی لە نووری عەلی ئەمین ( ) ل 284 ەوە وەرگیراوە:

10- پێمنییشان نادەیت

واتاکانی: پرسیارکردن، نەفییکردن، ڕاگەیاندن و بیرخستنەوە (لە ئاستی فۆنۆلۆژییدا تەرزەکانی قورساییخستنەسەرو ئاواز جیاوازی واتاکان دەردەبڕن).

3_4/3) **هاوواتایی**

هاوواتایی ئەو وشە فۆرم-جیاوازانە دەگرێتەوە، کە یەك واتایان هەیە، بەلاَم لەبەرئەوەی هاوواتایی تەواو نییە، دەگوترێت، کە ئەو وشانە دەگرێتەوە، کە واتاکانیان لەیەکەوە نزدییکن و لە نوسین و دەربڕییندا جیاوازن[□□].

وشە هاوواتاکان لە گوتندا لەبری یەکتریی نایەن، بەلاَم ئەگەر لەجێگەی یەکتریی بەکارهێنران، ئەوا کۆمەڵێك مەرج ڕەچاودەکرێن و پێڕەوی هەندێك قەیدکردن دەکرێت. بۆنموونە بەکارهێنانی هەر یەك لەم وشانەی لایخوارەوە لەبریی یەکتریی پێویستیی بە بەجێهێنانی ئەو چەشنە مەرج و قەیدکردنانەیە.

11- (ا) / کۆچی دواییکردن، گیاندەرچوون، تۆپیین، مردن، مردارەوەبوون، وشکبوون، وشکبوونەوە، ڕەقبوونەوەو... هتد/،

(ب) /گەورە، گوندە، زل، زەبەلاح، کەتە، چوارشانەو ... هتد/،

[□□] محمد معروف فتاح (1990) ل164

پێچەوانەوە زاراوەی "تەسکبوونەوەی واتا" specilization ی بۆدانراوە و وشەی /تیاترۆ/ لە (ئەکتەری شانۆوە) بۆ (ئافرەتی خراپ)، نموونەیەکە بۆ ئەو دیاردەیە.

فراوانبوونی واتا دەبێتەهۆی فرەواتایی و بۆیە ئەگەری بوونی هەیە، چونکە نیشانەواتاییەکان ڕێگەی بۆخۆشدەکەن و ڕێگەیشی پێدەدەن. واتاکانی وشەی فرەواتا کەمتر لە واتا_بنجییەکەی دووردەکەونەوە (بڕوانە دوو نموونەکەی پێشترو وشەی /سەر/ وەك "سەری گیانلەبەر" و "سەری مەنجەڵ" و "سەرقاپ" و بەراوردیانبکە لەگەڵ /سەرتاپا/ و /سەرتوێژ/ و "سەری ساڵ" و ... هتد). ئەم تایبەتمەندییەی دواییانە، دەبێتەهۆی ئەوەی کە گوێگرو خوێنەر وەك کەسی بەرامبەر لە تێگەیشتن و کردەی لەیەکگەیشتندا ئەرکی کەمترو بەم پێیەیش ماندوبوونی کەمتریان لەسەربێت.

بناغەو بنەمای فرەواتایی لە سینتاکسدا لە دروستەکانی ئاستی قووڵدان. ئەم فرەواتاییەی ڕستە پەیوەندیی بە سینتاکسەوە هەیە نەك بە سیاقەوە (بڕوانە ئەو نموونەیە وەرگیراوە):

9- (ا) [شیرین و پڕشنگی] خوشکم]] پێکەوە هاتن. (ئەم نموونانە پێشتر
(ب) [شیرین] و [پڕشنگی خوشکم]] پێکەوە هاتن. هەبوون بۆ ئاماژەپێدان)

سەباح ڕەشید ل42

ئەنجامی گفتزگۆی ڕۆژی (2007/10/24) لە زانکۆی سلێمانیی/بەشی زمان و ئەدەبی کوردیی لەگەڵ مامۆستا، د. هۆگر مەحموود فەرەج دا.

سەرهەڵداوە[11] , جیاوازیی کەوتۆتە نێوان دەرکردەکانەوە (بەرهەمەکانەوە) و هاوواتاکان لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا چەسپاون.

13- (ا) خواردن + ەوە /خواردنەوە/،
(ب) ەوە + خواردن /ڤەخارن/،

ئەو دیاردە زمانییەی ناو فەرهەنگ لە گەشەکردنی زمانە ئێرانیەکانەوەو لە جیابوونەوەی زمانی کوردیی و فارسیی و کەوتنەوەی دوو زمان لەو زمانە بنەڕەتییەوەو لە سەرهەڵدانی زاری کرمانجیی سەروو لەگەڵ کرمانجیی خواروو یان ناوەڕاستەوەو لە پەیدابوونی چەندین دیالێکت و زارۆچکەی زمانی کوردییەوە ڕەگ و ڕیشەیان لە مێژووی زمانەکەداو بەتایبەتیی لە پێڕەوی کردارەکانییدا داکوتییوە. لەو ڕاستیانەی گەشەکردنی زمانە ئێرانیەکانەوەیە، کە ئەمڕۆ زۆربەی ئەو دیاردە فۆنۆلۆژیانە هەن. بەپێی ئەو کورتە ڕوونکردنەوەیە ئەو دیاردانە بۆ ئەو مێژووە دەگەڕێنەوەو بەڵگەکانیش بۆ سەلماندنی ئەزموونبەندین (بڕوانە: mond/مانگ بەرامبەر بە سەند/سەنگ، دامێن/داوێن)[11] . دیاردەکانی دییکەیان لە پڕۆسەکانی شکاندنەوەو گەردانکردنی کردارەکاندا دەبیینرێنەوە.

14- (1) فارسیی (2) کوردیی

فارسیی	(ا) کرمانجی خواروو	(ب) کرمانجی سەروو
ئاب	ئاو	ئاڤ
نام	ناو	ناڤ
چشم	چاو	چاڤ

[418] بڕوانە محەمەدی مەحویی (زمانی باڵاو نەگەرەکانی)

[419] ئەم دیاردە فۆنۆلۆژییە لە لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆدا بڵاودەکرێتەوە.

(پ) /تووش، دژوار، سەخت، ناخۆش/[II]،
(ت) /جەندەل، کەلاك، تەرم، کەلەش/[II].

هەر وەك نموونەکانیش نیشانیدەدەن، هاوواتاکان کێڵگەی واتایی گەورەو لەناوییدا کێڵگەی واتایی بچووك و بچووکتر دروستدەکەن. واتادژەکانییش بە هەمان شێوە. لەبەرئەمەیە، کە ئەندامی کێڵگە بچووکەکان، ڕەنگە لە ئاخاوتندا لەبری یەکتر بێن. تەنانەت واتادژەکانییش هەر بەو شێوەیە دیارییدەکرێن. بەراوردکردنی وشەئاوێتەکانی >گەورەوبچووك< (کامڵ و بەتەمەن لەگەڵ منداڵ) و >وردودرشت< (لەڕووی قەوارەوە مرۆڤ و چشتی بچووك و گەورەتر)، کە بەپێی هەمان نیشانە واتاییەکانی نموونەکانی (12) داڕێژراون و پۆلێنکراون و بوونەتە لێکسێمی سەربەخۆ یان بەڕێوەن ئەو قۆناغە ببڕن، بەڵگەن بۆ ئەو ڕاستییە.

12- (ا) /گەورە/, /بچووك/،
(ب) /درشت/, /ورد/.

پەیدابوون و سەرهەڵدانی فرەواتایی:

(ا) دروستبوون و پەیدابوونی چەند زارو زارۆچکەیەك یان هەبوونیان زۆرجار هاوبێژی فرەیان لە زماندا خسۆتەوە (بڕوانە: /گەلێك، گەلەك، فرە، زۆر، پڕ{/ !). لەبەرئەوەی دروستبوونی دیالێکت (زارو زارۆچکە) لەڕێی جێبەجێکردنی یان جێبەجێنەکردنی هەندێك یاسای مۆرفۆلۆژیی یان فۆنۆلۆژیی دیارییکراوەوە

گۆڤاری کاروان، ژ (17)، 1984 ل28
گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کورد، بەرگی دووهەم ل100

دروستکردووه[1]. دۆزینەوەی پێڕەوی هەڵبژاردن و خواستنی وشەبیانییەکان لە زمانەبیانییەکانەوە پێویستی بە لێکۆڵینەوەی جیاو سەربەخۆیە بە پێی گەلێك بنەما، لەوانە بۆ نموومنە ناوی کەس، ناوی وڵات و شارو سروشت و ... هتد.

17- /زەویی، عەرز ~ ئەرز ~ عەرد، هەرد و ... هتد/.

5/3) هێمای زمانیی لە پێڕەودا

زمان وەك پێڕەوی هێما: زمان پێڕەوی هێمایە، بۆیە زمان بە هێما دەردەبڕدرێت. هێمایش بریتییە لە دەربڕین و واتایەك بە دەنگ. بەم پێیە دەنگ لە زمانی مرۆڤدا کراوە بە هێماو دیوەکانی هێمایش ڕیزە دەنگێکی بیستەنیی (لەبار بۆ بیستن) و بیر یان چەمکەکەی بەرامبەریەتی، کە تێیدا هەڵگیراوە.

زۆربەی زۆری زمانەوانەکان ئەمڕۆ زمان بە پێڕەوێکی هێمای زمانیی دادەنێن، کە هێما زۆرو تێکچڕژاوەکانی چوون بەناویەکداو لە پێڕەوێکی ورددا کاردەکەن. هەر هێمایەك ئەندامی کۆمەڵێك هێمای دییکەیە لەو پێڕەوەداوپێکەوە کێڵگە واتاییە بچووك و گەورەو گەورەترەکان پێکدەهێنن، وەك بۆ نموونە "کێڵگەی واتایی گیانلەبەران و گیانداران" یان ئەوانەی "میوە" بە گشتیی. بەم پێیە گشت هێماکانی زمانێك پێڕەوی هێماکانی ئەو زمانە پێکدەهێنن. پەیوەندیی نێوان هێماکانی پێڕەوەکە بەهای "+، −" ی نیشانە واتاییەکان دیاریدەکات و بەهای هەر هێمایەك

---

[1] مێژووی گەشەکردنی زمانەکان نیشانیداوە، کە پێکهاتەی مۆرفۆلۆژیی (لاگرەکان و پرۆسەکانی لکاندیان بە بناغەکانەوە) لە زۆرانبازیی و ململانێی زمانەکان لەگەڵ یەکتریدا، بەتایبەتیی ئەوانەی نێوان زمانی سەردەستەو زمانی ژێردەستە لەگەڵ زمانی هاوسێکان، زۆرترین بەرهەڵستیی دەکات و تایبەتمەندیی زمانەکان دەپارێزێت. بە پێچەوانەی ئەمەوە، وشەکانن کە لە باری ئاساییدا گەنجی گەنجینەی وشە زۆر زەنگیندەکەن.

لە کاتێکدا، دەبێت گۆڕانکاریەکان لە (1) موە بۆ (2) زمانی فارسیی و کوردییان لێکەوتبێتەوە، ئەوانەی نێوان (ا) و (ب) زارە سەرەکیەکانی زمانی کوردییان خستۆتەوە. گۆڕانکاریەکانی بەسەر واتای وشەکاندا هاتوون و بوونەتەهۆی ئەوەی ئەو وشانە کێڵگەکانی خۆیان بەجێبهێڵن و بچنەناو کێڵگەی واتایی دییکەوە، تەرزێکی دییکەیان لە هاوواتا دروستکردووە.

15- /مرۆڤ، پیاو، زەلام/، /مێرد، شووو/، /مێرد، شوو، پیاو/، /مێرد، شوو، پیاو، زەلام/[1].

پاش دروستبوونی زارو زارۆچکەکان وشەی نوێ لە یەکێك لە زار یان زارۆچکانەدا دروستبوون و لەوانی دییکەدا دروست نەبوون. ئەم دیاردەیە جۆرێکی دییکەی لە هاوواتا هێناوەتەئاراوە. لە فەرهەنگێکی کوردیی-کوردییدا ئەو فۆرمانە دەنووسرێنەوەو بە پێی نیشانەواتایی و کێڵگەکانیان واتاکانیان تۆماردەکرێن و ئاماژەیش بە زارو زارۆچکەکانیان دەدرێت.

16- /مراویی، سۆنە ~ سونی/، /مریشك، مامر/ ی کرمانجی خواروو بەرامبەر بە /کەرگە/ ی گۆران.

(ب) لەگەڵ ئەوەیشدا، کە لە زمانی کوردیی خۆماندا وشە بۆ هەندێك هێمابۆدانراو هەبوون، وشەی بیانیی هاوواتا خواستراون و هێنراونەتە ناو زمانەکەمانەوەو چەشنێکی دییکەیان لە هاوواتا لەناو فەرهەنگەکەماندا

---

[1] بەراوردیی بکە لەگەڵ نەوڕەحمانی حاجی مارف، وشەی زمانی کوردیی ل22

1_5/3) نرخی زمانیی

بۆ پەسنکردنی زمانەوانیی کەرەستە بەراییەکان پێویستە، کە زمان تەنها بە "کۆگەنجی[427]" ئەو کەرەستانە تێنەگەین، بەڵکو وەك پێڕەوێك ببینین. دەتوانین پێڕەوێك بەگشتیی وەك کۆمەڵێك/ژمارەیەك لە کەرەستەی بەرایی پێناسەبکەین، کە لەگەڵ یەکترییدا لە پەیوەندیی ڕێکوپێکدان. ئەم ڕێکوپێکییەی[428] پێڕەو ناونراوە "دروستە"[429]. ئەگەر زمان پێڕەوێك بێت بە دروستەیەکەوە، ئەوا لەمەوە ئەوە دەکەوێتەوە، کە ئەدگارە گرنگە زمانییەکان و "جێکەوتە نرخ[430]" (نرخ و بەها لە مەوقیعێکدا) ی کەرەستە بەراییە زمانییەکان کاتێك دەتوانرێن دیارییبکرێن، کە پەیوەندییەکانیان لەگەڵ کەرەستەکانی دییکەی پێڕەوەکەدا ڕەچاوبکرێن و حسابیان بۆبکرێت. پەسنکردنی زانستیی زمان ئەوجا ئەو ئەرکەی دەبێت جێگەی گشت کەرەستە بەراییە زمانییەکان لە پێڕەوی زمانەکەدا بدۆزێتەوەو دیارییانبکات و ئەمەیش لە هەمان کاتدا ئەوە دەبەخشێت، کە ئەرکەکە دۆزیینەوەی دروستەکانی ئەو پێڕەوە دەبێت[431]. ئەوەیش دەتوانرێت بە جۆرێکی دییکە دەربڕدرێت، کە ئەمەیە: هەر کەرەستەیەکی بەرایی زمانیی بەر لە هەر چشتێك و بە شێوەیەکی سەرەکیی لە پەیوەندییدا هەیەو ئەوەیش ئەمە دەبەخشێت: دۆزیینەوەو دیارییکردنی هەر کەرەستەیەکی بەرایی زمان لە یەککگرتنەوەو پەیکاڵبوونی کەمەکییداو لە جیاکردنەوەی سنوورەکەیدا لەگەڵ قەوارە زمانیەکانی دییکەدا دەکرێت. لە بنەڕەت و بنجوبناواندا، نەبوونەکراوە، تەنها کەرەستەیەکی بەرایی زمانیی بە تاکوتەرایی و جیا، بەبێ پەیوەندیی لەگەڵ ئەوانی دییکەدا دەرکپێبکەین و تێیبگەین. de Saussure

---

[427] Inventar

[428] Ordnung

[429] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (2008) !

[430] Stellenwert

[431] بەراوردی بکە لەگەڵ (محەمەدی مەحویی (2006) دا !)

لە پەیوەندیی نێوان هێماکاندایە. ئەرك و کاری زمانەوانە پێڕەوەکەو بەهای هەر هێمایەك لە هێماکانی بدۆزێتەوەو بخاتەڕوو.

چونکە ژمارەی هێماکان زۆرن و چڕن، پێڕەوی هێماکانی زمان بە پێڕەوێکی وردو ئاڵۆز دادەنرێت. (ا) زمان پێڕەوی هێماکانەو زمانەکە/پێڕەوەکە لەو ڕووەوە کراوەیە، کە هێماکانی دەتوانرێن زۆر (تر) بکرێن و هێماکانیش لە ئاستەکانی زماندا —فۆنۆلۆژیی، مۆرفۆلۆژیی، سینتاکس— لەکاردان. (ب) زمان کۆدە (جفرەیە) و بە پێڕەوێکی داخراویش دادەنرێت. هەر بۆیە زۆربەی زمانەوانەکان "زمان" بە پێڕەوێکی داخراو دادەنێن، ئەگەر تەنها بۆ مەبەستی شییکردنەوەو لێکدانەوەیش بێت. زمان وەك پێڕەوی بیرکاریی لەناوەوە ڕێك و وردو ئاڵۆزەو لە دەورووبەر دابڕاوو داپچڕاوە. بەواتا نەکاردەکاتە سەر دەورووبەرو نە لە دەورووبەرەوە کاریتێدەکرێت[422].

ئاماژە بەوە درا، کە هێما هەبووەکان تەنها نین و جێگەی خۆیان لە پێڕەودا هەیە. لێرەدا لەسەر چەند بۆچوون و تێڕوانینێکی بنچینەیی و بنەڕەتیی دەدوێین، کە ئاکاری ئەم "سەربەچشتێك بوون"[423] ە بە شکڵێکی زۆر گشتیی دیارییدەکات. de Saussure ئەم پێڕەوەی —دەبینین، کە لە یەکێك زۆرترە— ناوناوە langue (پێڕەوەی زمان[424]). زاراوەکەی هەمبەری parole ەو مەودای بکارهێنانی زمان و مەودای دەربڕاوو دەقەکانە. پێڕەوی زمانەکە ئەو گەنجی گەنجینەیە[425] دەخاتە بەردەست، کە بنەماو بناغەی گشت دەربڕاوە زمانییەکانن[426]. لە دروستبوونییدا هۆکاری دیکەیش ڕۆڵێك دەبینن، کە زمانیی نین. لەوانە قەست و مەبەست، بارو دۆخە کۆمەڵایەتییەکان، بارودۆخی دەروونی (میزاج) و ... هتد..

---

[422] محمد معروف فتاح (1990 :23، 41)

[423] Zugehörigkeit

[424] Sprachsystem

[425] Ressource

[426] Sprachäusserungen

که خۆی له بەکارهێنانی فرەجاریی وشەی دووهەمیاندا له هەمان ڕستەدا دەردەبڕێت-. /غارغارێن/ و /ڕاوڕاوێن/ یەك سەروایان هەیەو سەر بە چەشنەکردارێکن، که تێنەپەڕو یاسبەندن -بە کرداری "کردن" وەن- غارغارێندەکات/ڕاوڕوێندەکات، غارغارێنیکرد/ڕاوڕاوێنیکرد (بەراوردیبکه لەگەڵ کرداره تێنەپەڕه نایاسابەندەکاندا بەبێ کردنی/بوونی وەك "نوست/دەنوێت و هات/دێت" دا!).

پێویست ناکات چیدیی لێرەدا لەسەر ئەو ئاماژانه بڕۆین، بەڵام چاکترە گەر خوێنەر دەربارەی ئەم پەیوەندیه واتاییانه[1] بڕوانیته "پەیوەندییه واتاییەکانی پۆلەستوونیەکان (2_5/3) لەگەڵ "گۆڕیینی واتا" لەڕێی گۆڕیینی دەنگی ناوەوە (ئووملاوت) و نموونەی وەك /هات/ و /دێت/ یان "هێماکان له پەیوەندییه سێمانتیکیەکان" دا (4/3). ئەوانه بەسن بۆ ئەوەی ڕێساکه نیشانبدات و بەسیشن بۆ ئەوەی دەریبخەن، که پەیوەندیەکان له پێڕەودا هەمیشه ئەو پەیوەندییه تایبەتیانەن، که هەر جارەو لایەنێکی هێماکه دەگرنەوە. له نموونەکانی سەرەوەدا هێماکان وەك گشتەکه لەگەڵ یەکترییدا بەراوردکران. هەروەها پەیوەست بە واتاکەیشیانەوە، بە بیچمی دەنگییانەوە، بە توخمیانەوە، پەیوەست بە پۆلی شکاندنەوەو گەردانکردنیانەوەو konjugationsklasse ... هتد. چاوەڕێی ئەوەدەکرێت، که هەر هێمایەك زنجیرەیەك لەم چەشنه پەیوەندیانەی لەگەڵ هێماکانی دیکەدا هەبێت و بەتایبەتیش لەگەڵ هێمای تەواو جیاوازداو ئەمەیشیان بەگوێرەی ئەوەی، کامیان دەهێنرێت و کارەکەی لەسەر دەکرێت. له گشت ئەم ڕوانگانەوە، زمان ڕێگەدەدات وەك پێڕەو پەسنبکرێت. هەر هێمایەك سەر بە چەند پێڕەوێکه لەوانه.

لەبری ئەوەی لەوە بدوێین، که هێمای زمانیی جێکەوتەو جێگەی له پێڕەودا هەیە، پێویستە دوای ئەو ڕوونکردنەوانە لەوە بدوێین، که هێما جێگەی له چەند پێڕەوێکدا هەیەو که نرخی هێماکه له چەند ڕوویەکی جۆراوجۆرو جیاوازەوە

---

[1] Bedeutungsrelationen

دەربارەی ئەوە دەڵێت، کە کەرەستەیەکی زمانیی لەپێش هەر چشتێکەوە لە ڕێی جێکەوتەکەیەوە لە پێڕەوەکەدا –لەڕێی نرخەکەیەوە– دیارییدەکرێت.

ئەوەی لە "نرخ" مەبەستە، بە نموونەیەکی de Saussure لە زمانی فەرەنسییدا mouton هەمبەر بە ئینگلیزیەکەی mutton ڕوونکراوەتەوە. فەرەنسییەکەی mouton بۆ دوو دەربڕیینە: لەلایەکەوە ناولێنانە بۆ گیاندارێك و لەلایەکی دییکەیشەوە ناولێنانە بۆ چەشنی گۆشتەکەی. لە زمانی ئینگلیزیدا زۆر لەو ناولێنانە تایبەتێتیی خۆیان وەرگرتووە. mutton دەتوانێت تەنها واتای چەشنی گۆشتەکەی هەبێت و بۆ ناولێنانی گیاندارەکە دەبێت sheep هەڵبژێردرێت. mouton ە فەرەنسیەکە هاونرخی[432] هەم mutton و هەم sheep ی ئینگلیزییە. ئەم وشانە لە هەر یەك لە و دوو زمانەدا جێکەوتەیەکی دییکەی لەناو گشت گەنجی وشە[433]کەدا هەیەو بەمەیش "جێکەوتە نرخێك[434]" ی دییکەی وەرگرتووە.

نرخی ئەو دوو وشەیە لەو ڕێیەوە بەتەواویی دیاریی نەکراوە. لە پێڕەوی زماندا، یەکە یەکەی هێماکان لە ڕوانگەو وگۆشەنیگای تەواو جیاوازو جۆراوجۆرەوە لەگەڵ هێماکانی دییکەدا لە پەیوەندییدان. بۆ ئەوەیش ئەم چەند نموونەیە: /ئەسپ/ و /ماین/ لەسەر بناغەی واتا_هاوبەشەکەی /ئەسپ/ ی هەردووکیانەوە لە پەیوەندییدان. ئەسپ و گا لەڕێی بەشدایی واتایی "توخم" ەوە لە پەیوەندییدان. /کەف، دەف، قەف/ یان /کڵاو، پڵاو، بڵاو، سڵاو/ سەروایان وەکیەکە –ئەمەیش بۆ ئەو کەسەی زمانەکە فێردەبێت و بەتایبەتیی بۆ پرۆسەکانی لەبەرکردن و وەبیرهاتنەوەی و ... هتد. زۆر گرنگەو پشتگوێ ناخرێت– و لەسەرو ئەوەیشەوە لە پۆلەڕەگەزێکن –ڕەنگە توخمیشیان یەك چشت بێت– و پۆلێکی گەردانکردنی[435] هاوبەشیان هەیە. ئەسپ و سواربوون/چوارناڵە/غارغارێن "پەیوەستداریی تواوە" و چاوەڕێکراو دروستدەکەن –

[432] äquivalent
[433] Wortschatz
[434] Stellenwert
[435] Deklinationsklasse

چەشنی سینتاگما ڕستەیە. بەڵام سینتاگما لە خوار/لەژێر ئاستی ڕستەوەو لەسەروو ئاستی ڕستەیشەوە (ڕستەی ئاڵۆزو دەق) هەیە.

کەرەستەیەکی زمانیی لە ڕێی ئەو پەیوەندیانەوە ئاکاری دیارییدەکرێت، کە دەتوانن لە سینتاگمایەکدا لەگەڵ قەوارە زمانیەکانی دییکەدا –لەلای ڕاست و لەلای چەپەوە– بێن. ئەمانە پەیوەندییە سینتاگمیەکان (ئاسۆییەکان). نموونە بۆی (18) و (19) ن.

18_ پەیوەندیی سێمانتیکیی (پەیوەندیی واتایی):

کەڵەشێر دەخوێنێت

کەو دەخوێنێت

کەناریی دەخوێنێت

*بزن دەخوێنێت

*ماسیی دەخوێنێت

* ڕێویی دەخوێنێت

19_ پەیوەندیی ڕێزمانیی

(ا) ڕێکەوتن[441]

کەڵەشێرەکە دەخوێنێت

کەوێك دەخوێنێت

*کەڵەشێرەکان دەخوێنێت

*کەوێك دەخوێنن

(ب) پلانی بنیاتی ڕستە[442]

[441] Kongruenz
[442] Satzbauplan

دیارییەکرێت و هێماکە لەگەڵ هێمای دیکەی جۆراوجۆردا لە تۆڕێك لە پەیوەندیی لەیەکچوون و جیاوازییدا دادەنێین. بە گوێرەی ئەمە هێمایەك تەنها نرخێك دەرناخات، بەڵکو چەند نرخێکی جۆراوجۆری جیاواز. هەر یەك لەو نرخانەی هێماکە بەپێی ئەوە دەردەکەوێت، لە کام پەیوەستەگیی پێڕەوبەندەدا تێیدەڕوانرێت و لێیوردبوونەوەی لەسەردەکرێت.

لە پێشدا دەبێت ئاماژە بەوە بدەین، بە چ جۆرێك یان شێوەیەك دەتوانین پێڕەوە زمانیەکان[437] بپشکنین و چۆن نرخی کەرەستە بەراییە زمانیەکان خۆیان نیشاندەدەن. ئاماژەی تەواوو تەواو ورد دەربارەی پشکنینی ژمارەیەك لە پێڕەوەکانی ڕێزمانی کوردییدا –لەتەك نامەکانی خوێندنی باڵای بەشە کوردیەکاندا– لە پەسنکردنەکانی "سینتاکس"[438] و "فۆنەیتیك و فۆنۆلۆژیی" (بڕوانە محەمەدی مەحویی (ئامادەکراو بۆ بڵاوکردنەوە)) و "سیمانتیك"[439] و لە "زمانەوانیی دەق" دا دەخوێنییتەوە.

2_5/3) تەکنشینیی و جێنشینیی[440]

ئەو نرخانەی، کەرەستە بەرایی و کەرەستە زمانیەکان پێیاندەدرێت یان هەیانە، لە دوو جۆر پەیوەندییدا دێنە دەربڕین و دەردەبڕدرێن، کە لەنێوان ئەو کەرەستانەدا هەن. ئەو نرخانە دەتوانرێت لەوێدا ئاسانتر وەهایان لێبکرێت، ببیینرێن، کە تێیدا یاسابەندییەکانی پێڕەوە زمانیەکە بە شێوەیەکی تەواو ڕۆژانە دەکەوەنەڕوو، بەواتا لەهێڵە ئاسۆییە زنجیرەکەی هێماکاندا، کە دەبن بە یەکە ئاڵۆزەکان. زنجیرەیەکی لەم جۆرە ناوی "سینتاگما" (کۆکراوەی ڕێکخراو، پێکهێنراوێك) ی لێنراوە. باشترین

---

[437] Sprachliche Systeme

[438] بڕوانە (محەمەدی مەحوی (2004) بڕوانە (محەمەدی مەحوی (2004)

[439] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (2006) !

[440] Syntagma und paradigma

– سەر بە گرووپێکی کردارەکانن، ئەوەی لەڕێی پەیوەستبوونە سێمانتیکییەکانی[449] سینتاگماکەوە دیاریی و پێناسەکرا –لەنموونەی (20) دا "ڕۆاڵەتی ژیانی کەڵەشێرێک[450]"–،

– سەر بە گرووپێکی مۆرفۆلۆژیی فۆرمەکانی کرداری کەسی سێهەمی تاکن (21_ا)).

20_ پەرادیگمای سێمانتیکیی

سەگەکە دەوەڕێت

دەقروسکێنێت

دەمرێنێت

*قسەدەکات

21_ (ا) پەرادیگمای مۆرفۆسینتاکسیی

سەگەکە وەڕیی

دەوەڕێت

وەڕییوە

وەڕیبوو

*وەڕییون

(ب) کرداری یەک_هێزیی (تێنەپەڕ)

سەگەکە دەوەڕێت

دەخوات

دەنوێت

---

[449] Semantische Bezuege

[450] Lebensäusserung eines Hahnes

منداڵەکە کولێرەکە دەخوات

*منداڵەکە کولێرەکە دەخوێنێت.

لەو نموونانەدا چەند ئەدگارێکی سینتاگمیی /خوێندن/، نەك گشتی، هێنراونەتەوە. بەواتا، هەندێك لە ئەدگارە سینتاگماییەکانی[443] دەرکەوتەیەکی شکڵیی[444] ئەو کردارە، کە لەلایەن پێڕەوی زمانەکەوە دراون و بریتین لە کەسی سێهەمی تاك، دەربڕ یان هەواڵیی[445] و بکەردیار (دەربارەی ئەم بابەتە بڕوانە (1_4/3) !).

سینتاگماکان ئەو جێگەیەن، کە ئەوەی تێدا دێتەدەربڕین و دەردەکەوێت، دەربڕینێکی زمانیی سەر بەکام گرووپ یان پۆلە. گرووپ یان پۆلەکە لەو ڕێیەوە دیاریکراوە، کە کەرەستە (بەرایی) ەکانی دەتوانرێن لەو جێکەوتەیەدا لەبری یەکتریی دابنرێن یان لەو جێگەیەدا بگۆڕدرێنەوە. زمانەوان لەوەیش دەدوێت، کە ئەو کەرەستانە دەتوانن جێگەی یەکتریی بگرنەوە[446]. یەکێك لەو چەشنە "پۆلە دەربڕینانە" ناونراوە "پەرادیگما[447]" (پۆلە ستوونیی). زاراوەی "پەرادیگماتیی/پەرادیگماییانە[448]" یش واتای (پەیوەندیی ستوونیی) هەیە، وەك ئەوەی لە (20 و 21) دا نیشاندراون.

ئەوانەی لێرەدا لەگەڵ یەکترییدا نووسراونەتەوە –جگە لەوانەی بە یەك ئەستێرە * نیشانەکراون– بەپێی یەکێك لەم مەرج و کریتێرانە سەر بە پۆلێکن:

[443] Syntagmatische Eigenschaften
[444] Formale Ausprägung
[445] Indikativ
[446] substituierbar
[447] paradigma
[448] paradigmatisch

لێوردبوونەوەکانیەوە. سێ جۆرە تێڕوانینەکە لە جۆری گشتیین و ڕێگەدەدەن بەسەر هەموو پێڕەوەکانی هێمادا جێبەجێبکرێن. ئەوانە بە نموونەی زمانەوە لێرەدا لێکدەدرێنەوەو ڕووندەکرێنەوە. لە کۆتاییدا کورتە ئاماژەیەك بە پێڕەوی هێمای هاتوچۆ[452] دەدرێت. ئەو سێ جۆرە ئەمانەن:

(أ) تێڕوانینێك، کە بایەخ بە "فۆرمە_هێماکان" و خستنەتەکیەکیان دەدات:

پێڕەوەکانی هێماکان بە گشتیی جۆرێك لە کۆگەنجی بنەڕەتیی[453] گجکەترین هێماکان[454] و یاساکانی خستنەتەکیەکیان بۆ دروستکردنی هێما ئالۆزترەکان نیشاندەدەن. لە زمانە سروشتیەکاندا، ئەم ڕێسابنەماییە بە شێوەیەکی ئالۆز بەرجەستەکراوەو هێنراوەتەدییتن. پشکنینی یاسابەندێتیی[455] خستنەتەکیەکەکانی یەکە زمانیەکان ناونراوە "ڕێزمان".

بۆ کەسی ناشییش "وشە" وەك یەکە بنەڕەتیەکان نایەنە بەرچاو. وردبوونەوەیەکی ورد لە وشەکان دەریدەخات، کە تاکە تاکەی دەنگەکان (فۆنێمەکان)[456] لەیەکدراون و ئەوانە وشەیان دروستکردووە.

_22

وانە _ شانە /و/ _ /ش/

وانە _ وێنە /ا/ _ /ێ/

وانە _ واشە /ن/ _ /ش/

[452] بڕوانە (محمد معروف فتاح (1990) !

[453] Grundinventar

[454] Minimale Zeichen

[455] Regularitäten

[456] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (2008) !

پێدەکەنێت*

سەر بە گرووپێکی سینتاکسیی کردارەکانن، ئەوانەی هەمان بنیاتی ڕستە بەرجەستەدەکەن ((21_ب)). ئەم چەشنە پەیوەندییە پەرادیگماییانە یان پەیوەندیە گۆڕینەوەییانە یەکێکن لە ئەگەرەکانی پۆل_دروستکردن لە سێمانتیکدا، لە ڕێزمانداو لە ... هتد. دا.

لە هەمان کاتدا ئەوەیش دەبێت بچەسپێنرێت، کە ئەو کەرەستانەی لێرەدا لەگرووپێکدا کۆکراونەتەوە –لە دەق یان دەوروبەری دییکەداو بە پێی مەرج و کریتێری دییکە– دەتوانرێن و پێویستە لەیەکجیابکرێنەوەو دووربخرێنەوەو لەلاو شوێنی دییکەدا دابنرێن.

ڕێبازی شییکردنەوەی سینتاگمایی و پەرادیگمایی ڕێگەدەدەن، پێکهاتییلەکان و دروستەکانی پێڕەوە زمانیەکان دیارییبکرێن.

6/3) "جۆری تێڕوانیینە زمانەوانیە" بنەڕەتیی و بنەمایییەکان

ئەگەر ئێمە زمان ناوبنێین "پێڕەوی هێما"[451]، ئەوا سەرنج بۆ ئاکارە ناوجەرگەیی و چەقییەکەی و بۆ سروشتە بنەڕەتیەکەی ڕادەکێشین. هێما تاکە تاکەکان یەکە بنچینەییەکانی زمان دروستدەکەن، کە پێیان، بۆ نموونە، هێماکانی هاتوچۆ کاردەکەن و یەکە ناوەرۆکیی_دەربڕینییە بنەڕەتییەکان دروستدەکەن، کە بە یاریدەیان هێما لێکدراوەکان و هێما ئاڵۆزەکان دەتوانرێن پێکبهێنرێن.

"سێمیۆتیک" سێ جۆری تێڕوانیینی جیاواز لە هێماکان و بەتایبەتیی دوو "پێڕەوی هێما" پێشکەشدەکات و دەخاتە بەردەست، کە هەر یەکەیان چەمکەلایەنێکی دییکەی هێماو بەتایبەتیی "پێڕەوی هێما" دەخاتە ژێر

---

451) Zeichensystem

(3_5) وێنە هێڵکاریە پلەدارەکەی یەکەکان

شییدەکرێنەوە بۆ دەخرێنە تەکیەك بۆ

دەنگەکان مۆرفێمەکان وشەکان فرێزەکان

دەقەکان

فۆنێمەکان ساکار/ئاڵۆز ڕستەکان

فرە_پلەدارییەکەی "ڕێکخراوەی هێماکان[459]" زمانە سروشتیەکان دەکات بە (تا ڕادەیەك) پێڕەوێکی هێمای لە تواناو لە باردابوونیدا بێ سنوورو پێڕەوێکی (تا ڕادەیەك) زۆرترین ئابووریکردنە. ئەم ڕێسای ڕێکخراوە فرە پلەیەی زمانە سروشتیەکان هەندێك جار ناونراوە "prinzip der doppelten Artikulation" یان "ڕێسای دوودروستەیی[460]". لە قۆناغی یەکەمدا لە یەکە واتا جیاکەرەوەکان[461] (لە دەنگەکان) گچکەترین یەکە واتاهەڵگرەکان و لە هەنگاوەکانی دییکەدا یەکە ئاڵۆزە خاوەن واتاکان دروستدەکرێن و بەتایبەتیی لەیەکدەدرێن[462].

جۆری تێڕوانین، کە بایەخ بەم ڕێسای ڕێکخراوەیەی[463] زمان دەدات، "تێڕوانینی ڕێزمانیی[464]" یان "تێڕوانینی پێڕەوبەندانەی زانستی زمان[465]" (بڕوانە "مۆرفۆلۆژیی" لەگەڵ "فۆنەیتیك و فۆنۆلۆژیی" دا !).

هەندێك جاریش ئەو جۆری تێڕوانینە ناونراوە "سینتاکسیی[466]". زاراوەکە بە زۆریی لەلایەن زاناکانی سینتاکسەوە بەکاردەهێنرێت، کە خۆیان بەگشتیی بە

[459] Zeichenorganisation
[460] Dualität
[461] Bedeutungsunterscheidende Einheiten
[462] بڕوانە محەمەدی مەحویی ( ) زانستی زمان !
[463] Organisationsprinzip
[464] Grammatische Betrachtungsweise
[465] Systemlinguistische Betrachtungsweise
[466] syntaktisch

گەلێك جار وشە لە دەنگە خراوەتەکیەکەکان دروست نەبوون، بەڵکو لە یەکە بچووکترە واتادارەکان، کە مۆرفێمەکانن (بڕوانە "مۆرفۆلۆژیی و تیۆریی و زانستی وشە" !).

_23

پی_لێ_خس_ت_ن

خۆ_هەڵ_خەڵەتاند_ن

وشە ساکارەکان لەیەکدەدرێن و وشە ئاڵۆزەکان دروستدەکرێن.

_24

مار_ماسیی

شار_بازێر

لە کۆتایشدا لە وشە ساکارەکان و وشە ئاڵۆزەکان "گرووپە_وشە" کان (فرێزەکان) و دەستەواژەکان[457] و ڕستەو لە ڕستەکان دەقەکان دروستدەکرێن.

زمانێکی سروشتیی پێڕەوێکە لە گچکەترین هێماکان. ئەمانە لەلایەکەوە دەتوانرێن شیبکرێنەوە بۆ یەکە بچووکترەکان، کە واتادار نین (دەنگەکان/فۆنێمەکان) و لەلایەکی دیکەوە بناغەیەك بۆ دروستکردن و بینای هێما ئاڵۆزە لەیەکدراوەکان دروستدەکەن. ئەم دروستکردن و بینایە بە چەند پلە یان قۆناغێکدا تێدەپەڕێت و تەواودەبێت. ئەنجامەکەی هەمیشە "ئاڵۆزییەکی هێماییە"[458]. وێنەی هێڵکاریەکەی وەك لە (3_5) دا دەنوێنرێت و دەخرێتەڕوو.

---

[457] بڕوانە جەبا ( ) !

[458] Zeichenhafter Komplex

لە پەسنکردنە سێمانتیکیەکەدا، لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەو خستنەڕووی واتا، هەندێك جار وەك تەواوکەر[470] وەلاوە دەنرێت. هەندێك جاریش حەق بە سێمانتیك نادرێت یان باشتر بڵێین مشتومڕو چەندوچوونی لەسەر دەکرێت و هەرچییش پەیوەندیی بە ناوەڕۆکی هێمازمانیەکانەوە هەبێت، بە تێڕوانینی (پ) دەدرێت.

(پ) تێڕوانینێك، کە یەکە زمانیەکان لە جۆری دروستبوونی تایبەتیانداو بە واتاکانیانەوە دەکاتە مەرجی پێشەکیی و پرسیار لەوەیش دەکات، چۆن بەکارهێنەری هێما بە شێوەو جۆرێکی گونجاو مامەڵەی لەگەڵدا دەکات.

لەم تێڕوانینەیاندا، بەکارهێنانی زمان لە مەوقیفە فرەچەشنەکانداو بۆ مەبەستی فرەچەشن دەهێنرێتە ناوەندو چەقەوە. ئەمەیش ناونراوە "تێڕوانینی پراگماتیکیی"[471].

(7_3) وێنەی هێڵکاریی

ناوەڕۆکە هێما

یاساکانی بەکارهێنان

دەربڕینەهێما

پێویستە دژ بە "بڕیاری پێشوەخت[472]" چشتێك بگوترێت: زانستی زمانی پراگماتیکی بایەخ بە وردەکاریە تاکەکانی زمان_بەکارهێنانە[473] بێشومارەکانی مەوقیفەکان[474] نادات. بابەت و چشتی تێڕوانینی پراگماتیکیانە زۆرتر ئەو یاسائاساییە گشتیانەیە[475]، کە بنەماو بناغەی زمان_بەکارهێنانن. هۆکارە

[470] ergänzend
[471] Pragmatische Betrachtungsweise
[472] Vorurteil
[473] Sprachgebrauch
[474] Sprachverwendungssituationen
[475] Allgemeine Regularitäten

یاساکانی خستنەتەکیەکی یەکەزمانیەکانەوە خەریکدەکەن، نەك تەنها بە سینتاکس یان بە بینای ڕستەوە.

(ب) شێوەیەکی تێڕوانیین، کە بایەخ بە واتای هێما ساکارو ئاڵۆزەکان –واتای مۆڕفێمەکان تا بە ڕستەو دەقەکان دەگات– دەدات.

زمانەوان لە تێڕوانیینەکەی (ا) یشدا –لە مۆڕفێمەوە بەرەو ژوور، بەرەو ڕستەو دەقەکان– پەیوەندیی و کارەکەی بەردەوام لەگەڵ یەکە واتامەندو واتادارەکاندا[467] یەو پێویستە پەسنکردنیان فرەجۆرو بە شێوەی زۆر ڕەچاوی ئەم ڕاستییەی واتامەندیەی بکات. گرنگ لێرەدا بەڵام بەر لە هەر چشتێك "واتا ڕێزمانیەکانە"[468]. زمانەوان دەتوانێت لە تێڕوانیینی (ا) دا خۆی بە زمانەوە خەریکبکات، بەبێ ئەوەی خودی چەمکە واتییەکان[469] (چەمکی de Saussure) بکات بە بابەت و زمانەوان ئەمەیش دەکات.

بەڵام ئەگەر زمانەوان خۆی بە چەمکە واتییەکانەوە خەرییککرد (تێڕوانیینی (ب))، ئەوا زمانەوانەکە (کاری) سێمانتیك دەکات. گشت هێما ساکارو ئاڵۆزەکان دەتوانرێن لە ڕووی واتاوە بپشکنرێن (بڕوانە وێنە هێڵکاریەکەی (3_6) !).

(3_6) وێنەی هێڵکاریی

	واتای	واتای	واتای	واتای
	مۆڕفێم	وشە	فرێز/ڕستە	دەق
دەنگەکان	مۆڕفێمەکان	وشەکان	فرێزەکان	دەقەکان
فۆنێمەکان		ساکار/ئاڵۆز	ڕستەکان	

467 Bedeutungdhaftigkeit
468 Grammatische Bedeutungen
469 Konzeptuelle Bedeutungen

لێڵیی فرەواتایی (بڕوانە (2_4/3) !):

25- (ا) گەورە ئاودەڕێژێت و بچووك پێیلێدەخات. (تەمەن)

(ب) ئەم مێزە بۆ ئەم ژوورە زۆر گەورەیە. (قەوارە) بەڵام

(پ) ئەو پیاوێكی گەورەیە. (زل یان كەتەو چوارشانەیە، بەتەمەنە، بە دەستەڵاتە).

ڕەواندنەوەی لێڵیی واتاكەی لەڕێی پەیوەندییەوە لەگەڵ وشەو فرێزی دییكەدا:

26_ (ا) ئەو پیاوێكی گەورەو بەتەمەن و كەفتەكارە. (تەمەن)

(ب) ئەو پیاوێكی گەورەو كەتەو چوارشانەیە. (قەوارە)

(پ) ئەو پیاوێكی گەورەی ناوچەكەی خۆیەتیی. (دەستەڵات)

لێڵیی هاوبێژیی (بڕوانە (1_4/3) !):

27_(ا) ئەو كچێكی بێكەسە. (كچی بێكەسی وێژەوانە)

(ب) ئەو كچێكی بیٚ كەسە. (كچێكە, كەسی نییە)

28- (ا) ئەو دەموچاوی جوانە. (ڕوو)

(ب) ئەو دەم و چاوی پییسن (دەمی پییسەو جنێوفرۆشە، چاوی پییسەو چاو لە خەڵكیی دەدات). هەمبەر بە (پ) ئەو دەموچاوی پییسە. (ڕوو)[478]

ڕەوانەوەی لێڵییەكە لە دەربڕیندا لەڕێی بۆشایی و قورساییخستنەسەرو ئاوازی وشەلێكدراوەكانەوە بەجێدەهێنرێت. وشە لێكدراوەكانی بوون بە لێكسیمی سەربەخۆی ناو فەرهەنگ، بەهۆی ئەو زانیاریە فۆنۆلۆژیانەوە لە دەستەواژەكان یان فرێزەكان جیادەكرێنەوە. لە زمانی نوسیینیشدا لەڕێی بەسەریەكەوە نوسیین و بەجیا

---

[478] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (2006) !

پراگماتیکیەکان لە "زانستی دەق" و "شییکردنەوەی قسەو دەمەتەقێ" و "زانستی زمانی کۆمەڵایەتیی" یشدا ڕۆڵێك دەبیینن.

تەنها پێرەوی هێما زمانیەکە ناتوانرێت پەیوەست بەو سێ چەمکەلایەنەی تێڕوانیینەکانەوە شییبکرێتەوە. ئەگەر ڕووبکەینە "تابلۆکانی هاتوچۆ[476]" بۆمان ئاشکرادەبێت، کە ئەویش بەو سێ چەمکەلایەنە شییدەکرێتەوە.

لە ڕوانگەو بۆچوونی ڕێزمانییەوە ئەمانە جیادەکرێنەوە:

– ئەوپێکهاتییلانەی، ئەو هێمایانە لێیان دروستبوون: فۆڕم/شکڵ (سێگۆشە، بازنە، چوارگۆشە)، ڕەنگ (سپیی، سوور، شیین، خۆڵەمێشیی، سەوز، ڕەش، ....)، بیچم: پێکهاتییلەی ئیکۆنیی، کەواتە وێنەی شێوازبەندکرا

7/3) لێڵیی و تەمومژیی لە زماندا

بەمەبەستی جیاکردنەوەی "تاریك و ڕونیی" (بڕوانە (3/3_1) لە "لێڵیی و تەمومژیی" لە زمانداو بۆ دەرخستنی ڕۆڵی ئەوەی یەکەمیان لەوەی دووهەمیاندا ئاماژەدان بەهەندێك دیاردەی دییکەی زمانەکەمان ئەم ڕوونکردنەوانە بە پێویست زانران.

"لێڵیی_" یان "تەمومژیی زمان" هەم مۆرفۆلۆژیی و هەم سینتاکس دەگرێتەوەو هەبوونی زۆرتر لە یەك واتای کەرەستەو دانەکانی ناو فەرهەنگ (لێما) دەبەخشێت[477]. بۆیە دەڵێم، ڕەنگە هێما فرەواتاکان و هێما هاوبێژەکان ببنە هۆی لێڵیی ئەو ڕستانەی، کە تیایاندا بەکاردێن، چونکە دەشێت فرەواتایی ئەو ڕستانە بە وشەو فرێزەکانی دییکەیانەوە بەندبن. لێڵیی و تەمومژیی کاتێك لە ئارادان، کە پێشبینیی لەواتا نەکرێت و بە پێی یاسا واتا لێکنەدرێتەوە (بڕوانە (3_1_2/3).

[476] Verkehrstafel

[477] سەباح ڕەشیید نامەی ماستەر ل32، محمد معروف فتاح 1990 ل 170

له نموونەکانەوە ئەوە هەڵدەهێنجین، کە وشە تاریک وڕوونەکان لە فەرهەنگەوە دەهێنرێن بۆ ئاستی قووڵ و بنەمایی ڕستەو کە تەنها ئەو وشانەی فرەواتاو هاوبێژو هاوواتان یان بەبێ نیشانەن، تاریکن و لێڵیی (فەرهەنگیی) لە ڕستەدا دروستدەکەن نییە (بڕوانە بۆ نموونە وشە هاوبێژەکانی وەك /بار/ (حاڵەت، دۆخ) /بار/ (کۆڵ، ئەرکی گران، قورسایی) و /بار/ (جار). بەم پێیە داڕشتنی ئەم قانوونە دەخوات):

32_ مەیلی گشتیی

فەرهەنگ (تاریکیی) .... سینتاکس (لێڵیی)

دەشێت تاریکیی لێڵیی دروستبکات

لە پێکهاتەی سینتاکس یان ڕستەسازییدا، فرەواتاییەکە وابەستەی دروستەی ئاستی قووڵە. ئەمەیش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە دەشێت ڕستەیەك پتر لە دروستەیەکی قووڵی بنەمایی هەبێت و پەیکالیش لە گەڵییدا پتر لەیەك لێکدانەوەی واتایی هەبێت. ئاوازو قورساییخستنەسەر ڕاستەوخۆ نابنە هۆی فرەواتایی ڕستەکان، بەڵکو دروستەکان بنەمای ئەو جیاوازیانەی ئاوازو قورساییخستنەسەرەکەن و ئەمانیش هی واتا جیاوازەکانیانن.

لەبەرئەوەی واتاکانی ئەم چەشنە ڕستانە لە ڕێی یاساوە لێکدەدرێنەوەو پێشبینیانلێدەکرێت، واتاکانیان بە لێڵ دانانرێن.

33- (ا) [شیرین و نەسرینی] خوشکم]] زوو گەیشتن.

(ب) [شیرین] و [نەسرینی خوشکم]] زوو گەیشتن.

نوسیینی بەشەپێکهێنەرەکانیانەوە دەناسرێنەوە، چونکە دروستەی زمانی نوسین پەیکاڵی دروستەی زمانی ئاخاوتنە، نەك بە پێچەوانەوە [1]. ئاشکرایە، کە پەیوەندییان لە ڕستەدا لەگەڵ وشەو فرێزەکاندا زەقتر لێڵییەکەی ڕستە دەرەوێنێتەوە.

29- (ا) ئەو کچێکی بێکەسی وێژەوانە.

(ب) ئەو کچێکی بێ کەسەو ئەم دواییەیش تەنها براکەی کۆچی دواییکرد.

لێڵیی واتانادیاریی:

30- منداڵەکەی من سەری کوڕەکەی تۆی نەشکاندووە.

(ا) ئەی ئەو نەیشکاندووە، کێ شکاندوویەتی.

(ب) کەی شکاوەو بەچی شکاوەو ... هتد.

لێڵیی ڕستەکە هەمدییسان لەڕێی پەیوەندیی سینتاکسیی نوێوە دەرەوێتەوە.

جێناوی خۆیی /خۆ/ لە سینتاکسدا واتای کەسەکەی (کەس، ژمارە، توخم) وەردەگرێت (/خۆکوشتن/ لەگەڵ >من خۆ_م<، >ئێمە خۆم_ان< دا بەراوردبکە !). ئەم واتا_وەرگرتنە جیاوازە لەواتای سینتاکسیی وەك ئەوەی >ماڵەکە< لەم ڕستانەدا بۆ کێ دەگرێتەوەو یان هی کێیە:

31_(ا) پۆلیس لە ماڵەکەی خۆیدا دزەکەی گرت.

(ب) پۆلیس دزەکەی لە ماڵەکەی خۆیدا گرت.

(پ) منداڵەکەی من گوڵەکانی لێنەکردەوە، من خۆم لێمکردوونەتەوە.

بروانە محەمەدی مەحویی (2001)

فۆڕمە بدوێین، چونکە (ا) بە یارمەتی قورساییخستنەسەرو ئاواز دەکرێت پێشبینیی لە واتاکانیان بکرێت و (ب) لەبەرئەوەی دوو فۆڕمی سەر بە دوو پێکهاتەی جیاوازن. گەر هەردوو فۆڕمەکەیان لە فەرهەنگدابوونایەو زانیارییە فۆنۆلۆژیەکان نەبوونایەتە هۆی جیاکردنەوەیان، ئەوا ئەو جۆرە لێکدانەوانەی سەرەوە لەجێگەی خۆیاندا دەبوون. ئەو فۆڕمانە لەگەڵ ئەم فۆڕمانی خوارەوەدا بەراوردبکە:

36- (ا) /چوون/ (ڕۆشتن)، (ب) (ئەوان) چوون. (ئەوان) ڕۆیشتن)).

تەمومژیی لەڕێی هاوبێژیشەوە لەواتادا سەرهەڵدەدات. بەڵام ئێمە نامانەوێت هۆکارەکان (ی فرەواتایی و هاوبێژیی) لەگەڵ یەکتریدا تێکەڵ بکەین (بڕوانە (4/3) !).

زۆر جار جێگۆڕکێ و هەڵواسین و گواستنەوەی هەندێك فرێزی دیاریکراو دەبنەهۆی دیاریکردنی نوێی پەیوەندییە واتاییەکان لە ئاستی ڕووکەشدا. ئەم چەشنە واتا سیمانتیکیانە دەستوور_بەندن و لەڕێی دروستەکانەوە لێکدەدرێنەوەو تەنانەت پێشبینییشیان لێدەکرێت. ئەگەر ڕستەکەیش فرەواتابێت، ئەوا دیسان لێڵیی لە ئارادا نابێت, چونکە لێکدانەوەکانی بە پێی یاساو دروستەکانی دەبن (بڕوانە (7) !).

37_ (ا) [تەنها من] بە شاخەکەدا سەردەکەوم.
(ب) من [تەنها بە شاخەکەدا] سەردەکەم.
(پ) من بە شاخەکەدا [تەنها سەردەکەوم].

تاریك و ڕوونیی لە تایبەتمەندیی وشەکانی ناو فەرهەنگن. لێڵیی و تەمومژیش واتای ڕستەکان دەگرنەوە (بڕوانە "مەیلی گشتیی" !). لێڵیی و تەمومژیی ڕستەکانی

ڕەنگە وشە هاوبێژەکان بە هەڵە بە وشەی فرەواتا لەقەڵەمبدرێن، بەڵام لەوەیش هەڵەی زەقتر ئەوانەن، کە هێماکان بە پۆلەڕەگەزی جیاوازەوە (ناو، ئاوەڵناو ... هتد) و فرێزە هاوبێژەکانیان بە وشەی فرەواتا دانراون. بۆ ئەم مەبەستەیش بڕوانە ئەم نموونانە:

34- (ا) /پیاو/ پیاو دەبێت لێبوردنی هەبێت. (مرۆڤ)
(ب) /پیاو/ پیاوەکانی گوندەکەمان هاتنەوە. (مرۆڤی نێر هەمبەر بە /ژن/)
(پ) /پیاو/ بە خودا ژنەکە، پیاوەکەت پەککەوتەو بە تەمەنە. (مێردی ژن)
(ت) /پیاو/ ئەو تەنها ڕەنجبەر نییە، بەڵکو پیاوی ئاغایشە. (نۆکەر)

35- (ا) /پیاو/ بە پیاوەکەت بڵێ، ... ! (بە مێردەکەت یان بە نۆکەرەکەت)
(ب) /پیاو/ کاکە، بە ڕاستیی کوڕەکەت پیاوە. (پیاوەتییکەر)

/پیاو/ ی ڕستەی یەکەم، دووهەم و سێهەم وشەی فەرهەنگین و سەر بە پۆلەڕەگەزی ناون، بەڵام >پیاوە< ی ڕستەی (35_ب) فرێزێکی کردارییەو لەڕێی کرداربەندییەوە لە ئاوەڵناوی /پیاو/ و کرداره لاوازەکەی /ە/ دروستبووە. دەشێت فرێزە کردارییەکە، کە داوای بکەرێکی >ئەو< کردووە، بکەرەکەی سەرپشکیی دەربپردرێت یان نا. هەر کە بکەرەکە بە فۆنەیتیکیی بەرجەستەنەکرا، جۆرێك لە هاوبێژیی و لێڵیی دێتەئاراوە، بەڵام چەشنەکانی قورسایی و ئاواز فرێزەکەو وشەکە لەیەکجیادەکەنەوە. ئێمە بۆیە ناتوانین لە فرەواتایی یان هاوبێژیی ئەو دوو

گۆڤاری ڕۆشنبیریی نوێ، ژ (136)، 1995 ل66-69
[481] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (2006)) !
[482] (محەمەدی مەحویی (کۆنفەرانسی هەولێر)

[483] بەراوردی بکە لەگەڵ نموونەکانی /سەوز، سەوزە/ لە سەباح ڕەشید ( ) دا !)

لە پرۆسەی هێماداناندا، هێما لەخۆوەو دەستووربەدەر بە واتایەکی بنجییەوە دادەنرێت، کە کۆمەڵ پەسەندیدەکات و لەسەری ڕێکدەکەوێت. ئەو هێمایانەی لە ڕێگەی دەنگ یان بەشە پێکهێنەرەکانیانەوە پێشبینیی لە واتاکانیان دەکرێت، دەستووربەندن و واتاکانیان جۆرێك لە ڕوونییان تێدایە. واتای بنجیی هێما_دەستووربەدەرەکان تاریکن و پێشبینیی لە واتاکانیان ناکرێت. ئەم ڕاستییانە بۆ وشە فرەواتاکانیش دەخۆن. لەلایەکی دیکەیشەوە هەر یەك لە هێما تاریکەکان بە واتا بنجیەکانیانەوە خاوەنی چەپکێك نیشانەی واتایە. پاشان بە یارمەتیی ئەو نیشانە واتاییانەو لەڕێی خوازەو بەکارهێنانی هێماکەوە بە واتای دیکەوە فرەواتایی دێتەئاراوە (بڕوانە /گەورە/ بۆ: قەوارە، تەمەن، دەستەڵات). لەبەرئەوەی نیشانە واتاییەکانی واتا بنجییەکەی هێما ڕێگە بە بەکارهێنانی هێما بە واتای نوێوە دەدات، دەگوترێت، کە بەکارهێنانەکە بە واتا نوێکەوە هەر پەیوەندییەکی لەگەڵ واتا بنجیەکەدا ماوە[1].

پاش دروستبوونی کەرەستەی فرەواتا (وشەو دەستەواژە) لە بەکارهێنانیاندا دەبنە لێکسیمی سەربەخۆو دەچنە ناو فەرهەنگەوە (بڕوانە (بەشی چوارەم) " پرۆسەی بە لێکسیمبوونی سەربەخۆ"). دەربڕینی ئەم وشە/مۆرفیمە فرەواتایانە بە دەنگ یان بە نوسین زۆرتر لە واتایەك دەبەخشێت. هەر وەك ئامارەی پێدرا، وشەلێکدراوەکان لە ڕستەدا ڕستەی فرەواتاو بەم پێیەیش ڕستەی فرەواتاو واتا لێڵ بەدەستەوەدەدەن. چونکە فرەواتایی هێما جۆرێکە لە تاریکیی واتای هێما، دەستووری لێڵێکە لە تاریکیی ناو پێڕەوی هێماکانەوە (لە فەرهەنگەوە) بۆ ڕستەکان (سینتاکس) دێن.

جیاوازیی جفرە_گشتیەکەی قسەکەرانی دیالێکتە (زارو زارۆچکە) جیاوازەکانی زمانی کوردیی (کرمانجیی سەرو لەگەڵ کرمانجیی خواروو ... هتد) لەگەڵ ئەوەی

---

[1] هیدایەت، نامەی دکتۆرا ل 149

سەرەوە لە مۆڕفۆسینتاکسیشدا دەبینرێتەوەو لێڵیەکەیش لە گەلێك حاڵەتدا چڕتر دەبێتەوە (بڕوانە (6) !).

38- (ا) (منداڵەکەی من) سەری نەشکاندووە. ~
(ب) (منداڵەکەی من) نەیشکاندووە.

لەڕێی جێگۆڕکێی فرێزی بەرکاری ڕاستەوخۆی ڕستەوە یان لەڕێی پڕکردنەوەی چاڵەکانی دروستەی مۆڕفۆسینتاکسەوە "کرداری ئاڵۆز" (مۆڕفۆسینتاکس) بەرهەمدەهێنرێت. هەندێك جار بەڕێکەوت، دەرکردەی پرۆسەی بەرهەمهێنانەکە لەگەڵ بەشی کرداری هەندێك ڕستەدا فۆڕمی هاوبێژی نافەرهەنگیی _سینتاکسیی دروستدەکەن. ئەم دیاردەیەیش بە لێڵیی دانانرێت -ئەگەر تێکەڵبوونی پێکاتەکان لەگەڵ یەکتریدا نەبێت-، چونکە لەڕێی بۆشایی نێوان بەرکارە ڕاستەوخۆکەو کردارەکەوە، کە قورساییخستنەسەرو ئاوازێکی جیاوازیان لەوەی کردارە ئاڵۆزەکە هەیە، پێشبینیی لە جیاوازیی واتای ڕستەکەو کردارە ئاڵۆزەکە دەکرێت. لە زمانی نوسینیشدا، بەجیا_نوسین و بەسەریەکەوە نوسینی بەشەکانی ڕستەو کەرتەکانی کردارە ئاڵۆزەکە ئاماژەی ڕاستەوخۆن بۆ ئەو ڕاستییە (بڕوانە پێم دەخورێت/پێمدەخورێت[II]). ئاشکرایە، کە <پێ خوران> لە پێخواردن/ هوەیەو لە سینتاکسدایەو /پێخوران/ لە /خوران/ هوەیەو لە فەرهەنگدایە.

39- (من) پێم دەخورێت. (من قاچم دەخورێت)
40- (من) نانەکەم پێدەخورێت ~ (من) پێمدەخورێت.

---

[١٨٤] بەراوردی بکە لەگەڵ سەباح ڕەشید ( ) دا !

چین و توێژەکان جۆرێکی دیکە لە لێڵیی لە واتاداو کۆسپ و گرفتێک لە لەیەکگەیشتنی کردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردندا دروستدەکەن (بڕوانە: زەلام، پیاو، مرۆڤ، مێرد، شوو ... هتد)[] .

[] لە کاتێکدا لێڵیی و تەمومژیی جۆرێک لە کۆسپ و گرفت لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا دروستدەکەن، پلەو ئاستی بەرهەمێکی ئەدەبیی بەو لێڵیی و تەمومژییە دەپێورێت" کاتێک ئاستی هۆنراوەیەک، بۆ نموونە، بە بەرزدەنرخێنرێت، کە لەڕووی لێکدانەوەی واتاو دەرخستنی مەبەستیەوە ئاڵۆزەو دۆزینەوەی ئەو لایەنانەی خۆماندووکردن و شارەزایی تەواویان دەوێت. پەیوەندیی لێکچوونی واتایی لە ڕەوانبێژییدا (خوازەو خوازەی ژیریی و درکەو ... بەکارهێنانەکانیان)، کە نیشانە واتاییەکانی هێماکان ڕێیانپێدەدەن و مسۆگەریاندەکەن، بەرهەمەکە ئاڵۆزترو بەپێزتر دەکەن و واتای زۆرتر بەو بەرهەمە دەدەن، کە خۆی هەیەتی" لەم حاڵەتانەدا خوێنەر یان بیسەر پەی بەو پەیوەندیانە (پەیوەندییەکانی خوازەو خوازەی ژیریی و درکە) نابات، کە لە نێوان بەش و واتاکانیاندا هەن.

پەیوەست بە هێما زمانییەکانەوە، (ا) ئیشارە لە نێرەرەوە بۆ وەرگر دەنێردرێت. ئیشارەکە خۆی فۆرمێکی تایبەتیی هەیەو واتایەکی هەڵگرتووە، نەك زانیاریی. پەیوەندیی نێوان فۆرم و واتای ئیشارە زمانییەکە لەڕێی جفرەوە دەبەسترێت (بڕوانە (3/2_8_3) !). کۆد/جفرە زاراوەیەکی زانستی هێماوهێمادانانە. نێرەرە هەواڵەکەی (واتاکەی) دەکات بە جفرە (فۆرم و واتا_پێکەوەبەستن یان "جفرەدانان") و دەینێرێت بۆ گوێگر، کە جفرەکە لێکدەداتەوە –"جفرەلێکدانەوە"–[490]. (ب) هێما یەك یەکەیە لە ئیشارەیەك (دەربڕین/ دەنگ) و زانیاریەکی (واتایەکی) پڕاو پڕو گونجاو لەگەڵیدا. کەواتە کاتێك ئیشارەیەك بەزانیارییەوە بەندە، کە هێما بێت (بیچمی). ئەو لایەنە کەرەستەییەی هێما، کە قسەکەر لە جفرە گشتییەکەی وەردەگرێت (بڕوانە خوارەوە !) و بۆ گوێگری دەنێرێت، ئیشارەیەکە بە دەنگ.

کەناڵەکانی کردەی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن دەتوانن زمان/کۆد لە هۆیەکی ڕاگەیاندنەوە بگۆڕن بۆ هۆیەکی ڕاگەیاندنی دیك –ئاخاوتن بۆ نوسین و بە پێچەوانەوە. زاراوەی "کەناڵ"، بۆیە لەبری زاروەی "هۆی ڕاگەیاندن"، بەکاردەهێنرێت، بۆئەوەی خۆخەرییککردنەکان بەتەواویی لەسەر گواستنەوی ئیشارەکان بن. هۆی ئەمەیش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، ئەگەر "هۆی ڕاگەیاندن" بەکاربهێنرێت، ئەوا خۆخەرییککردنەکان بە گۆکردنی پێرەوئاساو بە جیاوازیی دروستەیی نێوان ئەوەی دەنووسرێت و ئەوەی دەگوترێتەوە بەندەبن[491].

2_8/3) کۆد (جفرە) و هێما

[490] بڕوانە (محەمەدی مەحویی (2001:22)!

[491] سەرچاوەی پێشوو:32-35

(8/3) هێمی زمانیی او کردەی پەیوەندیی (گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتن

(1_8/3) ئیشارە/بەڵگەو هێما (ی زمانیی)

"ئیشارە" سەر بە هێمایەو لە تیۆری زانیارییدا information theory دا حاڵەت یان گۆڕینی پێرەوی کەرەستەیی دەبەخشێت، بۆنموونە" ئیشارەی بیستەنیی /دەنگیی هەمبەر بە بینەریی". ئیشارە هەڵگری واتایە (هەواڵ) و خۆی ئاکاری ڕەمزیی symbol نییە. ئیشارە بۆ خەزنکردن و گواستنەوەی زانیارییە و لێکدانەوەشی وابەستەی چەشنی پێڕەوی ڕەمزەکە (هێماکە) خۆیەتی.

محمد معروف فتاح (1990) ل45-46

[488] بەراوردی بکە لەگەڵ (محمد معروف فتاح (1990: 45_46))

هەمان سەرچاوە

- کۆد یاسای سینتاکسیی بۆ چەسپاندنی پەیوەندیی نێوان هێماکان (لە ڕستەدا) تێدایە.
- کۆد یاساکانی دییکەی یەکە دەربڕیینیەکان لەگەڵ دەوروبەردا دەگونجێنێت.
- کۆد یاساکانی تری یەکە ناوەرۆکیەکان لەگەڵ دەورووبەرەکاندا دەگونجێنێت.

لە کردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنەکەدا، ئیشارەکە (دەنگەکان) لە قسەکەرەوە بۆ گوێگر دەنێردرێت. گواستنەوەی ئیشارەکە لە ڕێی کەناڵێکی کردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنەوەیە: فۆڕمە تایبەتیەکەی ئیشارەکە (دەنگ، دەربڕین) واتایەك یان هەواڵێکی تایبەتیی هەڵگرتووەو لەناو خۆیدا پەیوەندیی نێوان فۆڕم و واتای ئیشارە زمانییەکە -لەڕێی کۆدەوە- بەستراوەو دەبەسترێت. زانیاریەکەیش لەلایەن گوێگرەوە لێکدەدرێتەوە. لەو ڕوانگەیەوەو لەم ڕووانگەیەیشەوەیە، کە زمانی مرۆڤ کۆدە:

- لەڕووی ئەو چشتانەوە، کە سەر بە کەناڵن و لە ڕێگایانەوە ئیشارەکان (دەنگەکان) دەگوێزرێنەوە،
- لە ڕووی فۆڕم و دروستەی ئیشارەکانەوە،
- لە ڕووی فۆڕم و واتاوە، کە دەتوانرێن بکرێن بە کۆد.

لە کەناڵی نێوان قسەکەرو گوێگردا تەنها ئیشارەکە دەگوێزرێتەوە، نەك واتا. ئیشارەکە بە واتاوە بەستراوە. ئیشارەکە هۆو ئامێری کردەی پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنەکەیەو لەو پڕۆسەیەدا قسەکەر واتایەك بە ئیشارە نێردراوەکەوە دەبەستێت، کە کۆمەڵ پەسنیکردووەو لەسەری ڕێکەوتووەو چەسپاوە. بەم پێیە، کۆدەکەو واتای ئیشارەکە یەکسانن و لە هەمان کاتیشدا یەکسانە بە واتای هێماکانی کردەی پەیوەندیی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتنەکە .

2_2_8/3) دروستەی کۆد

زمـــان كـــۆده/جفرەيـــە. زمانـــە سروشـــتييەكان[492] لـــەڕووی "جفرەدانـــان و جفرەلێكدانـەوە" وە جفـرەن، بـەواتا لـەڕووی ئـەو چشـتانەوە، كـە سـەر بـە كـەناڵن و لەڕێيانـەوە ئيشارەكان دەگوێزرێنـەوەو دەگەيـەنرێن و لـەڕووی گشت ئەوانەوە كە سـەر بە فۆرم و دروسـتەی ئيشـارەكانن و لـەڕووی هـەموو ئەوانەيشـەوە، كـە سـەر بـە هـەواڵن (واتـا) و دەتـوانرێن بكـرێن بـە جفرە[II].

لـەو ڕوونكردنەوەيـەوە ئاشـكرادەبێت، كـە كـۆد چـەند كەرەسـتەيەكە، كـە دەتوانرێـت لەيەكبـدرێن و لێيـان كەرەسـتەی نـوێ و ئاڵۆزتر لـە زمانـدا بەرهـەمبهێنرێن. كەرەسـتەكان دەنگ‌و فۆڕمەكانن، كە دەتوانرێت لەيەكبدرێن‌و لەتەكيەكدا ڕيزبكرێن. بۆ ئەوەی وشـەو ڕسـتەو فرێزيـان لێبەرهـەمبهێنرێت. كاتێـك كۆمەڵـە فۆڕمەكـە واتـاداربوو. هـەروەها بـۆ پەيوەنـديی گفتـۆكردن‌و لەيەكگەشتن بەكارهێنرا. دەبێت بەكۆد و پێی دەگوترێت " كۆد".

1_2_8/3) كۆدی گشتيی/جفرەی گشتيی

هەر ئێستا گوترا، كە زمان "كۆدە". "كۆدە گشتيی" مكە، كە گەنجی وشەی گەنجيينەی وشەكانە، هێمای هاوبەشی نێوان قسەكەرو گوێگرە. كۆد بۆ گواستنەوەی زانياريی بە زانياريی داگيراوەتەوە، بۆيە قسەكەرو گوێگر لەيەكدەگەن. ئەم كۆدە بناغەی "پرۆسەكانی بەجفرەكردن و جفرەلێكدانەوە" يە. كاتێك لەو پرۆسانەدا، كە لەكاردابوونی كۆد لەلايەن قسەكەرو گوێگرەوە لەگەڵ جفرەلێكدانەوەی سيمانتيكيی و سينتاكسيی و فۆنۆلۆژيی لە مۆدێلێكی وەك "مۆدێلی كردەی پەيوەنديی گفتوگۆكردن و لەيەكگەيشتن" دا وێنەكەيان خرايەڕوو، لە دروستەی كۆد دەڕوانين و ئەوجا ئاشكرادبێت، كە كۆد ئەم دروستەيەی هەيە[II]:

- "كۆد" هێمای زمانييەو بەشە پێكهێنەرەكانی دروستە دەربڕينيەكەو دروستە ناوەرۆكيەكەن.

---

[492] بروانە (محەمەدی مەحويی (2002) !)

[493] (محەمەدی مەحويی (2001: 23)

[494] بروانە (محەمەدی مەحويی/ئەركيين عومەر (2004) !)

کاتێـک لـەو پرۆسـانەی بـەجفرەکردن و جفرەلێکدانـەوەدا، لـەکاردابوونی کـۆد لەلایەن قسەکەرو گوێگرەوە لەگەڵ جفرەلێکدانەوی سیمانتیکیی و جفرەلێکدانەوەی سینتاکسـیی و جفرەلێکدانـەوەی فۆنۆلـۆژیی لـە مـۆدێلێکی وەک مـۆدێلی کـردەی لەیەکگەشتن و گفتوگۆکردندا وێنەکەیان خرایە ڕوو، لە دروستەی کۆد دەڕوانین. کۆد ئەم دروستەیەی هەیە:

ا- کۆد هێمای زمانییە و بەشە پێکهێنەرەکانی دروستە دەربڕینییەکەو دروستە ناوەڕۆکییەکەن.

ب- کـۆد یاسـای سینتاکسـیی بـۆ چەسـپاندنی پەیوەنـدیی نێـوان هێماکـانی (لەڕستەدا) تێدایە.

پ-کـۆد یاسـاکانی دیکـەی یەکـە دەربڕینـەکان لەگـەڵ دەوروبەرەکـەدا دەگونجێنێت.

ت- کـۆد یاسـاکانی تـری یەکـە ناوەڕۆکییـەکان لەگـەڵ دەوروبەرەکانـدا دەگونجێنێت.

گەورەکچ/قەیرە

4/1_2) واتا لاوەکییە پەیدابووەکان لە بەکارهێنانەکاندا

بەکارهێنانە مۆرفۆلۆژیی و سینتاکسیەکان -بەکارهێنانی وشەیەکی دیارییکراو لەگەڵ لاگرەکان و لە وشەی لێکدراوداو بەکارهێنانی هەمان وشە بەتەنهاو بەو لاگرو وشانەوە لە ڕستە جۆراوجۆرەکاندا- بۆ بەدەستخستنی ئەو ئەنجامانە ڕێگەو ڕێبازی سەرەکیی و تاوەکو ئەمڕۆ ناسراوو سەرکەوتوون.

1) بەکارهێنانی مۆرفۆلۆژیی

بەکارهێنانی مۆرفۆلۆژیانە گشت پرۆسەکانی وشەدروستکردن دەگرێتەوە، بەواتا ئەوانەی، کە دەرکردەکانیان بوونەتە لێکسێمی سەربەخۆ یان هێشتا نەبوونەتە وشەی سەربەخۆ. ئەم پرۆسەو کەرەستانە واتا شاردراوەکانی وشە دەخەنەڕوو. لەتەك ئەوەیشدا واتا سەرەکیی و لاوەکیان تێدا ئاشکرادەبن. پەیوەست بە /مرۆڤ/ و بە ئاستەکانی /پیاو1/ و /پیاو2/ ەوە ئەم نموونانە دەهێنرێنەوەو ئەوجا لەیەکجیادەکرێنەوە:

1 _ /مرۆڤ/

مرۆڤدۆست، مرۆڤایەتیی،

لەناو دروستەی شاناوی /گیاندار/ دا، /مرۆڤ/ هەمبەر بە /گیانلەبەر/ وەستاوەتەوە. لە دروستەی /مرۆڤ/ دا /پیاو1/ و /کەس1/ کۆبوونەتەوەو هەمبەر بەیەکن. دەشێت /مرۆڤ1/ ی گشتییش /مرۆڤ2/ ی تایبەتیی هەبێت و

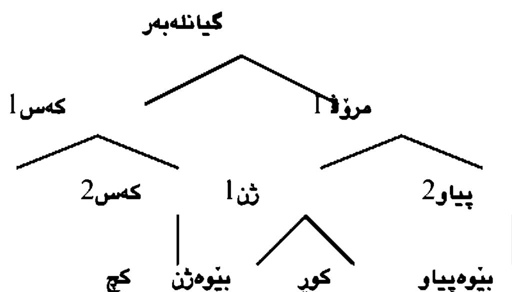
بەشی چوارهەم
لێکدانەوە واتاییەکان و واتا_گۆڕکێ

1/4) لێکدانەوە واتاییەکان

1_1/4) واتای سەرەکیی لە کێڵگەی وشەدا

(1) واتای سێمانتیکیی لە فەرهەنگدا تۆمارکراو ناوی "واتای فەرهەنگیی" ~ "واتای لێکسیکیی" لێنراوە. لەناو کێڵگەی واتایی یان کێڵگەی وشەدا هەم واتای فەرهەنگیی وشەیەك و هەم بەهای نیشانەکانی "_"، "+" دیارییکراون و پاش چەسپاندنی کێڵگەهەڕەمییەکەو دابەشبوونی کەرەستەکان بەسەر جێکەوتەو گرێکانییدا دەردەهێنرێن. لە (1) دا یان /پیاو2/ [+نێر] ەو /ژن1/ [_نێر] ە یان بەپێچەوانەوە.

1_ داڕشتەی هێڵکاریی /پیاو/ لە کێڵگەی وشەی /گیانلەبەر/ دا

مێی شووکردووە (بڕوانە هێڵکارییەکەی (1) و ڕوونکردنەوەکانی. لەناو شاناوی /پیاو2/ دا وشەکانی /بێوەپیاو/ و /کوڕ/ هەن. هەمبەر بەمە لەناو شاناوی /ژن1/ دا وشەکان و چەمکەکانی /ژن2/ و /بێوەژن/ لەگەڵ /کچ/ و /گەورەکچ/ و /قەیرە/ کۆبوونەتەوە.

بۆیە /پیاوەتیی/ لێکسیمێکی سەربەخۆیە، چونکە واتای (پیاوەتیی و چاکەکردن) ی هەیەو واتای /پیاو2/ (مرۆڤی نێر) ی نەماوە. بەڵام بۆیە /پیاوەتیی/ و /پیاوەتییکردن/ سەربە /پیاو2/ ن نەك /پیاو1/، چونکە نیشانەکانی "نێریی" /پیاو2/ یان هەر تێدایە، کە ئازایەتیی و بەدەنگەوە هاتنە. بوونی بە لێکسیمی سەربەخۆ وەهایکردووە، کە /پیاوەتیی/ و /پیاوەتییکردن/ بۆ /ژن/ و /کچ/ یش بتوانرێت بەکاربهێنرێت "}کچی چاك بەو پیاوەتیەکمان لەگەڵدا بکە!{". بەرامبەر بەمە /گەورەپیاوان/ تەنها بۆ /پیاو1/ ەو بۆ /ژن/ ناخوات، بۆیە دەڵێین }ژنانی بەناوبانگ{ یان }ژنانی ناسراو{.

دیارە لە ئەنجامی هەبوونی /پیاو1/ و /پیاو2/ دایە، کە کرداری وەك /لەپیاوەتییکەوتن/ جووت_واتایە (پیاوێکی نێر، کە لە نێرێتیی کەوتووە) یان (پیاوێك، کە چیدیی پیاوەتییکردنی لەدەستنایەت). ئەم چەشنە دیاردانە ڕاستودروستیی شییکردنەوەکان دەسەلمێنن.

(ب) بەکارهێنانی سینتاکسیی (مۆڕفۆسینتاکسیی)

لە بەکارهێنانی سینتاکسییدا، لەلایەکەوە واتای سینتاکسیی () لەواتای ڕێزمانیی () جیادەکرێتەوەو لەلایەکی دییکەیشەوە بەپێی دەرووبەری قسەتێداکراوەکە واتاپڕاگماتیکییەکان دیارییدەکرێن. لەبەرئەوەی پێکهاتەکانی مۆڕفۆلۆژیی و سینتاکسی ڕێزمانی کوردیی تێکەڵ بەیەکتریی بوون، پێویستە ڕەچاوی ئەوەبکرێت، کە نابێت گشت واتاسێمانتیکیەکانی ئەم ئاستە بە واتای سینتاکسیی دابنرێن.

/پیاو1/ و /کەس1/ ی تێدا هەڵگیرابێتن. هەر بۆیە }مرۆڤ بەسەرییدابێت، لە درندە درندەترە{ و }باوەڕ بە هیچ مرۆڤێك ناكرێت{ و }مرۆڤی كورد{ و }پیاوی كورد{ واتای جیاواز دەردەبڕن (بڕوانە (4) !).

2_ /پیاو1/ [+مرۆڤ، α توخم، α تەمەن]

پیاوچاك/پیاوچاكان، پیاوخراپ/*پیاوخراپان، پیاوكوژ، پیاوخۆر، بۆرەپیاو.

/پیاو1/ جێناوە بۆ "مرۆڤ"، بەڵام /پیاو1/ -كە زۆرتر مرۆڤی بەتەمەن و كامڵ و خاوەن_ئەزموون دەگرێتەوە- تایبەتیی ترە لە /مرۆڤ/، كە گشت مرۆڤەكانی سەر زەویی دەگرێتەوە. /پیاو1/ لەناو دروستەی شاناوی /مرۆڤ/ دا هەمبەر بە /كەس1/ وەستاوەتەوە. /كەس1/ گشتیی ترە لە /پیاو1/ و هەرزەو منداڵیش دەگرێتەوە. ئەم جێناوە "/پیاو1/" نیشانەكانی /مرۆڤ/ ی بەبێ نیشانەكانی ژمارەو توخمی هەیەو بەهیچ جۆرێك واتا دەروونیی و ئاوەزییكانی /پیاو2/ ی لە خۆیدا هەڵنەگرتووە. لە ڕێی ئەمەوەیە، خۆی لە ناوی /كەس/ جیاكردووەتەوە. /كەس/ ناوێكی گشتگرترە لە پیاوو ژن و پیاوو گەورەو بچووك و ئازاو تۆسنۆك و زیرەك و تەمەڵ و ... هتد. دەگرێتەوە، بەبێ ئەوەی ژمارەو توخمیان دیارییكراوبێت.

3_ /پیاو2/ [+مرۆڤ، +نێر، +هەراش، + ژنهێنراو]

پیاوەتیی، ناپیاو، ، بێوەپیاو، گێلەپیاو، كەڵەپیاو، گەورەپیاو، گەورەپیاوان، لە پیاوەتیی_كەوتن، پیاوانە، ناپیاویی، پیاوی كورد.

/پیاو2/ سەر بە پۆلەڕەگەزی "ناو" ەو مرۆڤێكی نێرە، كە ژنی هێنابێت، ئیتر نە تەمەن گرنگەو نە ئەوەی ئەگەر ژنەكەی لە ژیاندا مابێت یان ناو ئەگەر لێیجیابووبێتەوە یان نا. هەمبەر بە /پیاو2/ وشەی /ژن1/ وەستاوەتەوە، كە مرۆڤێكی

/ژن/ [+مرۆڤ، _نێر، +هەراش، +شوکردوو]

/کچ/ [+مرۆڤ، _نێر، αهەراش، _شوکردوو]

ئەگەر نیشانەکانی /پیاو2/ لەگەڵ ئەوانەی /ژن/ و /کچ/ دا بەراوردبکەین، دەزانین، کە نیشانەی [+، _ نێر] بۆیان "کەمبەهایە". چونکە /پیاو2/ نیشانەی "ژنهێنان" و /ژن/ و /کچ/ یش نیشانەی "شووکردنیان هەیە. کەواتە /کوڕ/ [+مرۆڤ، _ژنهێنراو] و /کچ/ یش [+مرۆڤ، _شووکردوو] ە. بەم پێیە لە پێڕەوی هێماکانی زمانی کوردییدا[+، _ ژنهێنراو] /پیاو/ و /کوڕ/ لەیەکجیادەکاتەوەو [+، _ شووکردوو] یش /ژن/ و /کچ/.

/کەس1/ +مرۆڤ، _کەس، _ژمارە، _توخم

کەسنەزان،

بۆیە لە وشەی مۆرفۆلۆژییدا نییە، چونکە لە +مرۆڤیی دییکە، هیچ نیشانەیەکی دیارییکراوی نییە، تاوەکو بتوانێت ببێتە بناغەیەك بۆ پرۆسە مۆرفۆلۆژییەکانی وشەدروستکردن.

/کەس2/

2/4) واتا_گۆڕکێ و مێکانیزمەکانی[495]

1_2/4) واتا_گۆڕکێ

واتاگۆڕکێ بریتییە لە لادان لە بەکارهێنانی ئاسایی وشەیەك، کە وردەوردە دەبێت بە فرە_بەکارهێنەریی. لەتەکیدا، مانەوەی کۆنەکەیان لەڕێی دروستبوونی

[495] بەشێوەیەکی سەرەکیی بڕوانە (Schippan (1992: chap. 10), Fritz (1974), Busse (1987 !

4_ /مرۆڤ/

بەپێی کێڵگەی (1)، لە ڕستەیەکی وەك }مرۆڤ گیاندارێکی ژیرە{ دا ئەوە ئاشکرادەبێت، کە /مرۆڤ/ گیانلەبەرەو لە ڕستەیەکی وەك }مرۆڤ گیاندارە{ دا بە خشکەیی ئەوە دەردەبڕدرێت، کە /مرۆڤ/ هەمبەر بە /گیانلەبەر/ وەستاوەتەوە. گەلێك جاریش گوتراوە، کە }کێو بەکێو ناگات، ئادەم بە ئادەم دەگات{. لەم دەربڕاوەیاندا /ئادەم/ و /مرۆڤ/ وەکیەك دانراون و مامەڵەیان لەگەڵدا کراوە. مرۆڤ لە }ژیان و مردن{ ی خۆیشی دەدوێت. کەواتە[+ئادەم] یی و [+، _ لەژیاندابوون] نیشانەی سەرەکیی و گرنگی /مرۆڤ/ ن. دەربڕواوی وەك *}پیاو1 گیاندارێکی ژیرە{ هەمبەر بە }مرۆڤ گیاندارێکی ژیرە{ ئەوە دەردەخات، کە /مرۆڤ/ لە /پیاو1/ گشتیی ترە. هەروەها (1) پێماندەڵێت، کە /پیاو1/ یش "مرۆڤ" ە.

/پیاو1/:

5_ پیاو کاری وەها ناکات.

}پیاوی چاك{، }پیاوی خراپ{، پیاوی ناکەس بەچە{.

/پیاو2/ :

6_ (ا) پیاوەکە خۆی لە ئاوێنەکدا بینیی و تۆقیی.

(ب) ژنەکان خۆی لە ئاوێنەکەدا بینیی.

7_ تەنها پیاوەکانی دێ بە تومبییل دێن.

پیاوەکانی دێ تەنها بە تومبییل دێن.

پیاوەکانی دێ بە تومبییل تەنها دێن (بەبێ ژنەکانیان) .

دەربڕاوێکی وەك >خۆ بەزۆر نییە !< دا). دەشێت ڕۆڵی پەیوەندیی و پەیوەستەگیی وشەیەك بە ڕستەوە لە دەورووبەرەکەی خۆی دەربچێت. بۆ نموونە، >تەقەی خۆی کردو ڕۆیشت< یان >تفی خۆت بکەو بڕۆ !< لە مەوقیفێکدا دەگۆڕێت، کە بەکردەوە نە تەقەکردنی (تەقاندنی فیشەك و پێوەنانی) تێدا ڕوودەدات و نە تفکردنە کەسێك، بەڵکو تەسەورێکی دیکە بە وشەکەوە دەبەسترێت.

Fritz (1974) دەڵێت، کە واتاکانی وشەیەك یاسا تەواووپڕاوپڕەکانی بەکارهێنانیەتی لە ڕستەو دەربڕاوەکاندا، لە کردەی گفتوگۆکردن و لەیەکگەیشتندا. ئەم یاسایانە "ڕێکەوتن لەسەرەکان" ن، بۆیە بەبێ کات نین و لە مێژوودا دەدۆزرێنەوەو بەمەیشە، کە گۆڕانکارییان بەسەردا دێن و دەگۆڕێن. گۆکردنی وشەکان لە ڕستەکاندایە، لە کردە قسەییەکان/ئاخاوتنیەکان یان لە دەقەکاندایە. ئەگەری ئەوە هەیە یاساکانی بەکارهێنانیان لە ژمارەیەك لەدەقدا دەربهێنرێن: دەتوانرێت گریمانەیەك دەربارەی ئەوە دابنرێت، قسەکەر بەپێی کام یاسایانە وشەکان لە کردەقسەییەکانیدا یان لە دەقەکاندا بەکاردەهێنێت: لەتەکییدا پێویستە ئەم لایەنانە ڕەچاوبکرێن:

1- propositional rules,
2- presuppositional rules,
3- pragmatical rules.

2_2/4) قۆناغ و پلەکانی وشە_بەکارهێنان

Leuman (1927) لەو باوەڕەدایە، کە لە هەر واتا_گۆڕینێکدا سێ قۆناغی/پلەی وشە_بەکارهێنان تێبینییدەکرێت:

1_ بەکارهێنانە کۆن و ئەسڵییەکەی وشەکە لە پەیوەندیی و پەیوەستەگیەکدا یان لە مەوقیفێکی دیارییکراودا. لەم قۆناغەدا، واتا_گۆڕکێ هێشتا نەبووەو نییە.

نوێکەیانەوە دەگمەنە[496]. لەبەرئەوەی پەیوەندیی نێوان فۆرم و ناوەڕۆك لەخۆوەیە، ئەگەر ناوەڕۆکی وشەیەك گۆڕدرا، پێویست ناکات فۆرمەکەیشی بگۆڕێت (بڕوانە /زۆر1/ (گەلێك) و /زۆر2/ (فشار) !). ئەگەر پاشانیش بەپێی کات، گۆڕین بەسەر فۆرمە نەگۆڕدراوەکەدا هات، ئەوا چیدیی ناوەڕۆکەکەی گۆڕینی بەسەردا نایەن: لە وشەی /تاك/ ەوە وەشە هەڵگوێزراوەکەی /تاکان/ دروستبووەو ئەوجا فۆرمەکەی بەرەو عارەبیی چووەو گۆڕدراوەو بووە بە /تاقانە/ (بەراوردی بکە لەگەڵ /کاغەز/ ~ /قاغەز/ و /کۆپیی/ (لەبەرگیراوە)، /قۆپیی/ (کاغەز یان نووسراوی غەش) و /کۆپییکردن/ (لەبەرگرتنەوە) و /قۆپییکردن/ (غەش و لەبەر نوسیینەوە لە تاقییکردنەوەکاندا) !). لەم چەشنە دیاردەیە، لە زمانی کوردییدا، گەلێك بەرچاودەکەون. لێرەوە دوو جۆر واتا_گۆڕکێ لەیەکجیاکراونەتەوە:

1_ واتا_گۆڕکێی فرە_بەکارهێنراو: ئەمە ئەنجامی ژمارەیەکە لە بڕیاروەرگرتن و بڕیاردان. دیارییکردنی دەمکاتەکەی بەشێکی گرنگ لە هۆکاری واتا_گۆڕکێکە پێکدەهێنێت.

2_ واتا_گۆڕکێی دەقیی: هۆکاری بەکارهێنانی وشەیەك لەلایەن لەلایەن ویژەوانێکەوە (شاعیرێکەوە) لە شوێنێکی بەرهەمەکانییدا بە واتایەکی دییکەوە لە واتا ئاسایی و بنجییەکەی، بە "هۆکاری دەقیی" دانراوەو ناسراوە. هۆکارەکان لێرەدا، مەوقیف، جوانکاریی –جوانکردنی دەربڕینێکی ناشرین و نەشیاو بۆ دەربڕیینی–، مەبەستی هونەریی یان هۆکاری دەروونیی دەب[497]ن.

واتا_گۆڕکێ بەسەر وشەیەکدا نایەت بە تاکوتەنهایی، بەڵکو وەك جومگەیەیکی یان ئەندامێکی ڕستەیەك بەسەریدادێت[498]. بۆ نموونە وشەی /زۆر/ (گەلێك، فرە)، جگە لەو واتا بنجیی و بنەڕەتییەی (بڕوانە وشەی sehr ئەڵمانیی بە هەمان واتاوە)، واتای دییکەیشی هەیە: (فشار) لە /زۆربۆهێنان/ و /زۆرلێکردن/ و

---

[496] Paul (1920:74)

[497] Sperber (1922:31-33)

[498] سەرچاوەی پێشوو: 22–23

دەکەوێتە ئامارژەدان و لێکدانەوەوەی لەو چەشنەوە، کە "لێکدانەوەی پڕنهێنین" یان "خۆوبەختانەن".

بەمە هەر دوو گوێگر لێکدانەوەی (واتایی) گونجاوی واتا_گۆڕکێ لەڕێی ئەتیمۆلۆژیی یان ڕێزمانیی (خستنەتەکیەکەکە) چەوتەوە، بەلأم بابەتیانەوە، تەواودەکەن. بەلأم خۆ تەواوکردنەکەی بۆیەکەم جار لەو ڕێیەوە تێبینییدەکرێت، کە ئێستا یەکێکیان وەك قسەکەر بەواتا ئەسڵیەکەیەوە بەکاردەهێنێت و ئەوی دیکەیان بە گۆڕینە نوێکەیەوە. بەمەیش وشە نوێکە دروستدەبێت (بە لێکدانەوەی/واتای پڕنهێنییەوە یان بە واتای خۆوبەختانە ڕاستەوە) و دەتوانێت لە کۆمەڵدا دانپێدانان و پەسەندکردنی گشتیی ببینێت[III]. چەوتتێگەیشتن لەلایەن گوێگرەوە یان لێکدانەوەی چەوتی، کاتێك دەتوانن ببنەهۆی واتا_گۆڕکێ، کە بە هوشیاریی لە پەیوەندییە سێمانتیکیەکەی واتا کۆن و واتا نوێکانی بە ئاگابوو. مەبەست لەمە ئەوەیە، کە گوێگر بە جۆرێك لە جۆرەکان تەسەورێکی دەربارەی واتا ئەسڵییەکەی وشەکە هەیە، بۆیە واتا نوێکەی هەر لە بازنەی ناوەرۆکە کۆنەکەیدا دەمێنێتەوە. مانەوەکەیشی یان لە بازنەی کرۆکەواتا یان توێکڵەواتاکەیدا دەبێت، یان لەڕێی نیشانەیەکەوە یان چەند نیشانەیەکەوە دەبێت.

3_2/4) وابەستەگیتیی

Leuman (1927) بانگەشەی ئەوەدەکات (ئیدیعای ئەوەدەکات)، کە (ا) ناتوانرێت بسەلمێنرێت، کە واتا_گۆڕکێ لە زمانی ئاخاوتندا لەلایەن قسەکەرێکی دیارییکراوەوە دەکرێت و قاڵبەکەی دادەڕێژرێت. (ب) بەلأم لەبەرئەوەی، واتا_گۆڕکێ دەتوانرێت لە زمانی نوسییندا بسەلمێنرێت —بۆ نموونە، لێکدانەوەی چەوتی وشەیەکی/بەیتێکی ویژەوانێك دەتوانێت ببێتەهۆی بەکارهێنانی نوێ و لەگەڵییدا

---

[502] Leuman (1927)

2_ بەکارهێنانی نوێ، کە لەسەر بناغەی بەکارهێنانە کۆنەکەیەو لە پەیوەندیی و پەیوەستەگیەکدایە. بۆ یەکەم جار، واتا_گۆڕکی دەستپێدەکات و تۆماردەبێت، بەواتا کە کەڵێنێکە لەنێوان قۆناغی یەکەم و قۆناغی دووهەمدا، تێیدا واتا_گۆڕکیٚ بەسەر وشەکەدا دێت.

3_ بەکارهێنانی زۆرترو زۆرتری وشەکە، کە لەسەر بناغەی بەکارهێنانە نوێکەیەو بەلاساییکردنەوەی قسەکەرانی کۆمەڵە[499].

هەر کە پرسیارمانکرد، چیی وەها لە قسەکەر دەکات وشەیەک/فرێزێک بڵێتەوەو بڵێتەوە، کە بەجۆرێک لە جۆرەکان لادانە لە ئەسڵییەکەی، ئەوا ئەو کاتە دەردەکەوێت، کە دەبێت ئەو هۆکارانەی، لە واتا_گۆڕکێدا کارییگەرن، ڕەگ و ڕییشەیان لە بییرو بییرکردنەوەی لۆژیکییدا نەبێت[500]. لەمەوە ئەوە پێویستبووە قۆناغێکی دییکەی وشەبەکارهێنان بناسرێتەوە:

4_ لەوەدا، کە بۆ "تێگەیشتن و وەعی زمانیی ئاسایی" پەیوەندیی و پەیوەستەگییەک لەنێوان هەردوو واتاکەدا بەهیچ جۆرێک بوونی نییە، زۆربەی خەڵکیی ئەو هەستەی هەیە، کە دوو وشەی جیاوازی بەڕێکەوت لە دەنگدا لەیەکچوو لە ئارادان[501] (بڕوانە (/گەلێک/ و (/گەلەک/) یان /زۆر1/ (گەلێک) و /زۆر2/ (فشار !).

قۆناغی یەکەم، قۆناغی قسەکەرو قۆناغی دووهەم قۆناغی گوێگرە–کە دەبێتە قسەکەر– دەنوێنێت. قسەکەر وشەکە بە فۆڕمە ئەسڵیی و ئەتیمۆلۆژییەکەیەوە بەکاردەهێنێت. گوێگر، کە واتا ئەتیمۆلۆژییەکەی ناناسێت یان لەم دەمکاتەدا لێی بەئاگانییە، هەوڵدەدات ناوەرۆکی بیستراوەکەی (ئەوەی بیستوویەتی) لەڕێی خستنەتەکیەکەوە ڕوونبکاتەوە یان پێیبگات و بەدەستییبخات و بەم کارەیشی

[499] Leuman (1927)
[500] Sperber (1922:26)
[501] سەرچاوەی پێشوو.

(ب)   و وەهای بۆدەچن، کە دەبێت واتا_گۆڕکیّ بە قەسدو مەبەستەوەو بەم جۆرە بە هوشیاریی و بە ئاگاوە نییە، بەڵام مشتومڕ لەسەر ئەوە ناکەن، کە واتا_گۆڕکیّ لە زاراوە زانستیەکان و لە کاروباری دەوڵەت و دادگادا هەن و ناسراون. بەڵام ئەو ڕاستییەی، کە واتا_گۆڕکیّ ئاسایی بەسەر وشەی تاکوتەنهادا نایەت، بەڵکو لە پەیوەندیی و پەیوەستەگیەکدا ڕوودەدات، ئەوا دەبێت بەهیچ جۆرێك هوشیاریی و ئاگالێبوونی تێدا نەبێت. چونکە ئەگەر هوشیاریی و ئاگالێبوون لە واتا_گۆڕکێی بەقەسدو مەبەستەوەدا هەبوون،   ئەوا بەراوردکردنێك لە ڕستەکەیدا دەکرێت و ئەمەیش ڕێگە لە واتا_گۆڕکێکەی دەگرێت. کەواتە دەبێت ئەو گۆڕینانەی واتا بە هوشیاریی و بە ئاگاو قەسدەوە نەبن.

(پ) بۆ دانەری ئەم سەرچاوەیە، بۆیە دەبێت واتا_گۆڕکێیکەی، بەسەر وشەدا دێت، بە هوشیاریی و بە ئاگاوە بێت، چونکە زمان هۆو ئامێرێکی لەیەکگەیشتنە لەگەڵ کەسانی دییکەداو هۆیەکی کارتێکردنی دەربڕاوەکانەو لە پەیوەندیی و پەیوەستەگیی ڕستەدا ڕوودات، بۆ ئەوەی لە مەوقیفێکی گونجاودا دەربڕدرێت. بەتایبەتیی ئەوانەیان بە هوشیاریی و بە ئاگاوەن، کە بەکارهێنانی دەربڕینی بە قەسدی مێتافۆریی، گاڵتەپێکەرانەو جوانکارییەوە تێدایە. حاڵەتەکانی واتا_گۆڕکیّ، کە لەڕێی چەوتتێگەیشتنی نێوان مەبەست و تێگەیشتندا دروستدەبن و حاڵەتی لەوانە دەچن، بەیّ ئاگا ڕوودەدەن و هوشیارییان لەگەڵدا نییە.

5_2/4) هۆکارەکانی واتا_گۆڕکیّ

بۆ ڕوونکردنەوەی واتا_گۆڕکیّ ئەم هۆکارو ڕوونکردنەوانە لەلایەن Leuman (1927) ەوە هێنراونەتەوەو پێشکەشکراون:

1_ چەوتتێگەیشتنی ڕێزمانیی.

بیبتەهۆی گۆڕیینی واتاو واتایەکی نوێ (بڕوانە /ڕییزگرتن/ و /ڕێزگرتن/ لە هۆنراوەی " " مەحوییدا !)–، وەهایدادەنێم کە ئەم وابەستەگێتییە لێکدانەوەیەکی/واتایەکی پڕنهێنییە. چونکە، یەکەم ناتوانرێت بە تەواویی بسەلمێنرێت، ئەگەر بەکارهێنانە نوێکەی وشەکە لەلایەن خودی وێژەوانەکەوە بووە یان ئەگەر ئەو وشەبەکارهێنانە پێشترو بەر لەئەویش بەکارهێنانی لە ژیانی ڕۆژانەدا نەبووبێت. ئەمەیش بەتایبەتیی بۆ ئەو زمانانە دەخۆن، کە زمانی نوسیینیان نییە، یان زمانی نوسیینیان هەیەو دەق و دەقنامەی نووسراوی کۆنیان نییەو بێ بەڵگەن. زمانی کوردیی بۆ ئەم حاڵەتەی دووهەمیان باشتریین نموونەیەکە. دووهەمیش، سەرچاوەی واتاگۆڕکێ دەتوانرێت لە زمانی ئاخاوتندا بسەلمێنرێت، ئەگەر بەتەواویی بزانرێت کام گرووپ یان چیین و توێژی کۆمەڵ سەرچاوەی بەکارهێنانە نوێکەو واتا نوێکەیە (بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە /گوێ_بیستن/ !). زانیینی دەمکاتی واتا_گۆڕکێکەو پەیوەندیی ڕاستەوخۆی نێوان بەکارهێنانە/واتا نوێکان و گرووپی خاوەن_پیشەکە یان چیینە کۆمەڵایەتییەکە چشتەکە ئاشکراترو ڕوونتر دەکەن. با بۆ ئەوە بیر لە دروستکردنە نوێیە ئەنالۆژیەکان بکرێتەوە، وەك بۆ نموونە ئەوانەی پیشەمەندەکانی ڕاگەیاندن، ڕامیاریی_زانان و کاسبکارانی بازاڕی دۆلارەکە (/گەڵا، دەفتەرو .../.

4_2/4) واتا_گۆڕکێ: بە هوشیاریی و بە نائاگاوە یان نا

(ا) بۆ Wundt و Sperber (1922) واتا_گۆڕکێ بە هوشیاریی و بە ئاگاوە دەکرێت و بەڕێوەدەچێت. بەواتا، کە جۆرێك لە قەسدو مەبەستی لە پشتەوەیە. ئەو زمانەوانەی دواییان دەڵێت، کە هەبوونی نائارامیی (قەلەقیی) کاریگەرو کارتێکەر واتا_گۆڕکێ دروستدەکات[503].

[503] Sperber (1922:38)

پۆلێنکردنەکانی ئەو زانایە زۆرتر زمانەوانیین وەك لەوەی دەروونیی بن. هۆهێناوەو ڕوونکردنەوەکانی بە گشتیی ڕێزمانیین. نموونەکانی سەرەتای بە زۆریی لە مۆرفێم و پارتیکڵەکانی بەندو بەستنەوە لە ڕستەداو لە جێگۆڕکێی جومگەکانی ڕستەدا هێناوەتەو[507]، بەڵام لێرەدا ئەمانەیان لێهەڵبژێردراون:

1_ گۆڕینی پۆلەڕەگەزی وشە

گۆڕینی گۆکردن و گۆڕینی واتا بە گۆڕینی پۆلە ڕەگەزی وشەوە بەندن. بە "ناو"_بوونی کردارەکان (/خواردن، خواردنەوە، هەستانەوە .../)، گۆڕینی "ئاوەڵناو" بۆ "ناو" (/نووسراو/ (ئاوەڵناوی کراوی /نوسین/ > /نووسراو/ (کاغەز، نامە)، /مردوو/ (ئاوەڵناوی کردوو) > /مردوو/ (کەس)).

2_ بەرجەستەبوون و نادیاریی

مەبەستی لە بەبەرجەستەبوونی نادیار ئەوەیە، کە گۆڕیی و پەڕینەوەی واتای چالاك بۆ واتای سست و یاسائاسا لەسەر ئەم گۆڕینانەن و ڕێگە بە واتای دیکەیش دەدەن. کرداری /ناسین/، بۆ نموونە واتای چالاکی هەیە (<من تۆ دەناسم> و ئاوەڵناوەکراوەکەی /ناسراو/ واتای سستی هەیە (<تۆ لە کوردستاندا ناراویت>). ئاوەڵناوە کراوەکە تەنها لە ڕستەی پرسیاردا چالاکدەبێتەوەو لەگەڵ کردارەکەدا دەبێتەوە بە جۆرێك لە هاوواتا.

3_ لێکدان و لاگرلکاندن (لێکدراوو داڕێژراو)

واتای وشە فرە_مۆرفێمەکان لە واتای بەشەکانی دروستبووە. هەر وەك چۆن وشەی لێکدراوو وشەی داڕێژراو هەن، بە هەمان شێوەیش واتای لێکدراوو واتای داڕێژراویان هەیە. بناغەی ئەم چەشنە وشانە واتای ئەتیمۆلۆژیی هەیەو واتای بەشەکەی دیکەی لە پەیوەندیەکەدا دەردەکەوێت /بڕوانە پاشگری /_دار/ لە /ئاودار، ناودار، پارەدار، ماڵدار/ دا !). ئاوەڵناو حوکمی ناو دەکات و لە دروستە

---

[507] Leuman (1927)

2_ چەوتتێگەیشتن لەلایەن گوێگرەوەو پچڕانی بەردەوامیی نێوان قسەکەرو گوێگر و بەتایبەتیی نێوان دایکوباوك و منداڵان (نەوەکان).

3_ دەربڕینی هەستئامێزی کاریگەر بۆ کارتێکردن. لێرەدا فەنتازیی کاریگەریی و دەستەڵاتی خۆی هەیە. واتا فەنتازیەکانی، کە بە وشەیەك دەدرێت، لەناو پۆلەڕێزمانیی فۆڕمەزمانیەکەیدا دەمێنێتەوە[504].

هۆکارەکانی چەوتتێگەیشتن و دەربڕینی هەستئامێز لە واتا_گۆڕکێدا بۆ Leuman ڕۆڵی گەورە دەبینن. لەلای ئەم زمانەوانە، چەشنەکانی واتا_گۆڕکیٚ بەو شێوەیە ڕوون و ئاشکرا لەیەکجیانەکراونەتەوە، وەك لەلای Paul[505]:

1_ بەتایبەتیی_بوونی واتا (تایبەتێتیی وەرگرتنی واتا) لەڕێی تەسکبوونەوەی مەوداوە.

2_ فراوانبوونی واتا لەڕێی قەیدبوون بە بەشێکی تەسەوری ناوەڕۆکەکەوە.

3_ پەڕینەوە (گۆڕین) بۆ شوێن، کات و هۆ (سەبەب) ی بەندو بەستراو بە چەمکە بنجییەکەوە.

4_ هەندێك گۆڕین، کە بەسەر واتادا دێن، سەر بەو سیٚ چەشنەی سەرەوە نین. بۆ نموونە، زێدەڕەویی (موبالەغە)، خراپبوون، جوانکاریی و گاڵتەجاریی.

هەوڵی نەداوە مەیل و ئاڕاستەی سێمانتیکییمان بداتیٚ، وەك بۆ نموونە:

(أ) مێتافەر، کە ئەمانە دەگرێتەوە: Anthromophismus، گۆڕین و پەڕینەوە لە بەرجەستەو جەستەییەوە بۆ نادیارو ئەبستراك و لێکدان و موتوربەکردن.

(ب) تابوو لەگەڵ جوانکاریی، کە پرۆسەی جیهانیین و بەکارهێنانی "واتا_گۆڕکێی دەقیی" یانە نیشانەدەن و ئەوجا دەتوانن بە "واتا_گۆڕکێی فرە بەکارهێنان" یانە بچەسپێن[506].

---

[504] Sperber (1922:38)
[505] Paul (1920)
[506] Fritz (1974:24)

ناوەڵناویەکانداو ئەو دیاردەیە لە ناوەڵناوەکەدا دەبینرێت (/چاوشین/ (کەس)، /چاوبەڵەک/ (چاو)). گۆڕینی واتا لە لێلبوونی واتای بەشی دووهەمدا تەواودەبێت. بەڵام لێرەدا بە لێکدراوی تواوە (/سورمانجیی/ لە /سۆرانیی/ و /کرمانیجیی/) و لێکدراوی تاوتۆلۆگیش دەدرێت.

4_ چشتی ئالۆز

لەبری ئەتیمۆلۆژییەکی ئالۆز چەمکەبەشێکی/وشەیەکی ساکار وەردەگیردرێت: لەبری >دەرزیی دروومان< وشەی /دەرزیی/ و لەجێگەی >بزماری کەوش< وشەی بزمان بەکاردەهێنرێن (واتا_فراوانبوون). ئەو دەنگو زرنگەیەی، بە وشەیەکەوە بەندەو بابەتەکەی (ناوبۆداراوەکە) لە مەوقیفێکدا وەها لە کوێگر دەکات، پێویستی بەوە نەبێت وشەکەی ناو گەنجی وشەکانی بۆ بەکاربهێنرێت[509] (>گوێ لە وەڕە وەڕی مەگرە< لەبری /سەگ/ و (>نەعە نووزە لووشکەلووشکی دەستپێکردەوە< (لەبری ناوی ژنێک، کە بەردەوام دەگریی و نووزەیدێت)).

5_ دۆخی ڕێزمانیی وابەستەیی (نا یاسابەن) casus obliquus

زۆر جار گۆڕینی واتا لەم ڕێیەوە بووە، کە تێیدا سەرەناوێك لە وابەستەگێتییدا لە جێکەوتەیەکدا نیشانیدەدات و لەتەکییدا وشە حوکمکەرەکە بۆ ئامارژە واتاییە نوێکە یارییدەدەرە. ئەمە بەتایبەتیی بۆ "مێتۆنیومەکان" دەخوات، کە گۆڕین و گواستنەوەکە بە شوێن کات و هۆکارەوە دەبەستنەوە. ناوبۆدانراوێك/سەرەناوێکیش دەتوانێت وەك بکەری ڕستەیەك واتاکەی بگۆردرێت، تەنها لەناو دەقەکەیداو ناوابەستە لە پەیوەندییە ڕستەییەکەی. بۆ نموونە /دەروێش/ وەك (پیاوی موتیعی گەورەی خۆی) بە وێنەی کەسە_باسلێکراوەکەوە بەکاردەهێنرێت[510]. لە >دەروێشی ئاغا کاسەلێسی مەسوولێکە< دا ئەو وێنەیە بە وشەکەوە بەندەو پێویستی بە چشتی دییکە نییە.

---

[509] Leuman (1927)

[510] سەرچاوەی پێشوو !

ئیدیەم بە فریزی فرە_وشە دەگوترێت، کە پتر لە مۆرفێمێکی تێدایە. ئیدیەمەکان دەتوانن ئەدگاری هاوبەشیان هەبێت. ئێدیەمێکی نموونەیی بۆ ئیدیەمەکان دوو ئاکاری بنەڕەتیی هەیە: (ا) ئیدیەم لێکدەریی نییەو (ب) بە سینتاکسیی و لەڕووی سینتاکسییەوە بەستوو و نەگۆڕە.

(ا) ئیدیەم لەو ڕووەوەو بەو واتایەوە لێکدەرەوەیی نییە، کە واتاکەی ناتوانرێت لەسەر بناغەی لێکدانەوەیەك و خوێندنەوەیەکی چەسپاوی واتای مۆرفێم و بەشەپێکهێنەرەکانیەوە پێشبینیلێبکرێت. نموونەیەکی ستانداری کوردیی بۆ ئیدیەم >چنگ لەسەر شان< ە. واتای ئەو دەربڕدراوە ناتوانرێت لە سەر بناغەی خوێندنەوەی ستانداردی هەر یەك لە /چنگ، لەسەر، شان/ پێکبهێنرێتەوە. کەواتە هەم >چنگلەسەر شان< و هەم >چنگ لەسەرشان ڕایکرد/هەڵهات< بە سینتاکسیی بەستوویەتی و نەگۆڕە. ئەوەتا بۆ نموونە /شان/ لە پۆلەڕەگەزی "ناو" ە و تاکەو ناتوانرێت بکرێت بە "کۆ" (>شانان، شانەکان<) یان بە ئاوەڵناوێك دیارییبکرێت، بەڵام ئیدیەمەکە نە واتا ئیدیەمیەکەی بگۆڕدرێت و نەتێکبچێت (بڕوانە *>چنگ لەسەر شانەکان هەڵهات<، *>چنگ لەسەر شانی پان ڕایکرد<).

زۆربەی ئیدیەمەکان ڕەچاوی یاساڕێزمانییەکان دەکەن، ژمارەیەکی کەمیان نەبێت، کە بە ئیدیەمی سینتاکسیی ناسراون.

هەندێك ئیدیەم، واتای ئاسایی وشەپێکهێنەرەکانیان دەزانرێت، بەڵام لە لێکدانەوەی واتای ئیدیەمەکەدا یارمەتییدەر نین. واتاکانی فەرهەنگیی وشەکان بەتەواویی نەبەستراون بە واتائێدیەمیەکەوە. بۆ نموونە واتای /شووڵلێهەڵکێشان/ یان /دەست بەسەر/ پەیوەندییەکی بە واتای /شووڵ، لێهەڵکێشان/ یان /دەست، بە، سەر/ ەوە نییە.

زۆر ئیدیەم بەستووی نەگۆڕی مێتافۆرین، بەواتا لەو مێتافەرانەن، کە ڕێکەوتن لەسەریان هەیەو چەسپاون: لەم ئیدیەمانەدا /شوێن/ لەگەڵ /جێگە/ دا بەراورد بکە !: >لەهەرچ شوێنێك بێت<، >شوێنی خۆیەتی<، >شوێنی خۆی نییە<، >شوێنی

بەشی پێنجەم
ئیدیەم و پەندو قسەی نەستەق[511]

ئـەم بەشـە بـە گشـتیی لـەڕووی فـۆڕم و واتـاوە، پەیوەسـت بـە پرۆسـەی بـە لێکسـێمبوون و بەسـتووی و چەسـپاوییەوە، بـۆ هێمـاو هێمـای زمـانیی بـە پێویسـت زانراوە.

لێکۆڵەر لەم کارە زانستیەیدا وەهایدادەنێت، (ا) کە ئیدیەم لەڕووی ڕێزمانـەوە – بەرهەمهێنان بەپێی یاساکانی ڕێزمانی تایبەت بە ئیدیەم و جیا لە ڕێزمانی زمان– و لـەڕووی ناوەڕۆکـەوە "تاقییکردنـەوەو ئـەزموونێك" ی لـە پێشـەوەیەو لـەڕووی واتـاوە "واتای تواوە" ی خۆی لە "پەندی پێشینان" جیادەکاتەوەو (ب) کە "پەنـد" خـاوەنی ئـەم تایبەتمەندیانەیـە (ا) دروسـتەو داڕشـتنی تـەواو پـەیکاڵ لەگـەڵ ڕێسـاو یاسـاو مەرجـەکانی ڕێزمانـداو (ب) واتـا ئاشـکرا لـەبار بـۆ لێکدانـەوەو (پ) چـیرۆکێکی لـە پێشـەوەیەو (ت) بـۆ تێگەیشـتن و فێرکردنـەو کـە "قسـەی نەسـتەق" لـە ئاسـتێکیدا لـەنێوان "ئیدیـەم" و "پەیـندی پێشـینان" دا و (ا) بـەزۆریی کـێش و سـەروا (قافیـە) دارەو (ب) بـۆ تێگەیشـتن و فێربوونـە. نموونـەو ڕوونکردنـەوەکان بـۆ سـەلماندنی ئـەو گریمانانە، وەك بەڵگەی ئەزموونبەندیی لە گـەنجی زمـانی کوردییـەوە دەهێنرێنـەوە. ئـەوجا بـەراوردکردنێکی تایبـەتیی پرادیگمایانـەی نموونـەکان دەکرێـت و لـە سـەر بنەمای پرۆسەی بەلێکسێمبوون هەڵدەسەنگێنرێن.

1/5) ئیدیەم

[511] Idiom, proverb and pusle

31- چنگ لەسەر شان، کێ بە کێ

ئەمانە بە "ئیدیەمی تێکچڕژاو" phrasiological fusions ناسراون [I]. لەبەر ئەو هۆیانەیە، کە پێناسەی لەم چەشنەی ئیدیۆم دەبینینەوە:

پێکهاتێکی تایبەتیی و ئاڵۆزە، کە لەیەککگرتنی هەندێك وشە یان کەرەستەی زمانیی واتایەکی تایبەتیی پەیدادەبێت، کە لە ڕووی واتاوە لە وشە نزدییکدەبێتەوە [II]. ئیدیۆمەکانی (31) لەگەڵ ئەم کردارانەدا بەراوردبکە، کە تەنها لەرووی واتاوە، نەك لەڕووی دروستەوە، ئیدیۆمین (بڕوانە خوارەوە).

32- /دەست بەسەرداگرتن، دەستلێهەڵگرتن، سەربەرزکردنەوە، سەرلەقاندن، چاولێکردن، چاولێداگرتن، چاولێهەڵتەکاندن، خۆتێهەڵقورتاندن، حەقبوون بەسەرەوە، دانلێجیڕکردنەوە، پێلێهەڵگرتن، پێلێداگرتن و ... هتد/.

دوو سەنگی محەکی سەرەکیی، کە فۆرم و واتان، ئیدیۆمەکان لە دەربڕاوە ئیدیۆمییەکانی وەك کردارەکان و قسەی نەستەق و پەندی پێشیینان جیادەکەنەوەو سنووری نێوانیان دیاریی و دەستنیشاندەکەن. بەو پێوەرانە هاوبەشیی و جیاوازیی نێوانیان دەردەخرێن، بەڵام ئاشکرایە کە جیاکردنەوەی قسەی نەستەق لە پەندی پێشیینان لە سنووری ئەم بابەتە دەردەچێت و لێرەدا کاری من نییە ئەو سنوورەی نێوانیان بکێشم.

[I] گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کورد، بەرگی 15، ل104- گۆڤاری کۆڕی زانیاریی عێراق، بەرگی 15، ل101- ڤینۆگرادۆڤ ....

[II] بەراوردیی بکە لەگەڵ جەلال مەحموود عەلی، ``ئیدیۆم لە زمانی کوردیی`` دا، ل16

نابێتەوە<، بێ جێ و شوێن<، >بێ سەرو شوێن<، >شوێن (بۆ) گرتن<، >شوێنلێگرتن< .

بەم جۆرە، ئیدیەمە بەستووە چەسپاوە سینتاکسیەکان گۆڕینەوکن. بۆ نموونە، /شوولێ لێهەڵکێشان/ دەتوانرێت بکرێت بە بکەرنادیا، بەمەرجیی و ... هتد.، بەڵام /چنگ لەسەر شان/ ناتوانرێت بکرێت بە */چنگ لەسەر سەر/.

پۆلێنکردنێکی ئەم ئیدیەمانە بکە بۆ ئەوانەی کە ناوەڕۆکی ئیدیەمییان دەگۆڕێت و ئەوانەی کە ناوەڕۆکی ئیدیەمییان ناگۆڕێت.

جیاوازییەك دەتوانرێت لەنێوان encoding و decoding ئیدیەمەکاندا بکرێت: (ا) ئیدیەمەencoding idioms ەکان لێکدەرین، بەڵام واتای پێکهێنرێك یان پێکهێنەرەکانی ئیدیەسینکراسین و لە واتای ئاساییەوە default meaning پێشبینییانلێناکرێت. ئەمانە نابنەهۆی ئەوەی، لە بەرهەمهێنانی فۆڕمە دروستەکاندا کێشە بۆ قسەکەر دروستبکەن، بەڵام کێشەی کەم لە comprehension دا دەبێت. نموونە بۆی (وەڵامدانەوەی دەرگا/تەلەفوون) ە. ئەم حاڵەتانە لە چەشنێکی collocation ن.

(ب) decoding idioms ەکان لە چەشنی نالێکدەرەوەین-non compositional[512].

ئیدیەم لەڕووی فۆڕم و واتاوە دەستنیشاندەکرێت و لەڕێیانەوە لە پەندو قسەی نەستەق و تەنانەت لە ڕێزمانی زمانیش جیادەکرێتەوە. دروستبوونی فۆڕمەکانیان لەڕووی دروستەوە لە دەرەوەی ڕێزمانەو بەگشتیی بەپێی قانوونەکانی ئیدیۆم خۆین، نەك بەگوێرەی ڕێزمان. بەش و کەرتەکانی چەشن و جۆرەکانی ئیدیۆم تەواو تێکئالاون و واتاکانیان بە تەواوەتیی لەناو بۆتەی ئیدیۆمەکەدا تواونەتەوە. لەبەرئەمەیشە، کە واتای ئیدیۆمێك لە واتای کەرتەکانیانەوە پێشبینیی لێناکرێت.

---

512 Alan Cruse ( )

سەرەکیی، بەشێکی یان کەرتێکی دەربڕاوەکە واتا خوازەییەکە بە واتا ئیدیۆمییەکەی دەدات. ئەم لایەنە واتاییەیان بە زۆریی لە فۆرمە ئیدیۆمییەکاندا هەیە.

34- } جیرەجـــیر، گرمـــەگرم، وردورد، وردە وردە، دووووور دوورە، ســـووووور سوورەو ...هتد{.

(ا) جیرەجیری دەرگاکە منداڵەکەی خەبەرکردەوە.

(ب) ئەوان ورد ورد دەڕۆن بەڕێوە.

(پ) ئەگەر ڕستەیەك بە قانوونەکانی ڕستەسازیی کوردیی بەرهـەمهێنرابوو، بـەڵام واتاکانی خوازەیی و وێنەگرتن بوون، ئەوا دیارە لە پەندو قسەی نەستەق دەدوێین. بۆ بەرچاوڕوونیی بڕوانە ئەم پەندو قسەنەستەقە واتا-ئیدیۆمیانە:

35- ئەگەر گوڵ نییت، دڕکیش مەبە! (ئەگەر سوودت نییە، با زیانیشت نەبێت)"

هـەموو چشـتێك بە خـوێ و خـوێیش بـە مانـا. (پێوسـتە سـنووری چشـتەکان هەبێت)"

ئەگەر زاڵـم ببێـت بە پرد، بەسـەریا مـەڕۆ! (نـە پشـت بە زاڵـم دەبەسترێت و نـە باوەڕی پێدەکرێت)"

هـــەموو سمـــێڵ ســـوورێك هـــەمزاغا نییـــە. (ئـــەو کەســـانەی یـــەك خەســـڵەتی هاوبەشیان هەیە، یەك چشت نین)"

ماڵی خۆت قایم بگرەو سەگی خاوەن-ماڵ بە دز مـەگرە! (ئاگـاداری خـۆت بـەو هیچ کەسێك تاوانبار مەکە!).

2/4) پەندی پێشیینان

(ا) ئەگــەر دروســتەی دەربڕاوەکــە بــەپێ ڕێســاو یاســاکانی زمانەکــە بەرهــەم نەهێنرابوو، پاشنیش لەڕێی بەش و کەرتەکانیەوە پێشبینیی لە واتاکەی نەکرا، ئەوا لە ئیدیەم دەدوێین. چونکە ئیدیۆم فۆرم–نادیارە، بە دانەیەکی واتایی دادەنرێت[1]. ئەمیش بەڵگەیەکە بۆ ڕوونکردنەوەکانی لەم لێکۆڵینەوەیەدی پێشکەشکران. کەواتە لەڕووی واتاوەیە، کە ئیدیەم لە وشەو فرێزو ڕستەیشدا دەبینرێتەوە[2] و بەم پێیەیە، کە ئیدیەم، کە واتاکەی لێڵ و تەمومژاوییە.

33–}بکوژو بڕ{

لێرەدا دەبێت ئاماژە بەوە بدرێت، کە }بکوژو بڕ{ لە ئیدیەمی }بکوژو بڕ، هەر خۆیەتیی{ ەوە هاتووە، کە واتای (پادشایە یان کەسێکە، کە خاوەن دەستەڵات و دەرکردنی فرمانی کوشتن وبڕینی) هەیە. لەمەوە ئاشکرادەبێت، کە }بکوژو بڕ{ واتای (خاوەن فرمانی کوشتن و بڕین) یان هەیەو کە "بکوژ" هەرگیز واتای (پیاوکوژ) ی کوردیی یان (قاتل) عارەبیی یان mörder ی ئەڵمانیی نییەو لە ڕاستییدا /پیاوکوژ/ (قاتل) ە.

(ب) ئەگــەر بــەش و کەرتــەکانی دەربڕراوەکــە ناســرانەوە، ئــەوا قانوونــەکانی ڕێزمانەکە دروستیکردوون و بەشێوەیەکی گشتیی دەرکردەی ئەو قانوونانەن (بڕوانە ,,ئیـدیۆمی لێکـدراو,,) و بۆیـە لـە فۆڕمـدا زۆرتـر وشـەن چـونکە واتاکانیـان لـەڕێی فۆڕمەکانیانەوە پێشبینیی لێدەکرێت" ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێت، کە ئەم چەشنەیان تەنها لە واتادا ئیدیۆمیین. ئەمانەیان بۆیە لە واتادا ئیدیۆمیین، چونکە واتاکانیان خوازەیین و وێنەگرتنی دەنگ و ڕەنگ و دوریین بە دەنگەکانی زمان. بە شێوەیەکی

---

[1] گۆڤاری کۆڕی زانیاریی عێراق، بەرگی 15، ل101
[2] سەرچاوەی پێشوو، ل121

لە کردەی پەیوەندیی و لەیەکگەشتندا ئیشارەی زمانیی لە قسەکەرەوە بۆ گوێگر دەگوێزرێتەوە، چونکە بە ئیشارە سنووردار و دیاریکراوەکەوە، زانیاریی تەواو دیاریکراو بەندە" ئەم پەیوەندییە وابەستەی کۆمەڵایەتییە0 بەندیی وبەستنەوەی یەکەی دەربڕین و یەکەی ناوەڕۆك لە ناو جفرە گشتییەکەدا و لە ڕێی ڕێکەوتنی کۆمەڵایەتییەوە چەسپاوە0 قسەکەر لە کۆدە گشتییەکەی هێماکان وەردەگرێت و لایەنە کەرەستەییەکەی هێماکە (دەنگ) بۆ گوێگر دەنێرێت، کە ئیشارە دەنگییەکەیە. بەستنەوەکەی نێوان ئەو دوو پێکهاتەیە (قسەکەر وگوێگر) لە ڕێی کەناڵەوە کەرەستەیی ڕووتە" کەواتە ئیشارەی زمانیی بە دەنگ حاڵەتی کەرەستەیی کەناڵە0 بەم پێیە (ا) بەستنەوەی نێوان قسەکەرو گوێگر لە ڕێی کەناڵەوە کەرەستەیی ڕووتە و (ب) بەستنەوەی نێوانیان لە کۆدە گشتییە هاوبەشەکەیاندا کۆمەڵایەتیی ڕووتە0

بە جفرەکردن : Kodierung لە زانستی زماندا بەرهەمهێنان یان دروستکردنی زمان دەبەخشێت: لە کردەی پەیوەندیکردن و گفتوگۆکردن و لەیەکگەشتندا قسەکەر لە کۆدە گشتییەکەدا هێما هەڵدەبژێرێت، بۆ ئەوەی تەسەورەکەی بکات بە 0

ئەم پرۆسەیەش بریتییە لە بەجفرەکردنی سیمانتیکیی (بیچمی (3–4))0 بەم شێوەیە زانیارییەکانی قسەکەر دەکرێن بە کۆد (جۆرێك لە فۆرم و واتا پێکەوە بەستن)0

جفرە لێکدانەوە: dekodierung لە ناسینەوەی زمان، لە زمانوەرگرتن، لەزمانگەیشتن و زمان پەیپێبردن0 کردەو ڕەوتەکەی بە پێچەوانەی کردەو ڕەوتی بەجفرەکردنەوەیە0 گوێگر تێیدا، ئەو کۆدەی قسەکەر بۆی ناردووە، دەکاتەوەو لێکیدەداتەوە" بەواتا فۆڕمەکان یان ئیشارەکان بۆ واتاکان دادەنێتەوە0[II]

[II] محمد محوی 2004 مۆدێل و مۆدێلەکانی ڕێزمان

2/4) قسەی نەستەق

به ریش نییەو به ئیشه.
نه پێلاوی تەنگ نه خانەی به جەنگ.
نان بۆ نانەواو گۆشت بۆ قەساب.
سەلیقەی وردیی به قەدەر لنگه کلاشێکه.
رووی مانگ به بێژن ناگیردرێت.
رۆژ به تاقی ئاسمانەوەو پەنجەی بۆ رادەکێشێت.

چالاکییەکان لە کردەی گفتوگۆکردن و لەیەکگەشتندا

پرۆسەکانی بە جفرە کردن و جفرە لێکدانەوە، وەك دوو پێکهاتەی کردەی پەیوەندیی و گفتوگۆکردن و لەیەکگەشتن بە زمان، چالاکیەکانی قسەکەرو گوێگر دەگرنەوە. دروستەی کۆدی زمانیی بنەماو بناغەی هەردوو پرۆسەکەیە: هەردووکیان گۆڕینی دروستە بیریی و ئاوەزییەکانن بۆ دروستە زمانییەکان و گۆڕینی دروستە زمانییەکان بۆ دروستە بیریی و ئاوەزییەکان دەگرنەخۆ" هەردووکیان لەسەر گشت ئاستەکانی پەسنکردنی زمانەوانی تەواودەبن (بڕوانە مۆدێلەکەی ڕوونکردنەوەکانی زانستی زمانی دەروونیی زمانوەرگرتن0[2]

---

[2] Spraclrezepkio

زانستەئاڕاستەکراوەکان بۆ جێبەجێکردن anwendungsorienterte wissenschaft
زاراوەی ڕۆژانە altagsbegriff

ڕەمز symbole
ڕێبازی نەریتدارانەی پەسنکەرانە normative-preskriptive methode
ڕێبازی شییکەرەوانەی پەسنکەرانە descriptive analysis
ڕێکەوتنی باوو ڕۆیشتوو convention

هێما sign
هێمای زمانیی language signs
هێمای تاریکی سادە
هێمای ڕوونی ئاوێتە
هێشووە دەنگ sound cluster
هێمابۆدانراو
هاوبێژیی homonymy
هاوبێژیی نافەرهەنگیی ~ هاوبێژیی سینتاکسیی
هاوبێژیی سروشتیی و ڕاستەقینە
هاوواتایی synonymy
هیرۆگلیف hyroglyphen

ئیشارە signal
ئاواز intonation

لیستی زاراوەو وشەکان

سینتاگما syntagma

سێمانتیک، کە فراوانترە لە واتاو زۆرتر لەو دەگرێتەوە semantic
Semiotic

شکاندنەوەی کردار

شکاندنەوە بەسەر زماندا reflexion über die sprache

شکاندنەوەی سەرەکیی بەسەر زماندا primäre sprachreflexion

زانیاریی فۆنۆلۆژیانە

زانیاریی سینتاکسیانە

زانیاریی مۆرفۆلۆژیانە

زانیاریی فەرهەنگیی ~ لێکسیکیی

زمانە بکەر_خراوەکان pro-drop languages

زانستی هێما semiotic, sematologie, semiologie

زانستی زمان science of language

زانست ~ خوێندنی زانستیی dicipline

زمانەوانیی ~ زانستی زمان linguistic

زمان_هوشیاریی کەسی کامڵ sprachbewusstsein

کۆرپەی هێما

گۆڕینۆک variable
گەردانکردنی کردار

پێڕەوی هێما sign system
پەیوەندیی سینتاکسیی
پەیوەندیی سێمانتیکیی
پەیوەندیی گرافێمیی
پۆلەڕەگەز ~ کاتەگۆریی (بەشەئاخاوتن)

جوانکاریی euphemistic

ڕێکەوتوو لەسەر/لەسەر ڕێکەوتن convention

لێکدراوی تاوتۆلۆژییtautologische Komposita
لێکدراوی تواوەkontamination, kontaminatorische Komposita
لێکدەرەیی compositional
لێڵیی و تەمومژیی
لێما
لێما هاوبێژەکان
لێکۆڵینەوەی ئەزموونبەندیی empirical research
لەیەکجیاکەرەوانە differenziert
لایەن ~ چەمکەلایەن aspect

نیشانه feature

نیشانه واتاییەکان

ناسنامەی کەسێتیی identity

تاریك و ڕونیی هێما

تیۆری زانیاریی information theory

بەتایبەتیی_بوونی واتا ~ تەسکبوونەوەی واتا spezialisation

تێکردە

تەرز

توانای زمانیی sprachfähigkeit

تایبەتمەندێتیی eigenart

بوون بە فۆڕمی لەسەر_ڕێکەوتوو conventionalized form

بیستەنیی zcustic

بینەریی

بیرو چەمك

بەهای نیشانە feature value

بەجیا_نوسیین

بەسەریەکەوە نوسیین

بەشەمەودا teilbereich

بەجفرەکردن kodierung

کۆد/جفرە code

کۆدی گشتیی ~ جفرەی گشتیی

فراوانبوونی واتا meaning extension

فریزی فره وشه Multi-word phrase

قورساییخستنەسەر stress

نوسین schrift

(کردەی) نوسین schreiben

vorstellungsbegriff

decoding idioms

encoding idioms

collocation

propositional rules

prepositional rules

pragmatical rules

wortklassenwechsel

synthese

anthromorphismus

وشەی فەرهەنگیی ~ وشەی لێکسیکیی

واتای فەرهەنگیی ~ واتای لێکسیکیی

وشە ئاوێتەکان

واتای چالاك aktive Bedeutung
واتای سست passive Bedeutung
واتا_گۆڕکیٚ meaning change
واتا_گۆڕکێی دەقیی okasionelle/aktuelle Bedeutungswandel
واتاگۆڕکێی فرە_بەکارهێنراویی usuelle bedeutungswandel

نا_لێکدەریی non-compositional

دەستووربەدەریی arbitrary
دروستەی ئاستی قووڵ
دروستەی ئاستی ڕووکەش
دروستەی زمانیی language strcture
دروستەی زمانیی زمانی ئاخاوتن
دروستەی زمانیی زمانی نوسیین
دروستەی سینتاکسیی
دروستەی سێمانتیکیی
دەرکردە
دەربڕیینی زانیاریی و هەوال ~ شایەتیدان aussagen

فۆڕمی بەستوو نەگۆڕ/چەسپاو frozen forms
فۆڕمی تاقانە
فرەواتایی polysemy

Linke A., Nussbaumer M., Portmann P.R. (1996) „Studienbuch Linguistik", Reihe Germanistische Linguistik, 3. Aufl. , Niemeyer.
Morris, Ch.W. (1901-1979)
Paul, H. (1920) „Prinzipien der Sprachgeschichte", 5.aufl. Halle/S.
Perice, Ch.S. (1839-1914)
Perice, Ch. (1931)
Sschippan, T. (1992) „Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache", Tuebingen (1990).
Sperber, H. (1922) „Ein Gesetz der deutschen Altertum und deutsche Literatur", 59 (N.F. 47: 49-61).

سەرچاوەکان بە زمانی کوردیی

محمد معروف فتاح (1990)

سەرچاوەکان بە زمانی بیانیی

Alan Cruse ( ) „A Glossary of Semantic and Pragmatics",
De Saussure, F. (1875-1913).
Busse, D. (1987) „Historische Semantik", Stgt.
Fritz, G. (1974) „Bedeutungswandel im Deutschen, Neuere Methoden der diachronischen Semantik", Tuebingen.
Fritz, G. (1990) „Ansaetze zu einer Theorie des Bedeutungswandels", HSK I, 739-753, R. Keller, Sprachwandel, Tuebingen.
Helbig, G. (1986)„Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970", Leipzig.
Helbig (1989) „Gechichte der neuren Sprachwissenschaft" 8. Aufl.
Jackson and Beavin, Wazlawick (1974)
Jensen, H. (1969)„Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart", Berlin.
Opladen (=wv stadium 48). [1. Aufl. 1970]
Leuman, M. (1927) „Zum Mechanismus des Bedeutungswandels", In: Indogermanische Forschungen 45:105-118.